

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**АЗІЙСЬКИЙ ФЕНОМЕН
ПОЛІВАРІАНТНОГО РОЗВИТКУ
НАПРИКІНЦІ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

монографія

КИЇВ 2024

УДК 94: 323+316.3 (5)“XX/XXI”
А-35

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 7 від 30 жовтня 2024 р.)*

Рецензенти:

Срібняк І.В., д.і.н., проф.;

Шергін С.О., д.і.н., проф.;

Рубель В.А., д.і.н., проф.

Редакційна колегія:

Швед В.О., к.і.н., доц. (керівник автор. кол., загальна редакція);

Мхитарян Н.І., к.політ.н., с.н.с. (науковий та літературний редактор).

Азійський феномен поліваріантного розвитку наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: монографія. За заг. ред. В.О. Шведа, науковий та літературний редактор Н.І. Мхитарян. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2024. 307 с.

ISBN 978-617-14-0324-6

У колективній монографії проаналізовано процес становлення та реалізації поліваріантності історичного розвитку провідних азійських країн протягом 1991-2023 рр. Досліджено вплив соціально-економічних, політичних, геополітичних та цивілізаційних чинників на формування моделей історичного розвитку провідних країн Азії. Виявлено особливості становлення моделей історичного розвитку країн Близького та Середнього Сходу та Індо-Тихоокеанського регіону.

З'ясовано вплив геополітичного та геостратегічного суперництва глобальних центрів сили в азійському просторі на корекцію та зміни моделей історичного розвитку зазначених країн.

УДК 94: 323+316.3 (5)“XX/XXI”
А-35

*За достовірність інформації в опублікованих матеріалах відповідають автори.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання*

ISBN 978-617-14-0324-6

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії НАН України»

ЗМІСТ

Передмова (В.О. Швед)	4
Розділ 1. Розвиток країн Аравійського півострова: внутрішні та зовнішні чинники виходу на передові позиції в арабському світі (В.О. Швед)	8
Розділ 2. Розвиток країн Леванту в умовах сучасних геополітичних викликів (А.Л. Зелінський)	28
Розділ 3. Політичні та соціально-економічні чинники переходу Туреччини до моделі ісламської демократії (Н.І. Мхитарян)	71
Розділ 4. Неосманізм у політичному становленні Туреччини (1991 – 2021 рр.) (О.А. Аулін)	92
Розділ 5. Іранська модель розвитку в умовах загострення ірано-американського протиборства (2005-2021) (Н.О. Пророченко)	116
Розділ 6. Китай: утвердження моделі «соціалізму із китайською специфікою» в нову епоху (О.М. Олійник)	139
Розділ 7. Індія: особливості процесів модернізації наприкінці ХХ – початку ХХІ століття (О.І. Лукаш)	182
Розділ 8. Модель соціально-економічного розвитку Японії: на шляху до постіндустріального суспільства та інноваційної економіки (І.В. Тихоненко)	217
Розділ 9. Пошуки оптимальної моделі історичного розвитку В'єтнаму та побудова соціалістичного суспільства на засадах ринкових реформ (Є.О. Прип'юк)	247
Післямова	295
Склад авторського колективу	304

ПЕРЕДМОВА

АЗІЙСЬКИЙ ФЕНОМЕН ПОЛІВАРІАНТНОГО РОЗВИТКУ

НАПРИКІНЦІ ХХ- ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Історичний поступ азійських країн протягом останніх десятиліть продемонстрував багатоманітність становлення моделей розвитку. Зазначений феномен відбиває всю багатобарвність історичних традицій, досвіду, ціннісних та цивілізаційних засад кожної із 49 азійських країн.

Сьогодні в азійському просторі існують, взаємодоповнюють та конкурують моделі як демократичного, так і авторитарного розвитку, що створює унікальне середовище для втягування азійських країн у глобальне змагання й протистояння демократичних й авторитарних світів.

Метою дослідження авторського колективу монографії є визначення основних тенденцій та особливостей становлення поліваріантності історичного розвитку азійських країн в умовах багатополюсного світу, у виокремленні формування головних моделей історичного розвитку у ключових регіонах азійського простору та розкритті основних цивілізаційних, історичних, соціально-економічних, геополітичних чинників їх оновлення у контексті піднесення Азії у світовому історичному прогресі.

Комплексний аналіз існуючих моделей історичного розвитку країн Азії дозволить усвідомити, що поліваріантність моделей розвитку виступає важливим чинником висування ключових азійських регіонів на передові позиції світового історичного прогресу. Запропоноване монографічне дослідження дозволить з'ясувати потенційні можливості моделей історичного розвитку провідних регіонів Азії у забезпеченні їхнього швидкого прогресу, формуванні сучасного глобального світового порядку, для розробки українсько-азійського вектору співробітництва з урахуванням пріоритетних цінностей та можливостей взаємодії.

В сучасній суспільствознавчій науці недостатньо проаналізовано історичний ракурс аналізу поліваріантної моделі історичного розвитку

азійських країн, його взаємозв'язку та взаємообумовленості з іншими факторами розвитку в різних соціокультурних осередках.

У роботах таких зарубіжних дослідників як Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Б. Мезліш, І. Сьонтаро, М. Фуко, В. Шефер, Ш. Айзенштадт, Б. Нельсон, Дж. Фрідман, К. Чейз-Данн та інших, першочергова увага приділяється висвітленню значення мультицивілізаційної складової становлення і розвитку поліваріантності в історичній ретроспективі людства.

Ряд актуальних питань, що стосуються закономірностей функціонування чинників, форматів та моделей розвитку у відмінних соціокультурних середовищах розглядається в студіях С. Аміна, А. Кларка, С. Кобера, Дж. Ная, Е. Саїда, С. Телбота, М. Цукермана, Т. Хопкінса, Дж. Стігліца, Р. Гааса, С. Гендерсона, М. Янга, М. Періні, Чанд Мін Лі, Н. Брауна, Дж. Міллера, Т. Хікотані, Ш. Хаміда, М. Муашера, які обґрунтовують перетворення «неєвропейських цивілізацій» у провідну силу розвитку сучасності. Інший вимір зазначеної проблеми був опрацьований у концептуальних побудовах Х. Булла, Б. Тернера, С. Хантінгтона, М. Іноземцева, що стверджували перспективу зміцнення цивілізацій та притаманних їм моделей розвитку, розпад світу на цивілізаційні блоки у процесах глобальних зрушень, у той час як фундаментальні дослідження К. Касторіадіса, С. Латуша, Е. Морена, Ф. Птівіля, Ж. Шено визначали головною причиною світ-системної трансформації згасання західної цивілізації і відповідних моделей розвитку.

Висвітленню загального стану культурологічної складової в глобальних та регіональних процесах становлення поліваріантності історичного розвитку країн Азії присвячені дослідження А. Блека, Д. Даймонда, Дж. Еллюля, Дж. Зерзана, Ф. Перелмана.

Проблематиці ролі й місця провідних моделей розвитку в азійському вимірі та у контексті впливу на загальносвітову цивілізацію присвячені праці А. Балджі, М. Бігона, Ж.-Ф. Байяра, Т. Бірстекера, М. Горду, А. Гупти,

С. Ішкави, Т. Кемпбелла, М. Леві, А. Нанді, Ф. Уільямса, Ш. Хантера, П. Шрета, С. Екерта.

Вітчизняні розробки проблематики поліваріантності світового розвитку й, зокрема, азійських країн, ролі зовнішніх чинників у їх становленні були відображені у працях О. Білоруса, Н. Городньої, В. Гури, О. Коппель, В. Костянтинова, С. Корсунського, С. Кримського, Л. Лещенка, О. Лукаш, Ю. Павленка, Б. Парахонського, Ю. Пахомова, О. Потехіна, Л. Скороход, Ю. Скорохода, С. Шергіна, В. Шведа, О. Шевчука, А. Хижняка та інших.

Таким чином, розробка проблеми становлення провідних моделей розвитку азійських країн у контексті історичної динаміки, їхнього впливу на формування рушійних сил прогресу тощо є недостатньо розробленою. тому завдання якісного осягнення глобальних змін у ХХІ столітті, визначення у них ролі та місця й перспектив України є неможливим без всебічного аналізу такого чинника як поліваріантність історичного розвитку, в тому числі й у країнах Азії.

Тема, основні орієнтири та висновки запропонованого монографічного дослідження стали багато в чому продовженням розробок щодо становлення поліваріантності історичного розвитку в цілому і, зокрема, азійських країн, які були викладені у фундаментальній праці колективу Інституту “Цивілізаційна структура сучасного світу” (російською мовою) у трьох томах протягом 2006-2008 років під редакцією академіка НАН України Ю.М. Пахомова та доктора філософських наук Ю. М. Павленка. У першому томі були проаналізовані чинники становлення та збагачення поліваріантності історичного руху, виокремлені західні та східні моделі суспільства¹

Третій том, книга перша, присвячена аналізу цивілізаційних засад мусульманського світу у його арабській та іранській інтерпретаціях, що становить підвалини головних моделей історичного розвитку арабського

---

¹ Цивилизационная структура современного мира. В 3-х томах. Том 1. глобальная трансформация современности. Проект “Наукова книга”. К.: Наукова думка, 2006. 687 с. С. 61-71.

світу, в першу чергу, арабської моделі розвитку, а також, сучасного Ірану. Також у книзі розглянуто цивілізаційні засади індійської моделі розвитку та її зовнішніх чинників². У книзі другій третього тому досліджено цивілізаційну модель сучасного Китаю та ментально-ціннісні засади японської моделі розвитку³.

Науковці Інституту, в тому числі й відділу історії країн Азії та Африки, протягом усього періоду після виходу цього тритомника продовжували комплексно досліджувати актуальні питання становлення і розвитку поліваріантності історичного розвитку, в тому числі й азійських країн. Протягом 2020 – 2022 років відділ історії країн Азії та Африки розробляв у тему НДР, присвячену становленню поліваріантності історичного розвитку країн Азії у період другої половини ХХ- початку ХХІ століття. Результати та висновки цього дослідження й стали основою запропонованої колективної монографії.

Авторський колектив монографії зосередився на дослідженні історичного розвитку таких ключових держав та регіонів Азії, як країни Аравійського півострова, Леванту, Туреччини, Ірану, Китаю, Індії, Японії та В'єтнаму. У розділах монографії аналізуються внутрішні та зовнішні чинники становлення й розвитку зазначених моделей, вплив на цей процес глибоких геополітичних змін у світовому балансі та загострення суперництв між глобальними центрами сили протягом останнього часу.

В.О. Швед

---

² Цивілізаційна структура сучасного світу. Том 3. Цивілізації Востока в епоху глобалізації. Книга 1. Мусульмансько-афразійська та індійсько-южноазійська цивілізації. К.: Наукова думка, 2008. 544 с. С. 107-233, 335-417.

³ Цивілізаційна структура сучасного світу. Том 3. Цивілізації Востока в епоху глобалізації. Книга 2. Китайсько-дальньовсхідний цивілізаційний світ та африканська цивілізаційна спільнота. Глобальні трансформації та уроки для України. К.: Наукова думка, 2008. 634 с. С. 67-136, 171-181.

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК КРАЇН АРАВІЙСЬКОГО ПІВОСТРОВА: ВНУТРІШНІ ТА ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ВИХОДУ НА ПЕРЕДОВІ ПОЗИЦІЇ В АРАБСЬКОМУ СВІТІ

В.О. Швед

25 травня 1981 року глави аравійських монархій Бахрейну, Катару, Кувейту, Об'єднаних Арабських еміратів та Саудівської Аравії на своєму саміті в Абу-Дабі підписали Хартію про створення Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). Хартія визначила сутність нової організації як «платформу для координації та інтеграції між країнами в усіх сферах, які спрямовані на досягнення їхньої єдності» [1].

За свій 43-річний період існування країни-члени цього об'єднання досягли вражаючих результатів, що дозволило їм стати лідером арабського світу. Їхній історичний досвід, аналіз головних чинників, які дозволили їм зробити прорив, досліджуються низкою зарубіжних та вітчизняних фахівців.

Питання здійснення широкомасштабних реформ у країнах-членах РСАДПЗ, проблем та перспектив інтеграційних процесів у зазначеному форматі розробляє К.К. Ульрішен [2]. Інший американський дослідник арабського походження Х. Ібіш досліджує процеси впливу політики американської адміністрації на процеси розвитку аравійських монархій [3]. Фахівець Вашингтонського інституту Близькосхідної політики С. Гендерсон здійснює дослідження щодо енергетичної політики аравійських монархій та ситуації у владній верхівці цих країн [4]. Ветеран американської дипломатії, а нині один із керівників Вашингтонського інституту Близькосхідної політики, Д. Росс окреслює питання еволюції американсько-саудівських відносин при Президенті США Джо Байдені, особливо в контексті викликів російської агресії проти України [5]. Ці та інші провідні американські

науковці визначають спрямованість та концептуальний формат сучасної західної історіографії з питань успішного розвитку аравійських монархій.

Певних результатів досягли вітчизняні науковці. Праці О. Коппель, М. Субха, О. Богомолова, В. Шведа, Н. Пророченко та багатьох інших заклали підвалини вітчизняної історіографії з питань розвитку аравійських монархій у контексті їхнього впливу на передові позиції в арабському світі [6]. Водночас динамізм розвитку трансформаційних процесів у арабському світі, поява нових викликів у XXI столітті потребують подальшої поглибленої розробки зазначеної теми. Виходячи із вищезазначеного автором розділу поставлено завдання системно дослідити та проаналізувати внутрішні та зовнішні чинники, які забезпечили можливість для аравійських монархій досягти визначних результатів.

Великий вплив на зміну геополітичного балансу сил всередині арабського світу мала Арабська весна. Одним із найважливіших наслідків Арабської весни стало серйозне зниження ваги таких традиційних регіональних центрів сили як Багдад, Каїр та Дамаск, а вакуум, що утворився, був заповнений арабськими монархіями Перської Затоки. Спираючись на свої колосальні фінансові резерви, відносну внутрішньополітичну стабільність та нову динамічну генерацію політиків, вони достатньо швидко здобули безпрецедентний вплив в арабському світі. Лідерами цієї групи арабських країн стали Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які згодом сформували та запропонували бачення власного майбутнього та регіону в цілому [7]. Американськими аналітиками підкреслювалося, що Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати стали єдиними арабськими країнами, що після подій 2011 року знаходяться на найвищому рівні регіональної геополітичної структури [8].

Провідним чинником, який забезпечив країнам РСАДПЗ їхній успішний історичний поступ, став процес впровадження у життя стратегічних програм широкомасштабних реформ упродовж всього XXI століття. Поява зазначених програм стала, в першу чергу, відповіддю

правлячих режимів країн-членів РСАДПЗ на Арабську весну з тим, щоб попередити ймовірну другу хвилю масових протестів. Реформи отримали назву «білої революції» або «революції зверху». Також реформи стали відповіддю Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів та інших арабських монархій на іранську загрозу, для чого була опрацьована власна арабська мобілізаційна модель, яку можна було б ефективно протиставляти іранській, яка базується на сильній армії, елітному Корпусі вартових ісламської революції та чисельних збройних формувань шіїтів, не кажучи вже про Хезболлу, ХАМАС та гуситів [9].

Ці чинники призвели до розробки, ухвалення та втілення глибоких реформ на теренах арабських монархій, які були названі «Баченням»: Вони визначили пріоритетні стратегії у строках і напрямках досягнення диверсифікації, випереджаючого розвитку приватного сектору, досягнення всебічного економічного зростання, впровадження механізмів зменшення залежності від закордонної робочої сили тощо. Султанат Оман першим створив «Бачення Оману 2020» у 1995 році, згодом подібне зробили Бахрейн і Катар, у 2008р. Кувейт ухвалив «Бачення Кувейт 2035», Об'єднані Арабські Емірати у 2010 році – «Об'єднані Арабські Емірати 2021», і Саудівська Аравія у 2016 році – «Бачення: Саудівська Аравія 2030». Декілька з цих документів було оновлено та ухвалено у новому форматі, включаючи Оман та Кувейт [10, 3].

Наступним головним чинником здійснення глибоких трансформаційних реформ стало зростання усвідомлення необхідності переходу до нової моделі економіки, яка базується не на видобутку та продажу вуглеводневих енергоносіїв, а на розвитку високотехнологічного виробництва, індустрії знань, економіки, заснованої на знаннях. У цьому контексті, наприклад, програма «Бачення Саудівської Аравії», робить наголос на диверсифікації своєї економіки, інтенсифікації економічної та інвестиційної активності [11].

Цінність нинішніх перетворень у Саудівській Аравії та інших монархіях полягає в тому, що глибокі трансформаційні процеси відбуваються на основі переосмислення та реформування ісламської ідентичності у напрямі більшої поміркованості та толерантності. У цьому контексті є показовим виступ спадкового принца Саудівської Аравії Мохаммеда бін Салмана на форумі «Ініціатива інвестування майбутнього» та його інтерв'ю британській газеті «The Guardian» від 24 жовтня 2017 року. Одним із його ключових меседжів став заклик повернути країну до поміркованого ісламу та прохання щодо глобальної підтримки переходу вкрай консервативного королівства до відкритого суспільства, яке визнає роль громадян та заохочує інвесторів [12].

Ще одним напрямом трансформації суспільної свідомості в Саудівській Аравії стало активне просування «нового націоналізму», який трансформує всю внутрішню і зовнішню політику країни, радикально зменшує роль релігійних чинників та змінює наголос у громадській думці з релігійного на державницький аспект становлення сучасної саудівської нації. [13, 78]. Також, у межах РСАДПЗ активно формується «пан-заливна ідентичність» (Pan-Gulf identity), яка спрямована на консолідацію населення аравійських монархій в одну спільноту, яка має згодом подолати міжплемінні, секулярні, регіональні та класові розбіжності й сформувати сталу спільну ідентичність у межах всього об'єднання [14].

Варто зазначити, що історичний поступ аравійських монархій аж ніяк не був безхмарним та безконфліктним. По-перше, у самому об'єднанні існував страх щодо саудівської гегемонії. Через розміри своєї території, населення, військової потуги, економічних можливостей та тієї м'якої сили, якою володіє королівство внаслідок його ролі як батьківщини ісламу та хранителя двох її головних святинь Мекки та Медини, Саудівська Аравія займає провідну позицію у структурі РСАДПЗ та системі спільних військових сил. Секретаріат РСАДПЗ розташований в Ер-Ріяді, який

називають Столицею арабських рішень, а керівництво спільними військовими силами об'єднання здійснює саудівський генерал [15, 10].

Також у межах РСАДПЗ існують декілька територіальних суперечок між Бахрейном, Катаром та Об'єднаними Арабськими Еміратами та Саудівською Аравією і Оманом. Серед головних проблем, що неодноразово ставали чинниками відкритих конфліктів між країнами-членами РСАДПЗ, були ставлення до політичного ісламу та відносини з Іраном. Саме вони стали тими чинниками, що спричинили відкритий конфлікт з Катаром спочатку в 2013-2014 роках, а згодом, починаючи з червня 2017 року й до січня 2021 року, майже 4-х річну катарську кризу, яка ледве не спричинила розпад об'єднання [16, с. 73-86].

Лише наприкінці 2020 року у регіоні склалися сприятливі умови для розв'язання катарської кризи. Цьому сприяли, по-перше, перемога на Президентських виборах в США Джо Байдена, який висловив наміри співпрацювати з країнами регіону для того, щоб між союзниками США були відновлені відносини взаємної поваги і добросусідства, і це серйозним чином позначилося на змінах в позиції країн, втягнутих у конфлікт. По-друге, Катар спромігся вистояти у нав'язаній йому блокаді. По-третє, свою значиму роль у напрямі знаходження шляхів розв'язання конфлікту відіграли громадська думка та безпрецедентні зусилля видатних діячів арабського світу.

Все це в цілому призвело до вироблення рішення 41-го саміту РСАДПЗ, який відбувся 5 січня 2021 року. Головним документом саміту стала Декларація Аль-Ула (на честь міста в Саудівській Аравії). Саміт також отримав назву Саміт султана Кабуса і шейха Сабаха на честь видатних арабських лідерів, які доклали максимум зусиль для подолання катарської кризи. Цей документ також отримав назву Угода солідарності та стабільності у зв'язку з тим, що у ньому визначені головні завдання у сфері спільної роботи над подальшим поглибленням інтеграції і подоланням перепон, які ще залишилися на цьому шляху.

Декларація Аль-Ула визначила головні стратегічні завдання, які стоять перед РСАДПЗ, а саме: досягти координації та інтеграції країн-членів Ради в усіх сферах, яка б призвела до утворення союзу держав, досягти безпеки, миру, стабільності та достатку в регіоні, за допомогою створення єдиного уніфікованого економічного та політичного об'єднання, зміцнити регіональну та міжнародну роль РСАДПЗ за допомогою уніфікованої політики і розвитку стратегічного партнерства між РСАДПЗ і країнами та регіональними організаціями в інтересах досягнення спільних цілей [17].

Інші важливі документи саміту - Заключна заява, яка деталізує основні напрями і механізми досягнення якісно нового рівня інтеграції в рамках РСАДПЗ, та Проект спільного залізничного шляху. Підкреслювалася також необхідність працювати над розвитком інтеграційної системи у досягненні продовольчої, водної та енергетичної безпеки та використання досягнень Четвертої індустріальної революції у сфері інформаційних технологій, комунікацій та штучного інтелекту. Поставлено завдання прискорити розробку планів та проектів у напрямку досягнення економічної єдності серед країн-учасників РСАДПЗ до 2025 року [18].

Наступний 42-й саміт РСАДПЗ, який відбувся 15 грудня 2021 року став першим самітом після завершення катарської кризи. У Рядській Декларації та у Заяві 42-ї сесії Вищої Ради РСАДПЗ наголос було зроблено на необхідності розвивати стратегічне співробітництво та інтеграцію країн-учасників РСАДПЗ. Важливим моментом саміту стало намагання здійснити комплекс дій щодо координації та інтеграції зовнішньої політики арабських монархій. Особливу увагу заслуговує рішення рішуче захищати головний принцип РСАДПЗ, згідно з яким «будь яка атака на когось із держав-членів об'єднання, розцінюватиметься як напад на всіх» [19].

На сьогодні союз арабських монархій демонструє вражаючі успіхи у своєму економічному розвитку, так само як і у поглибленні стратегічного партнерства в існуючих інтеграційних форматах. Якщо у 1981 році сукупний валовий продукт шести країн-членів РСАДПЗ складав 200 млрд \$ то сьогодні

він складає понад 1,6 трлн \$, тобто виріс у 8 разів [20]. Вражаючих успіхів досягла останнім часом саудівська економіка, яка стала однією з найбільш швидких по темпах зростання у світі. Нині ВВП Королівства вперше досяг позначки в 1 трлн \$. За підрахунками економістів, у 2030 році Саудівська Аравія знаходитиметься серед 15 найбільших світових економік [21].

Високо оцінює роль саудівської моделі розвитку ветеран американської дипломатії, а нині один із керівників Вашингтонського інституту близькосхідної політики Д. Росс. У своєму інтерв'ю агентству Arab News напередодні візиту Джо Байдена на Близький Схід, він зазначив, що Саудівська Аравія трансформувала себе таким чином, що її досвід має бути застосований для створення моделі для всього регіону, враховуючи, що араби ще ніколи не мали такої успішної моделі розвитку. Ця «нова модель для великої країни», на його думку, є меседжем для всього регіону як потрібно прокладати шлях розвитку [22].

Безумовні успіхи в економічному розвитку аравійських монархій, об'єднаних в РСАДПЗ, дозволив їм достатньо впевнено переміститися на верхні щаблі в ієрархії всього арабського світу, витіснивши традиційні центри арабської політики. Їм вдалося зупинити на підступах до Аравійського півострова хвилю Арабської весни і навіть зіграти вирішальну роль у її поразці. Саме Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати здійснили у липні 2013 року державний переворот у Єгипті та відсторонили від влади демократично обраного Президента Мохаммеда Мурсі та єгипетських Братів-мусульман [23, с. 185].

Серйозні зміни у геополітичному балансі сил як на Близькому Сході, так і у зоні Перської Затоки на початку XXI століття призвели до формування двох нових головних ліній розлому, а саме: аравійські монархії проти Ірану та Ізраїль проти Ірану. Саме ці дві траєкторії зіткнення обумовлюють логіку тих трансформаційних зрушень, які відбуваються у цьому регіоні Близького Сходу протягом останніх 15 років.

У середині другого десятиліття ХХІ століття ситуація у регіоні ускладнюється внаслідок значної зміни політичної ваги таких центрів сили як США та Росія. Протягом кількох десятиліть Сполучені Штати забезпечували безпекову гарантію арабським монархіям в обмін на активне використання їхньої нафти як могутньої зброї у реалізації своїх стратегічних завдань, зокрема й для протидії Радянському Союзу. Могутня американська військова парасолька дозволяла арабським країнам Перської Затоки спрямовувати власні фінансові ресурси для прямого інвестування свого економічного розвитку.

Однак ситуація змінилася напочатку 2-го десятиліття ХХІ століття, коли США почали здійснювати історичний розворот у напрямку Азійсько-Тихоокеанського регіону з урахуванням зростаючого суперництва у цьому регіоні з КНР. У зв'язку з таким поворотом США почали вимагати від своїх арабських союзників більшої відповідальності та витрат як для забезпечення своєї власної безпеки, так і для створення надійної системи регіональної безпеки. Поступова відмова Вашингтону використовувати свою роль глобального поліцейського призвела на Близькому Сході до укладення договору з Іраном стосовно його ядерної програми.

Ця подія мала надзвичайно серйозні наслідки для глобального переформатування всього геополітичного балансу на Близькому Сході, в тому числі й у зоні Перської Затоки. Для арабських монархій вона стала поштовхом для пошуку нових союзників, які б дозволили убезпечити від перспективи залишитися наодинці з агресивним іранським режимом.

Саме в цей час на близькосхідну арену стала стрімко повертатися Росія, яка достатньо ефективно використовує для свого закріплення у регіоні як серйозні прорахунки США, так й існуючі конфлікти між країнами. Для свого входження до регіону Росія застосовує низку механізмів: військову інтервенцію, продаж зброї, дипломатичне посередництво, реалізацію енергетичних та інфраструктурних проектів, використання засобів м'якої сили, пропаганду і ЗМІ.

На відміну від західної допомоги, яка базувалася на певних моральних засадах, російське втручання відзначалося відвертим прагматизмом, відсутністю якихось моральних принципів. Вона ефективно використовує нестабільність та вакуум влади у регіоні, помилки США та їхніх європейських партнерів, місцеві конфлікти. РФ також вміло експлуатувала невпевненість арабських автократів у надійності довгострокової допомоги США, особливо їхнє незадоволення темпами й обсягами продажу сучасної зброї. На відміну від західної допомоги, російське постачання зброї відбувалося набагато швидше і було позбавлено будь яких пересторог щодо дотримання прав людини та заборони їх використання проти учасників внутрішніх протестних рухів [24].

Особливу увагу Росія приділяла Саудівській Аравії як країні, яка є формальним лідером серед аравійських монархій. Так, ще у 2007 році В. Путін став першим російським президентом, який відвідав Саудівську Аравію. Через 10 років король Саудівської Аравії Салман бін Абдулазіз аль Сауд став першим королем, який відвідав РФ. Декілька візитів до Росії було здійснено принцем-спадкоємцем Мохаммедом бін Салманом. У 2019 році його візит прийшовся якраз на самий розпал скандалу навколо його причетності до вбивства у Стамбулі відомого саудівського журналіста Джамалія Хашогі, якого начебто вбили на замовлення принца. У 2021 році РФ та Саудівська Аравія підписали угоду про військове співробітництво. В цей час обидві країни навіть обговорювали можливість придбання Королівством російського ЗРК С-400, однак керівництво Саудівської Аравії все ж таки не наважилось ризикнути своїми відносинами зі США і зазначена угода не була укладена.

Росія стала для Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів своєрідним компенсатором щодо їхньої безпеки в умовах зростаючої турбулентності і невизначеності останніх років. Другим таким компенсатором в умовах зменшення ролі і впливу США у регіоні став Китай, який рветься досягти серйозних позицій на Близькому Сході і у регіоні

Перської Затоки, щоб забезпечити для себе сприятливі позиції у глобальному змаганні з США. Для закріплення у районі Перської Затоки Пекін ефективно використовує можливості впровадження у регіоні ініціативи “Один пояс - один шлях”. На сьогодні КНР став для Саудівської Аравії найбільшим покупцем її нафти. Загальний обсяг торгівлі КНР і Саудівської Аравії зріс з 417 млн \$ у 1990 році до 73 млрд \$ у 2019. Додатково у 2019 році обидві країни уклали історичну торговельну угоду на 28 млрд \$ яка включає в себе плани для Саудівської Аравії побудувати в КНР нафтохімічний комплекс вартістю 10 млрд \$ [25].

Останні роки у Близькосхідному регіоні, зокрема і в районі Перської Затоки, активно трансформувалася саудівсько-еміратсько-ізраїльський альянс, політико-юридичні підвалини якого заклали Угоди Авраама, укладені у вересні 2020 року між ОАЕ, Бахрейном та Ізраїлем. І хоча Саудівська Аравія й донині ще не приєдналася до цих угод, фактично вона також є частиною зазначеного альянсу. Серед головних чинників, які призвели до помітного зближення арабських монархій з Ізраїлем, стала, у першу чергу, нагальна необхідність створення в регіоні нової системи колективної безпеки після того як США намагаються максимально зменшити свою присутність на Близькому Сході, залишаючи вакуум безпеки у регіоні.

Зближення, а згодом й нормалізація відносин арабських монархій з Ізраїлем, відбувалася на антиіранській платформі. Арабські країни Перської затоки дійшли висновку, що Ізраїль потенційно може стати їхнім могутнім союзником у протистоянні з Іраном [26]. По-перше, арабські країни сподіваються, що нормалізація відносин з Ізраїлем дозволить врешті-решт отримати доступ до сучасних ізраїльських технологій, які сприятимуть значному підвищенню їхньої обороноздатності. По-друге, арабські монархії, які розпочали широкомасштабні й комплексні реформи власних країн, велику зацікавленість виявляють до моделі успішного розвитку Ізраїлю.

Поступова нормалізація відносин між аравійськими монархіями та Ізраїлем, початком якої стали Угоди Авраама між ОАЕ, Бахрейном та Ізраїлем у вересні 2020 року, доповнюється зближенням у позиціях з Туреччиною та налагодженням з нею прагматичних та взаємовигідних відносин. Така нормалізація відносин охоплює як політичний діалог, так і співробітництво в енергетичній та торгівельній сферах. Ставлячи на передній план спільні інтереси, країни-члени РСАДПЗ разом з Ізраїлем та Туреччиною намагаються розплутувати існуючі протиріччя і виходити на прагматичний рівень у своїх відносинах. Це дозволяє говорити про формування нової системи міжнародних відносин та геополітичного балансу в регіоні Близького Сходу і Перської затоки [27].

Позиція Аравійських монархій щодо російської агресії проти України рельєфно відбила всі особливості їхнього позиціонування себе в сучасному світі, що обумовлено низкою внутрішніх і зовнішніх факторів. У цьому питанні чітко просліджується принципова відмінність у ціннісних орієнтирах західного й арабського світів. Євроатлантична спільнота розглядає свою допомогу Україні та й саму війну як «боротьбу світу демократії проти світу тиранії, авторитаризму й диктатури». Здебільшого, такі ціннісні пріоритети не є головними для правлячих династій аравійських монархій. У цьому контексті вони не відчувають себе невід'ємною частиною того світу, який прийнято називати «цивілізованим світом», багато з них скоріше тяжіють до авторитарних режимів та лідерів Росії, Білорусі та КНР, та симпатизують їм. Західний світ сприймається як правило через призму суто прагматичних відносин у сфері економіки, політики, військово-технічного співробітництва.

Тому сьогодні у зв'язку з нинішньою російсько-українською війною для них на перший план вийшли проблеми, пов'язані з впливом цієї війни на продовольчу, фінансову, енергетичну безпеку їхніх країн, а також й з тим як скористатися нинішньої ситуацією для суто меркантильних цілей і як

зберегти безпечну дистанцію між двома ворогуючими таборами у цьому протистоянні [28].

Другим важливим чинником такого їхнього вибору є широкий розмах всебічного співробітництва між ними та РФ. Третім чинником став вплив відкритих конфліктів нинішнього Президента США Джо Байдена з керівництвом Саудівської Аравії та ОАЕ через війну в Ємені, та відсутності демократичних свобод в цих країнах. Особливо складними є відносини Джо Байдена з нинішнім принцем-спадкоємцем Саудівської Аравії, якого США відкрито звинувачують у причетності до вбивства відомого саудівського опозиційного журналіста Джамалія Хашогі та низки інших злочинів.

Цілком закономірно, що з боку передусім Саудівської Аравії це викликало негативну реакцію. Коли Президент Байден закликав керівництво Саудівської Аравії та Еміратів значно збільшити обсяги видобутку нафти, з тим, щоб компенсувати російську нафту на світовому ринку, обидві монархії фактично відмовили йому в цьому проханні. 26 березня 2022 року Президент України В. Зеленський звернувся до учасників Форуму в Досі з аналогічним проханням: «Я прошу вас збільшити видобуток енергії для того, щоб кожний в Росії зрозумів, що жодна країна не може використовувати енергію як зброю шантажу в світі», – заявив український лідер [29].

Раніше, ще до Форуму, Емір Катару Тамім бін-Хамад аль-Тані заявив, що його країна виявляє солідарність з українським народом у його боротьбі з тим, що він охарактеризував як «несправедлива війна». Катар уклав угоду з Німеччиною щодо постачання скрапленого газу у значно більшому обсязі, а Німеччина зобов'язалася побудувати два великих термінали для його закачування. Нинішню позицію арабських монархій стосовно російської агресії проти України можна визначити як «позитивний нейтралітет». Цю позицію було переконливо продемонстровано під час голосування на Генеральній Асамблеї ООН 24 лютого 2023 року, у перші роковини широкомасштабного вторгнення Росії, за резолюцію, яка включала українську «формулу миру» і закликала РФ зупинити бойові дії та вивести

свої війська з України. Всі арабські монархії проголосували за цю резолюцію [30].

Знаковою подією, яка визначила новий рівень відносин з Україною став візит в Україну міністра закордонних справ Саудівської Аравії принца Фейсала бін Фархада Аль Сауда 26 лютого 2023 року. Знаменно, що це був перший офіційний візит представника такого рангу з арабського світу до України під час збройної агресії Росії, а також перший офіційний візит очільника МЗС Королівства з часу встановлення дипломатичних відносин. Він засвідчив достатньо відчутні зрушення у позиції Саудівської Аравії як провідної країни Ради співробітництва арабських держав Затоки щодо повномасштабного вторгнення. По-перше, міністр закордонних справ Королівства чітко визначив підтримку Української держави в межах головних принципів ООН. По-друге, були оприлюднені конкретні дії з боку Королівства щодо дієвої допомоги нашій країні. Так, у меморандумі про взаєморозуміння йде мова про надання Україні допомоги на 400 млн \$. Ця допомога включає 100 млн \$ гуманітарної допомоги, а також нафтових деривативів на 300 млн \$, які було виділено саудівським фондом розвитку. По-третє, під час зустрічі міністра закордонних справ Саудівської Аравії було обговорено участь саудівської сторони у повоєнній відбудові України, а також залучення до перспективних проектів в інвестиційній, агропромисловій та енергетичній сферах [31].

Про зростаючу симпатію до України та визнання її ролі у світовій політиці переконливо засвідчує візит в ОАЕ першої леді Олени Зеленської 7-10 березня 2023 року під час якого вона провела зустріч з Президентом ОАЕ, правителем емірату Абу-Дабі шейхом Мохаммедом бін Заїдом аль Нахайяном. Президент Еміратів є на сьогоднішній момент одним із найвпливовіших лідерів арабського світу, тому така зустріч закладає гарні перспективи щодо поглиблення українсько-еміратського співробітництва, особливо у контексті опрацювання широкомасштабної угоди про зону вільної торгівлі між обома країнами [32].

На думку багатьох провідних арабських аналітиків та політиків, російсько-українська війна продемонструвала важливу стратегічну значущість Саудівської Аравії та її союзників, - членів РСАДПЗ, у формуванні нинішнього світового порядку. Так помічник Генерального Секретаря РСАДПЗ А.А. Алувейшег виділяє такі прояви стратегічної важливості аравійських монархій на сучасному етапі: по-перше, війна призвела до драматичного зростання цін на паливо, що, незважаючи на значні успіхи в розвитку відновлюваних джерел енергії, виявило важливість сучасних вуглеводних енергетичних ресурсів як в економічному, так і в геополітичному планах. По-друге, війна значно пришвидшила зусилля адміністрації США поглибити свої зв'язки з РСАДПЗ. Візит Президента США Байдена до Саудівської Аравії 15-16 липня 2022 року є знаковою подією для команди американського президента у подальшому поглибленні співробітництва з Королівством. По-третє, Євросоюз також визначив унікальну роль РСАДПЗ на світовій арені. У травні 2022 року ЄС ухвалив нову стратегію розвитку відносин з регіоном Перської затоки, підвищуючи довготривале співробітництво між двома структурами до рівня стратегічного співробітництва «із поглибленням відносин у політичній та безпековій сфері, а також у сфері енергетичної безпеки» [33].

Близькосхідне турне Президента Байдена 13-15 липня 2022 року стало важливим етапом у відновленні довіри та стратегічного партнерства між США та країнами РСАДПЗ. У спільній заяві саміту лідерів вказано: «лідери підтвердили стратегічну важливість історичних рішень посилювати співробітництво, координацію та консультації в усіх сферах на основі досягнень попередніх самітів» [34]. Візит Президент США, результати його перемовин з усіма лідерами аравійських монархій засвідчили той беззаперечний факт, що Рада співробітництва арабських держав Перської затоки сьогодні посідає важливе місце у системі глобальної безпеки міжнародних відносин, завдячуючи передусім перетворенням організації на

найважливіший чинник нинішніх кардинальних змін у Близькосхідному регіоні.

Дж. Байден у своїй промові під час саміту РСАДПЗ+3 (Єгипет, Йорданія, Ірак), характеризуючи роль РСАДПЗ, наголосив, що нині Близький Схід є більш єдиним, ніж це було у попередні роки, і це сталося завдяки саме Раді Співробітництва: «Колишні противники відновили дипломатичні та економічні зв'язки, нові об'єднання формуються. І все більше світ розглядає Близький Схід через окуляри відкритості до можливостей» [35]. У документах, підписаних за результатами турне, було наголошено на великій ролі створеної моделі історичного розвитку країн-членів РСАДПЗ, в першу чергу Саудівської Аравії, і тому важливого місці аравійських монархій, яке вони посідають сьогодні у світовій політиці та економіці. У Джидському Комюніке за результатами перемовин Джо Байдена і короля Саудівської Аравії наголошувалося, що США вітають “Бачення 2030 Королівства”, як програму трансформаційних економічних і соціальних реформ, та зусилля щодо збільшення участі жінок в економічному житті, а також у просуванні міжрегіонального діалогу [36].

Таким чином, протягом майже 42-річного існування РСАДПЗ, в яку об'єдналися шість аравійських монархій, перетворилася на важливий суб'єкт не лише регіональної, а й глобальної політики. Її нинішня роль авангарду арабського світу стала можливою завдяки поєднанню кількох вирішальних чинників. Найголовнішим з них є модель історичного розвитку, яка була напрацьована у ХХІ столітті й отримала свою розробку у довготривалих програмах корінної трансформації кожної країни. Найбільш вражаючим прикладом такої програми стало Саудівське “Бачення 2030”, яке згадується у спільних документах візиту президента США Джо Байдена на Близький Схід 13-15 липня 2022 року як приклад успішної моделі розвитку для цього регіону.

Значну роль у досягненні свого нинішнього стану аравійські монархії здобули також завдяки проведенню гнучкої зовнішньої політики, яка

дозволила їм зберегти відносини стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки, що стало основою їх зовнішньополітичної доктрини. Водночас протягом останніх років вони розбудовували аравійсько-ізраїльський альянс, коли дві монархії Бахрейн і ОАЕ остаточно нормалізували відносини з Ізраїлем, інші поступово просуваються по цьому шляху. Разом з тим, 10 березня 2023 року у субрегіоні Перської затоки відбулась подія історичного значення. Саудівська Аравія та Іран підписали угоди про відновлення дипломатичних відносин, що відбулось за безпосередньої участі КНР. Зазначена угода серйозним чином змінює геополітичний баланс у регіоні Перської затоки та має серйозний вплив на переформатування всієї системи архітектури регіональної безпеки й впливу Саудівської Аравії в регіоні. Аналітики відзначають, що подальші кроки Королівства у відносинах із провідними світовими та регіональними акторами залежатимуть від того, наскільки виправдалися сподівання на зближення позицій цих двох донедавна непримирених ворогів. За словами багатьох фахівців, залишається незрозумілим наскільки далеко насправді заїде зближення між Саудівською Аравією та Іраном після десятиліть жорстокої боротьби за лідерство на Близькому Сході та в ісламському світі. Цілком імовірно, що ця угода не буде виконана.

На думку Дж. Алтермана, директора близькосхідної програми Центру стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні, нинішню угоду слід розглядати як частину більш ширшої саудівської стратегії, спрямованої на захист від іранської загрози. Така стратегія серед своїх головних напрямків має сьогодні підтримку з боку США гарантій безпеки для Королівства проти іранської загрози та поглибленого безпекового порозуміння з Ізраїлем. Новий крок Саудівської Аравії є своєрідним меседжем, що країна більше не буде пасивною фігурою в регіональній дипломатії й намагатиметься диверсифікувати ставки щодо своєї власної безпеки й не покладатися лише на США [37].

Позицію країн-членів РСАДПЗ щодо російської агресії проти України можна охарактеризувати як «позитивний нейтралітет». Вони підтримали Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН від 2 березня 2022 року, яка засудила російське вторгнення. Візит Президента США, у ході якого були нормалізовані відносини США з Саудівською Аравією та підтверджені кроки по зміцненню стратегічних відносин між США та РСАДПЗ, призвели до того, що арабськими монархіями були зроблені подальші кроки щодо їхньої більш активної участі у протистоянні російській агресії через рішення про значне збільшення Саудівською Аравією видобутку нафти з метою збити ціни на нафту та пальне на світовому ринку внаслідок впровадження ембарго на російську нафту.

Використані джерела та література

1. Aluwaisheg A. The Gulf Cooperation Council at 40: a regional success story // Arab News. URL: <https://www.arabnews.com/node/1866036>.
2. Ulrisha K. The politics of economic reform in Arab Gulf states. *Center for Middle East. - Rice university`s Baker center for public policy*, 2016. 19 p.; Qatar and the Gulf crisis. *Oxford university press*, 2020. 224 p.; QCC embraced reconciliation, priorities, and economic development // Gulf international forum. December 15, 2021. URL: <https://gulfi.org/authors/gulf-international-forum/>.
3. Ibish H. How Saudi Arabia Can Mend Fences With Biden and the Democrats // The Arab Gulf States Institute in Washington. November 16, 2020. URL: <https://agsiw.org/how-saudi-arabia-can-mend-fences-with-biden-and-the-democrats/>; Qatar Boycott Ends, But Core Issues Remain Unresolved. January 5, 2021. URL: <https://agsiw.org/qatar-boycott-ends-but-core-issues-remain-unresolved/>; Biden`s Trip Aims at Resurrecting U.S. Leadership in the Middle East. June 17, 2022. URL: <https://agsiw.org/bidens-trip-aims-at-resurrecting-u-s-leadership-in-the-middle-east/>.
4. Henderson S. Saudi Arabia: what changed, what hasn`t // The Washington Institute for Near East Policy, Oct. 13, 2021. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/saudi-arabia-what-has-changed-what-hasnt>; A picture could paint a thousand words, when Biden meets MbS, July 8, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/picture-could-paint-thousand-words-when-biden-meets-mbs>, De Facto becomes De Jure as MbZ names UAE President, May 16, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/de-facto-becomes-de-jure-mbz-named-uae-president>, A battle over oil raged alongside Russia`s war in Ukraine, May 31, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/battle-over-oil-rages-alongside-russias-war-ukraine>, Biden sees oil as key to his visit but does Riyadh agree? May 31, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/biden-sees-oil-key-his-visit-does-riyadh-agree>.
5. Ross D, Satloff R. Balancing Act: Biden must redefine the US-Saudi relationship // The Washington Institute for Near East Policy, Feb. 25, 2021. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/balancing-act-biden-must-redefine-us-saudi-relationship>; Engaging Saudis does not require Biden to forego our concern for human

- rights, June 22, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/engaging-saudis-does-not-require-biden-forego-our-concern-human-rights>; The true promise of Joe Biden's Middle East trip, July 27, 2022. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/engaging-saudis-does-not-require-biden-forego-our-concern-human-rights>
6. Проблема безпеки Перської затоки в 70-ті - 90-ті роки [Текст] : дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Коппель Олена Арнольдівна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. К., 1999. 435 л. - л. 388-435; Безпека Перської затоки. *Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України*. Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. Безпеки; Відп. редактор Б. О. Парахонський. К.; ПЦ «Фоліант», 2008. 591 с. С. 288-304; Пророченко Н. А. Страны Персидского залива: между традиционными противоречиями, микрогегемонизмом и перспективой консолидации в контексте глобальных вызовов современности. *Цивилизационная структура современного мира в 3-х томах, 4-х книгах. Т.3: Цивилизации Востока в условиях глобализации. Кн. 1.: Мусульманско-афроазиатская и Индийско-южноазиатская цивилизации*. К.: Наукова думка, 2008. С. 216-233; Субх М. А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001 - 2010 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Субх Максим Алійович ; Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України, Каф. регіон. систем та європ. інтеграції. Київ, 2015. 26 с.; Shved V. The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf: Historic Development in the Context of Modern Qatar's Crisis. *Problems of World History*, № 5, 2018. P. 167-182; Shved V. Arab States of the Persian Gulf in the System of Geopolitical Changes of the Beginning of the XXI Century. *Problems of World History*, № 7, 2019. P. 73-86; Швед В. Контури зовнішньополітичного курсу адміністрації Джозефа Байдена щодо арабських країн Перської затоки. *Американська історія і політика*. №11, 2021. С. 56-64; Близький Схід і Північна Африка як сфера інтересів України : аналіт. доп. / О. В. Богомолів та ін. ; за ред. О. В. Литвиненка. Нац. ін-т стратег. дослідж., Центр зовнішньополіт. дослідж., Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Київ: НІСД, 2020. С. 82, [3] с.: табл.
  7. Wahba M. The role of Gulf states in a transforming Middle East. The Arab Gulf States Institute in Washington. September 29, 2017. URL: <https://agsiw.org/role-gulf-arab-states-transforming-middle-east/>
  8. The new geopolitics of the Middle East: America's role in changing region // The Brookings Foreign policy interview. January, 2019. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-new-geopolitics-of-the-middle-east-americas-role-in-a-changing-region/>
  9. Швед В.О. Арабські країни Перської Затоки у системі геополітичних змін початку XXI ст. *Проблеми Всесвітньої історії*. №1 (7). 2019. С. 76.
  10. Ulrisha K. Economic diversification plans: challenges and prospects for Gulf policy makers // The Arab Gulf States Institute in Washington. <https://agsiw.org/economic-diversification-plans-challenges-and-prospects-for-gulf-policymakers/>
  11. EL-Erian M. Saudi Arabia bold vision for economic diversification // Project syndicate. 2016. URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/saudi-arabia-vision-2030-could-inspire-region-by-mohamed-a-el-erian-2016-05?barrier=accesspaylog>
  12. Chulov M. I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince // The Guardian, Oct. 24, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>
  13. Швед В.О. Модернізаційні зміни в політиці історичної пам'яті Саудівської Аравії на сучасному етапі. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021р. К.: "Арм Економі", 2021. 104 с.
  14. Al-Sulami M. Pan-Gulf identity as an alternative to Iran's Vilayat-e Faqih // Arab News. May 31, 2021. URL: <https://www.arabnews.com/node/1868106>

15. Martini J., Wassez B., Kaye D., Egel D. The Outlook for Arab Gulf Cooperation. Santa Monica: Rand Corporation, 2016. - 84 p.
16. Див. дет.: Швед В.О. Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної арабської кризи. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. - К. - 2018. - №1 (5), с. 73-86.
17. Tuga Kh. Full transcript of AIUla GCC Summit Declaration: Bolstering Gulf unity. *Alarabia New*, Jan. 6, 2021. URL: <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2021/01/06/Full-transcript-of-AIUla-GCC-Summit-Declaration-Bolstering-Gulf-unity>
18. Transcript: Closing statement of 41st GCC summit // *Aljazeera*, Jan. 7, 2021. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/1/7/closing-statement-of-41st-gulf-cooperation-council>
19. Dogan A. 42nd GCC Summit concludes with particular emphasis on unity/ *Mena Affairs*, Dec. 15, 2021. URL: <https://menaaffairs.com/42nd-gcc-summit-concludes-with-particular-emphasis-on-unity/>
20. Aluwaisheg A. The Gulf Cooperation Council at 40: a regional success story // *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1866036>.
21. Al-Sulami M. Region should embrace Saudi Arabia's pioneering vision // *Arab News*, April 26, 2023. URL: <https://www.arabnews.com/node/2280696>.
22. Interview: Veteran US diplomat Dennis Ross on significance of Biden's Saudi visit and what it can achieve // *Arab News*, July 15, 2022. URL: <https://www.arabnews.com/node/2121951/world>
23. Швед В.О. «Арабська весна» в трансформаційній динаміці надбань, глухих кутів та політичного досвіду: між цивілізаційним ідеалом та соціально-економічним ризиком. *Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми* : зб. наук. пр. / відп. наук. ред. О.І. Лукаш. – НАН України, Держ. установа «Ін-т всесвіт. історії НАН України», Ін-т Конфуція Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – Київ : ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України», 2016. – 271 с., С. 181-206.
24. Wehrey Fr. The impact of Russia's invasion in Ukraine in the Middle East and North Africa // *Carnegie Endowment for International Peace*. 2022. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/05/19/impact-of-russia-s-invasion-of-ukraine-in-middle-east-and-north-africa-pub-87163>
25. What the Russian War in Ukraine means for the Middle East // *Carnegie Endowment for International Peace*. 2022. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/03/24/what-russian-war-in-ukraine-means-for-middle-east-pub-86711>
26. Rahman O. What behind the relationships between Israel and Arab Gulf States. *Brookings*, Jan. 29, 2019. URL: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/28/whats-behind-the-relationship-between-israel-and-arab-gulf-states/>
27. Qenqiz S. Turkey, Israel and the Gulf in pragmatic balancing act. *Arab News*, May 27, 2022. URL: <https://www.arabnews.com/node/2091046>
28. Швед В.О. Позиція арабського світу щодо російської агресії в Україні/ рубрика «Війна РФ проти України». URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-arabskoho-svitu-shchodo-rosiiskoi-ahresii-v-ukraini.html>
29. Володимир Зеленський виступив з відеозверненням на 20-му форумі у Досі. URL: https://24tv.ua/zelenskiy-vistupiv-videozvernenniam-20-mu-forumi-dosi_n1919713
30. Arab states support UN resolution condemning Russia's invasion of Ukraine // *Al-Arabiya News*. February 24, 2023. URL: <https://english.alarabiya.net/News/world/2023/02/24/Arab-states-support-UN-resolution-condemning-Russia-s-invasion-of-Ukraine>,
31. Президент України провів зустріч із міністром закордонних справ Королівства Саудівська Аравія // Президент України. 26 лютого 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-iz-ministrom-zakordonnih-81293>

32. Перша леді України зустрілася з Президентом ОАЕ // Президент України. 7 березня 2023. URL: <https://www.president.gov.ua/news/persha-ledi-ukrayini-zustrilasya-z-prezidentom-oe-81493>
33. Aluwaisheg A. Unintended regional consequences of the Ukraine war. Arab News, June 15, 2022. URL: <https://www.arabnews.com/node/2104211>
34. Joint Statement Following the Summit of the Leaders of the United States and the Gulf Cooperation Council (GCC) Countries. White House, July 16, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/07/16/joint-statement-following-the-summit-of-the-leaders-of-the-united-states-and-the-gulf-cooperation-council-gcc-countries/>
35. Remarks by President Biden at the GCC + 3 Summit Meeting. White House, July 16, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/07/16/remarks-by-president-biden-at-the-gcc-3-summit-meeting/>
36. The Jeddah Communique: A Joint Statement Between the United States of America and the Kingdom of Saudi Arabia. White House, July 15, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/07/15/the-jeddah-communique-a-joint-statement-between-the-united-states-of-america-and-the-kingdom-of-saudi-arabia/>
37. Alterman J.D. Why Did China Help Saudi Arabia and Iran Resume Diplomatic Ties? Center for Strategic and International Studies. March 10, 2023. URL: <https://www.csis.org/analysis/why-did-china-help-saudi-arabia-and-iran-resume-diplomatic-ties>

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК КРАЇН ЛЕВАНТУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

А.Л. Зелінський

Географічне поняття «країни Леванту» має декілька тлумачень. У найширшому розумінні, котре побутувало ще за середніх віків, воно охоплює всі країни Східного Середземномор'я, тобто, сучасну територію Греції, Туреччини, Кіпру, Сирії, Лівану, Йорданії, Ізраїлю з Палестиною, Єгипту та Лівії. Згідно з більш традиційним визначенням, у цьому випадку йдеться лише про Сирію, Ліван, Ізраїль з палестинськими територіями та Йорданію [1; 2, с. 98–99]. Проте, у контексті зазначеного дослідження під терміном «країни Леванту» розумітимуться лише Ліван і Сирія [пор.: 2, с. 98–99]. Таке обмеження обумовлюється політичним, географічним, династичним та почасти етнічним тяжінням сучасного Йорданського Хашимітського Королівства до арабських монархій Перської затоки [пор.: 3, р. 66–67; 4, р. 21–22; 1, р. 74–75; 2, с. 101] і осібним положенням Ізраїлю поміж країн Близького Сходу.

Сирія і Ліван мають між собою багато спільного. Обидві країни належать до арабського світу; обидві вони внаслідок ліквідації Османської імперії опинилися під французьким мандатом [5; 6, р. 88–109; 7, р. 6–23]; обидві після фактично одночасного проголошення державної незалежності [7, р. 23–38; 6, р. 105–109], обрали республіканську форму правління [8; 9], від якої не зважається відмовитися навіть династія сирійських диктаторів аль-Асадів [10; 11]; обидві, поза високий рівень етнічної гомогенності, мають строкатий релігійний склад населення, що неодноразово призводило до суттєвої деструктуризації внутрішньополітичного життя [7; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Нарешті, з огляду на низку передумов історичного та географічного

характеру, Ліванська й Сирійська Арабська республіки у політичному, демографічному та релігійному плані є своєрідними сеамськими близнюками [2; також див. нижче]. На сьогоднішній день між ними навіть не існує офіційної демаркації державного кордону [19; 20; пор.: 21, с. 191–192; 22, р. 188].

Натомість, попри вищевказані спільні риси, між Сирією та Ліваном існує й низка суттєвих відмінностей. Якщо Ліванська Республіка зрештою спромоглася зберегти демократичний державний устрій [див. наприклад: 23; 18], то Сирійська Арабська Республіка, починаючи з 1970 р. являє собою класичну спадкову диктатуру [24; 25; 26; 27; 28; 29; пор.: 30]. У політичному житті Ліванської республіки, на відміну від Сирії, вагому роль відіграє релігійна спільнота християн-маронітів, котра становить невід'ємну частину католицького світу [див. наприклад: 6; 21; 18]. Нарешті, якщо Ліван протягом 30-ти років (1946-1975 рр.) завдяки своїй розвиненій банківській системі виступав активним суб'єктом економічного життя близькосхідного регіону [6, р. 110–192], то Сирія протягом наступних трьох десятиліть (1975-2005 рр.), відігравала вагому роль як регіональна мілітарно-політична потуга (див. нижче).

Вивчення внутрішніх процесів, які останнім часом відбувалися й надалі відбуваються у Сирії та Лівані на фоні геополітичних викликів кінця ХХ – початку ХХІ століття, зумовлені не лише академічним інтересом до феномену, пов'язаного з історичним розвитком країн, що знаходяться на географічних і цивілізаційних перехрестях. Хоча, насправді й одного цього чиннику достатньо для прояву до них виняткової уваги з боку істориків і політологів. Аналіз історичних і сучасних реалій країн Леванту дозволяє отримати своєрідний гносеологічний ключ для розуміння характеру явищ, процесів і тенденцій, що мають місце у межах усього близькосхідного регіону.

Нарешті, не слід забувати, що й наша держава, насамперед як провідний світовий експортер зернових, має безпосередні прив'язки до

левантійського контексту. Яскравим прикладом такого стану речей стала нещодавна скандальна ситуація, що склалася на початку серпня 2022 р. у Лівані. Йдеться про зміну пункту призначення вантажного судна «Razoni», що першим вийшло з заблокованої російським чорноморським флотом Одеси по узгодженому за сприяння міжнародних посередників зерновому коридору з вантажем кукурудзи, обіцяної ліванському контрагентові. Зазначене судно так і не прибуло до ліванського порту Тріполі. Причиною цього послужила відмова покупця від товару. При цьому за кілька днів до зазначеної події мало місце скасування державним прокурором Лівану арешту з сирійського судна «Laodicea», котре прибуло до того ж Тріполі, маючи на борту вантаж викрадених російськими загарбниками з окупованих територій України пшеничного борошна та ячменю [31; 32; 33; 34; 35; 36; 37]. Відповідно, розширення та поглиблення наших знань про механізми, що впливають на внутрішньополітичний розвиток Сирії та Лівану, стане у нагоді нашій державі під час визначення характеру відносин із зазначеними країнами або й протистоянні апріорно ворожому нам російському впливу на їхній території.

З огляду на стратегічну важливість обох левантійських республік, зазначені державні утворення, починаючи з моменту їхнього заснування, опинилися у центрі уваги багатьох західних, радянських/російських і місцевих (сирійських та ліванських) дослідників. При цьому необхідно мати на увазі, що основна відмінність між працями представників трьох вищеперерахованих категорій, з огляду на так би мовити «специфіку жанру», переважно полягає у частково суб'єктивних розбіжностях, пов'язаних з оцінкою діяльності тих чи інших державних лідерів та політичних сил. Класичним прикладом подібних розбіжностей на сьогоднішній день виступає оцінка діяльності радикальної шіїтської воєнізованої організації Хезболла та постаті її багаторічного лідера, Х. Насралли (див. нижче).

Серед загальних робіт, присвячених новітній історії Сирії та Лівану, можна назвати наступні монографії: «Авторитаризм у Сирії. Інституції та соціальні конфлікти, 1946-1970» («Authoritarianism in Syria. Institutions and

social Conflict, 1946-1970») С. Хейдеманна [38], «Багатоликий Ліван: конфесії, війни та глобальні пролонгації» («Faces of Lebanon: Sects, Wars, and Global Extensions») У. Харріса [39], «Погляд з Дамаска: держава, політична спільнота і міжнародні відносини у Сирії двадцятого століття» («The View from Damascus: State, Political Community and Foreign Relations in Twentieth-Century Syria») І. Рабіновича [40], «Історія сучасного Лівану» («A History of Modern Lebanon») Ф. Трабулсі [6], «Сирія: історія останніх ста років» («Syria: A History of the Last Hundred Years») Дж. МакХьюго [41], «Політичний перформанс у Сирії від Шестиденної війни до сирійського повстання» («Political Performance in Syria from the Six-Day War to the Syrian Uprising») Е. Зітера [42], «Сирія 1975/76-2018» («Syria 1975/76-2018») Е. Ексона і С. Хьюйтт [29] тощо.

Враховуючи важливість конфесійного чиннику для суспільно-політичного життя обох країн, не можна не згадати хоча б декілька монографій, дисертацій та статей, присвячених зазначеній тематиці. До їх числа належать: «Алавіти Сирії: війна, віра, та політика у Леванті» («The Alawis of Syria: War, Faith and Politics in the Levant») збірка публікацій під редакцією М. Керра і К. Ларкіна [13], «Конфлікт у Гірському Лівані: колективна пам'ять і війна Гори» («Conflict on Mount Lebanon: Collective Memory and the War of the Mountain») Н. Бараха [14], «Конфесіоналізм у сирійській громадянській війні: геополітичні студії» («Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study») Ф. Баланша [16], «Недоліки ліванської демократії: Результати й обмеження конфесійних рамок» («The Frailties of Lebanese Democracy: Outcomes and Limits of the Confessional Framework»), Н. Калфат [43], «Меншини в часі конфлікту: громадянська війна у Лівані та Сирії» («Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria») С. Лі [17], «Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом» А. Зелінського [18] та інші.

Окремо слід виділити низку незгадуваних вище робіт, повністю чи бодай частково присвячених подіям, процесам і явищам, що мали місце у

Сирії та Лівані протягом кінця XX – початку XXI століття. Схоже на те, що найбільший інтерес сучасних дослідників викликають чотири теми: сирійська окупація Лівану 1991-2005 рр., діяльність Хезболли, перманентні кризові явища, котрі з незначними перервами мають місце у Лівані, починаючи з 2006 р., і сирійська громадянська війна, розв'язана у 2011 р. До першої категорії можна віднести наступні роботи: «Прийняття рішень в асадівській Сирії» («Decision Making in Asad's Syria») Е. Зіссера [24], «Регіональні джерела невдачі розподілу влади: випадок Лівану» («The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon») Б. Хівер [44, р. 269–271], «Чи доведеться Сирії піти з Лівану?» («Will Syria Have to Withdraw from Lebanon?») Е. Томпсона [45] «Ліванська азартна гра Башара аль-Асада» («Bashar al-Assad's Lebanon Gamble») У. Харріка [46], «Ліван – Кедрова революція – між пережитками та перемінами» («Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change») Е. Зіссера [47], «Ліван після громадянської війни: мир чи ілюзія миру?» («Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace?») Ф. Госна і А. Хурі [48], «Рах Сугіана: елітна політика у повоєнному Лівані» («Rah Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon») Р. Ель-Хуссейні [49], «Елітні стратегії, громадянське суспільство і конфесійні ототожнення у повоєнному Лівані» («Elite Strategies, Civil Society and Sectarian Identities in Postwar Lebanon») Дж. Кларк і Б. Саллуха [50], «Ліванські політичні партії та адміністративна реформа: нездійсненні обіцянки?» («Lebanese Political Parties and Administrative Reform: an impossible promise?») Н. Ахмада і Н. аль-Маглуза [51] тощо.

Прикладом робіт з другої категорії можуть служити: «Хезболла: політика та релігія» («Hizbul'lah: Politics and Religion») А. Саад-Горайєб [52], «На шляху Хезболли» («In the Path of Hizbullah») А. Хамзе [53], «Зрушення в ідеології Хезболли: релігійна ідеологія, політична ідеологія та політична програма» («The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program») Дж. Алаги [54], «Хезболла: коротка історія» («Hizbullah: A Short History») О. Нортон [55], «34 дні: Ізраїль, Хезболла та

війна у Лівані» («34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon») А. Хареля і А. Іссохароффа [56], «Дипломатичні зусилля Ліги арабських держав по врегулюванню лівано-ізраїльського конфлікту 2006 року» Ж. Ігошиної [57], «Повітряні операції у війні Ізраїлю проти Хезболли: досвід Лівану і демонстрація правильних висновків у Газі («Air operations in Israel's war against Hezbollah: learning from Lebanon and getting it right in Gaza») Б. Ламбета [58], «Ліванський авангард ісламської революції: комплексна трагедія супротиву та пристосування Хезболли» («A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: «Hezbollah's» combined strategy of resistance and accommodation») М. Верна [59], «Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту» Ю. Скорохода [21, с. 131–197], «Хезболла: мобілізація та влада» («Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir») А. Даер [60], збірка публікацій «Феномен Хезболли: політика та комунікація» («The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication») [61], «Політична економіка ліванської Партії Аллаха» («The Political Economy of Lebanon's Party of God») Дж. Даера [62], «Зміна дискурсу Хезболли» («Hezbollah Change of Discourse») А. Фадлалли [63], «Хезболла та політика пам'яті: написання ліванської нації» («Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation») Б. Сааде [64], «Хезболла: соціалізація та її трагічні іронії» («Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies») А. Саулі [65], «Чому бойовики Хезболи спасували перед друзькими селянами? Колізія інциденту від 6 серпня 2021 року» А. Зелінського [66]; також тематика, пов'язана з питаннями цієї та наступної категорії широко представлена в аналітичних публікаціях, що містяться на сторінках веб-порталів Близькосхідного центру Карнегі та Близькосхідного інституту (Вашингтон) [67; 68].

Окрім матеріалів, розміщених на вищезазначених порталах, до третьої категорії праць слід віднести низку дуже тенденційних, проте яскравих, памфлетів французького публіциста ліванського походження Р. Наба, розміщених на його сайті «У фокусі» («En point de mire») [69], розвідку

«Політична династія аль-Харірі після Арабської весни» («The Hariri political dynasty after the Arab Spring») У. Флебергса [70], збірку «Ліван: після Кедрової революції» («Lebanon: After the Cedar Revolution») під редакцією А. Кнудсена та М. Керра [71], публікації «Інфраструктурні кризи у Бейруті та боротьба за (не)реформування ліванської держави» («Infrastructure crises in Beirut and the struggle to (not)reform the lebanese state») Е. Фердайля [72], «Ліванське жовтневе повстання 2019 року: від солідарності до розколу та занурення у невідоме» («Lebanon's October 2019 Uprising: From Solidarity to Division and Descent into the Known Unknown») К. Макдісі [73], «Криза конфесіоналізму: Ліван між традицією та сучасністю» («The Crisis of Confessionalism: Lebanon between Tradition and Modernity») Н. Баглаван [74] і «Консоціоналізм в Лівані після Кедрової революції: зовнішні загрози, політична нестабільність і макросек'юритизація» («Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations») Е. Діну [75], а також подібні до них роботи скоріше політологічного, ніж історичного характеру.

Четверта категорія досліджень, не зважаючи на фактичну незавершеність громадянського конфлікту у Сирії, представлена великою кількістю робіт переважно полемічного характеру, спрямованих проти політичних опонентів репрезентованої автором чи авторами сторони конфлікту. З-поміж таких робіт: «Сирійський гордіїв вузол» І. Горобця й А. Мартинова [76], « У полоні «Арабської весни» Ж. Ігошиної [77], дві статті С. Зінько «Сирійський політичний пасьянс» [78] і «Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій» [79], «Сирія: тунель без світла в кінці» М. Субха [80], «Сирія і Арабська весна: еволюція конфлікту та роль внутрішніх і зовнішніх чинників» («Syria and the Arab Spring: The Evolution of the Conflict and the Role of the Domestic and External Factors») А. Джої [81], два виконані у британських університетських традиціях дисертаційні дослідження «Сирія: чому арабська весна перетворилася на довгу зиму?» («Syria: why is the arab spring turning into a long winter») М. Алзамалкані [82] і

«Висвітлення сирійського конфлікту на телебаченні (2011-2014 pp.): як використання користувачького контенту (UGC) визначило підхід BBC World News tv і вплинуло на журналістську практику» («Reporting the syria conflict on television (2011-2014): how the use of user generated content (ugc) has shaped bbc world news tv coverage and affected journalistic practices») Л. Джонстон [83], «Класово-орієнтований підхід: розкриття джерел громадянської війни у Сирії» («The Class Oriented Rationale: Uncovering the Sources of the Syrian Civil War») Б.Е. Рахімаха [84], «Битва за Сирію: міжнародне суперництво на новому Близькому Сході» («The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East») К. Філіпса [85], «Палаюча Сирія: коротка історія катастрофи» («Syria Burning: A Short History of a Catastrophe») Ч. Гласса [86], «Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси Російської Федерації» О. Кондратенка [87], «РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності» О. Воловича [88], дві аналітичні розвідки В. Нагайчука «Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини» [89] і «Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект» [90], «Руйнування нації: громадянська війна у Сирії» («Destroying a Nation: The Civil War in Syria») Н. ван Дана [91], «Рожава: революція, війна та майбутнє сирійських курдів» («Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds») Т. Шмідінгера [92], збірка «Війна за Сирію: регіональні та міжнародні виміри сирійського повстання» («The war for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising») під ред. Р. Хіннебюша й А. Саулі [93], а також широкий спектр аналітичних публікацій, розміщених у сирійському сегменті вищезгаданих веб-порталів Близькосхідного центру Карнегі та Близькосхідного інституту [94; 95].

Окрім цього, у нашому випадку значний інтерес викликають дослідження біографічного характеру, присвячені окремим політичним діячам країн Леванту. До переліку подібних робіт належать: «Радянський Союз і Сирія: роки Асада» («The Soviet Union and Syria: The Asad Years») Е. Карша [96], «Камаль Джумблат: некоронований друзький принц лівих»

(«Kamal Jumblatt, the Uncrowned Druze Prince of the Left») Ф. аль-Хазена [97], низка книг і нарисів вищезгаданого Р. Наба «Рафік Харірі, прем'єр-міністр підприємець» («Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister») [98], «Валід Джумблат, реквієм по пройдисвітові» («Walid Joumblatt, Requiem pour un saltimbanque») [99], «Хасан Насралла, нескорений» («Hassan Nasrallah, l'indomptable») [100], «Харірі від батька до синів, підприємці і прем'єр-міністри» («Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministers») [101], «Хезболла: Хаса Насралла, «захисник ліванської незалежності»» («Hezbollah: Hassa Nasrallah, La "sentinelle de l'indépendance libanaise"») [102], «Новий лев Дамаска: Башар аль-Асад і сучасна Сирія» («The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria») Д. Леша [27], «Сирія при Башарі аль-Асаді: модернізація й обмеження зміни» («Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change») Ф. Перта [28], «Вбивство Містера Ліван: політичне вбивство Рафіка Харірі і його вплив на Близький Схід» («Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East») Н. Бленфорда [103], «Пан безіменної землі: подорож безперервною ліванською війною» («The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war») Ч. Гласса [104], «Громадянин Харірі та неоліберальна політика у повоєнному Лівані» («Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon») Х. Бауманна [105], «Генеральний секретар Хезболли Саїд Хасан Насралла і «що означає бути ліванцем»» («Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and "what it means to be Lebanese») Н. Хамдан [106], «Політичні династії Лівану: «тонке налаштування» А. Зелінського [107] тощо.

На завершення цього тематичного блоку необхідно кілька слів сказати про джерельну базу запропонованого мною дослідження. Перш за все, йдеться про низку творів мемуарного та пропагандистського характеру. Прикладом зазначеної літератури можуть слугувати такі книги, як «Хезболла: історія зсередини» («Hizbullah: The Story from Within») впливового члена відповідної організації, шиїтського богослова Н. Кассема

[108], мемуари: «Мертвонароджений мир. Мандат Еліас Саркіса. (1976-1982)» («La paix manquée. le mandat d'Elia Sarkis. (1976-1982).») [109] і «Роки опору: мандат Еміля Лахуда, колишнього презедента Лівану» («Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon») колишнього лідера правохристиянської партії Катаїб К. Пакрадуні [110], колективна белетристична інтерпретація під назвою «У голові Башара аль-Асада» («Dans la Tête de Bachar al-Assad») [30], «Поступ для Висот: історія з середини про таємну спробу досягти сирійсько-ізраїльського миру» («Reaching for the Heights: The Inside Story of a Secret Attempt to Reach a Syrian-Israeli Peace») американського дипломата Ф. Хофа [111] і т.п. Ці та подібні до них тексти, попри відверту політичну й особисту заангажованість їхніх авторів, безумовно несуть у собі певну інформативну цінність. Окрім цього, до числа джерел з новітньої історії країн Леванту варто віднести державні нормативні акти Сирії та Лівану, резолюції Ради безпеки ООН, тексти міжнародних угод, програмні документи політичних сил, аналітичні та статистичні звіти міжнародних організацій (наприклад, International Crisis Group), матеріали публікацій у ЗМІ тощо; зокрема, серед останніх мною буде використано контент арабських, ізраїльських, західних (у тому числі, часами відверто проросійської «Русской службы ВВС») і українських медіа-ресурсів.

Тематика нашої монографії у цілому та цього розділу, зокрема, значною мірою детермінувала структуру основної частини запропонованого дослідження. Перший її підрозділ буде присвячено короткому нарисові історії Сирії та Лівану за часів холодної війни (1946-1991 рр.), зумовленої політичним та ідеологічним протистоянням країн із жорсткою державною економікою, об'єднаних у межах т. зв. Соціалістичного табору, державам, чия економіка функціонувала на ринкових засадах. У другому підрозділі йтиметься про спробу тотальної інкорпорації Сирією Лівану у період розпаду світової біполярної системи й формування багатополосного світу (1991-2005 рр.). Третій підрозділ міститиме наукову розвідку про шляхи

пристосування обох вищезгаданих країн до сучасних геополітичних реалій (2005-2021 рр.) і попередню оцінку їхньої результативності.

2.1. Країни Леванту у 1946-1991 рр.: особливості розвитку в умовах холодної війни

Після закінчення I Світової війни Сирія та Ліван, як колишні володіння Османської імперії, опинилися під французьким пануванням у статусі підмандатних територій, схваленому Лігою націй [5; 6, р. 88–109; 7, р. 6–23]. Отримати теоретично передбачуваний зазначеним статусом державний суверенітет обидві країни спромоглися лише під час II Світової війни. Лідери місцевих незалежників зуміли скористатися труднощами, з якими зіштовхнулася Франція під час боротьби з нацистською Німеччиною, а також майстерно зіграти на протиріччях, які виникли поміж державами-учасницями Антигітлерівської коаліції; зокрема, Францією та Великою Британією. Вже у 1946 р. з території Сирії та Лівану були повністю виведені іноземні (французькі та англійські) війська, що ознаменувало остаточне перетворення обох країн на незалежні держави [7, р. 23–38; 6, р. 105–109]. Як було зазначено вище, політичним спадком Франції у країнах Леванту стало прийняття ними республіканської форми правління. Проте Ліван, на відміну від Сирії, котра на той час успадкувала від Франції принцип парламентської республіки [112, art. 3; 8, art. 1, 1),], зробив вибір на користь більш жорсткої президентської форми правління [9, art. 51–60; 6, р. 110–111]. Натомість Сирія, на відміну від Лівану [9, art. 11; 18, с. 153–154], офіційно повністю відмовилась від уживання французької мови [8, art. 4] і орієнтування на західні цивілізаційні цінності. Водночас, обидві країни Леванту демонстративно відмежувалися від французького політичного мейнстріму, проголосивши себе невід'ємними складовими арабського світу; зокрема, ставши у 1944-1945 рр. одними із засновниць Ліги арабських держав [113].

На додачу, при формуванні політичного режиму обох новостворених держав було враховано місцеву конфесійну специфіку. Так у Сирії, з її безспірною ісламською (переважно сунітською) більшістю, посаду

президента міг (і може дотепер) обіймати лише мусульманин [112, art. 3; 8, art. 3,1; 10, art. 3, 1; 11, art. 3]. Тоді як у переважно сунітському сирійському парламенті протягом нетривалого часу була зарезервована невелика кількість місць для релігійних меншин – представників низки шіїтських (з алавітами й друзами включно) та християнських течій.

Набагато рельєфніше вплив конфесійного чинника відобразився на політичній системі Лівану, де на момент утворення держави мала місце дуже незначна чисельна перевага християн над мусульманами. В основу політичного режиму новоствореної держави було покладено принцип консоціативної демократії, у свою чергу базованої на так званому Національному пакті. Згідно з цією негласною домовленістю лідерів християнських (у першу чергу маронітських) і мусульманських (у першу чергу сунітських) політичних еліт зазначеної країни посада президента резервувалася за маронітом, головою уряду обов'язково мав бути суніт, а спікером парламенту – шіїт. Місця у парламенті ділилися між християнами та мусульманами у пропорції 6:5, при цьому, певна окреслена кількість депутатських мандатів закріплювалася не лише за трьома провідними конфесіями, але й за представниками релігійних меншин; міністерські, силові, адміністративні та судові посади також ділилися за заздалегідь обумовленим конфесійним принципом [7; 6, р. 110–112; 114; 21, с. 39–58; 18, с. 151–154; пор.: 74].

Протягом 1946-1970 рр. для політичного життя Сирійської (з 1961 р. Сирійської Арабської) Республіки була характерна низка чітко розпізнаваних рис і ознак:

1. Калейдоскопічне чергування режимів парламентської демократії та військової диктатури (певним винятком став період злиття Сирії та Єгипту в Об'єднану Арабську республіку, що мав місце протягом 1958-1961 рр.).

2. Безумовне домінування до моменту захоплення влади у країні місцевим відгалуженням Партії Арабського Соціалістичного Відродження (8 березня 1963 р.) сунітської арабської більшості.

3. Домінування у суспільстві антизахідних (у першу чергу, антиамериканських) настроїв.

4. Безуспішне протистояння з Ізраїлем, апогеєм якого стали програшні для Сирії арабо-ізраїльські війни 1948-1949 і 1967 рр.

5. Невпинне посилення у сирійському суспільстві секулярних лівих ідей та настроїв, з рештою акумульованих вищезгаданою Партією арабського соціалістичного відродження (Баас) [див. наприклад: 38; 41, р. 111–154].

Починаючи зі встановлення у 1970 р. генералом сирійських ВПС, помірковано-лівим баасистом, алавітом Х. аль-Асадом чинної й по сьогоднішній день спадкової диктатури (див. нижче), політичне життя САР зазнало суттєвих коректив. Зокрема, значна їх частка припадає на період 1970-1991 рр.:

1. Перетворення Сирії на внутрішньо стабільну, проте мілітарно-поліцейську державу з декоративним антуражем президентської республіки.

2. Утвердження владної першості за алавітською релігійною меншиною, супроводжуване жорстким придушенням сунітського опору.

3. Політичне та ідеологічне зближення САР з Радянським Союзом і встановлення стратегічного партнерства з Ісламською Республікою Іран.

4. Поступова зміна зовнішньополітичних пріоритетів від військової боротьби з Ізраїлем до встановлення окупаційного режиму у Лівані (див. нижче).

5. Здійснення соціально-економічних перетворень, спрямованих на підвищення життєвого рівня бідних верств населення, що сприяли примиренню широких мас зі встановленою Х. аль-Асадом міноритарною диктатурою [див. наприклад: 96; 24; 115; 41, р. 155–202; 89, II; 29, р. 1–197].

Зовсім іншу картину за часів холодної війни ми спостерігаємо у Лівані. Проте, як і у випадку із Сирією, зазначений відрізок ліванської історії можна поділити на два етапи. Протягом 1946-1975 рр. у політичному житті цієї країни з успішною, як для тодішнього Близького Сходу, економікою, базованою на добре розвиненому торгівельно-банківському секторі,

поступово посилювалися нижчеперераховані протиріччя міжконфесійного характеру, котрі, як правило, вдавалося утримувати у політичній площині:

1. Починаючи з кінця 1950-х рр., на хвилі фактичного перетворення ліванських християн на демографічну меншість, суніти, і почасти друзи, неодноразово, проте безуспішно, підіймали питання про перегляд Національного пакту.

2. У ліванському суспільстві невпинно посилювалася політична дихотомія, зумовлена переважною орієнтацією провладної християнської меншості на США за одночасних симпатій зростаючої чисельно сунітської общини до арабських республік (Єгипет, Сирія, Ірак) з їхнім антизахідним спрямуванням.

3. Поширення серед здебільшого незаможних сунітських і друзьких мас секулярних ідей та настроїв лівого спрямування попри збереження більш заможною християнською (перш за все маронітською) спільнотою право-консервативних преференцій.

4. Кардинальні розбіжності у ставленні християн, з одного боку, та сунітів і друзів, з іншого, до перебування з 1970 р. на території країни 500 тисяч палестинських біженців-сунітів, яке мало не лише суттєво змінити міжконфесійне співвідношення у Лівані, але й призвести до відчутного загострення замороженого лівансько-ізраїльського конфлікту як невід'ємної складової арабо-ізраїльського протистояння [див. наприклад: 117; 39; 97; 6, р. 110–192; 116, р. 72–170; 14, р. 116–130; 118; 18, с. 154–155].

Зрештою, зростаючі протиріччя вилилися в одну з найзапекліших і найтриваліших громадянських війн ХХ століття, котра вирувала у Лівані протягом 1975–1990 рр. і на різних етапах супроводжувалася зовнішнім військовим втручанням Сирії, Ізраїлю, Ірану, збройних формувань Організації визволення Палестини та військового контингенту НАТО на чолі зі США [109; 12; 6, р. 193-245; 21, с. 59–130; 119, р. 6–71; 116, р. 171–240; 14, р. 130–248; 120]. До результатів цього кривавого конфлікту, котрий на завершальному етапі з міжконфесійної боротьби перетворився на війну всіх

проти всіх, слід зарахувати: відчутне посилення внутрішнього шийтського чинника [див. наприклад: 121; 122, р. 88–106; 123], перерозподіл влади між конфесійними елітами на користь мусульман, здійснення конституційної реформи, яка перетворила Ліван з президентської республіки на парламентську і 15-річну сирійську окупацію країни, яка набула остаточного юридичного оформлення у 1991 р. [124; 9; 125; 126; 18, с. 155–157] (також див. нижче).

На завершення слід зазначити, що сирійська окупація Лівану призвела до виникнення цікавого геополітичного парадоксу. Утвердження Сирії у сусідній державі, з огляду на послідовну (хоча й не виняткову [96; 29, р. 1–197]) прорадянську орієнтацію Х. аль-Асада, так чи інакше, по суті стало останньою перемогою СРСР у холодній війні. Проте скористатися плодами цієї перемоги агонізуючий кремлівський режим на той момент вже не мав ані часу, ані можливості.

2.2. Країни Леванту у 1991-2005 рр.: в одному кроці від утворення «Великої Сирії»

Як відомо, у сирійській колективній свідомості вкорінено усталене уявлення про Ліван як невід'ємну, проте штучно відокремлену складову «Великої Сирії» у її «природніх межах» [див. наприклад: 127]. Починаючи з 1919 р. сирійські націоналістичні і національно-визвольні сили неодноразово вимагали створення незалежної сирійської держави, до складу якої, з-поміж іншого, мала увійти територія колишнього гірського ліванського санджаку Османської імперії. Натомість, окупаційна влада Франції (див. вище) прийняла діаметрально протилежне рішення. З її подачі 1 вересня 1920 р. було утворено квазі-державу Великий Ліван. У наслідок цього заходу, до колишнього ліванського санджаку з його переважно християнським населенням була приєднана низка заселених мусульманами територій, що за османських часів входили до складу власне сирійських вілаєтів: області Бейрута, Триполі, Сура, Сайди, долина Бекаа, а також землі сучасного південного Лівану [25; 6, р. 75–80; 2, с. 100–101]. Хоча зрештою зазначене

територіальне утворення лягло в основу сучасної Ліванської Республіки, його виникнення у 1920 р. призвело до появи у сирійських прибічників ідеї інкорпорації Лівану певного морального виправдання їхніх прагнень [пор.: 127]. Відтоді на території Лівану проживала велика кількість так званих анексіоністів – прибічників ідеї воз'єднання з Сирією у межах відновлення історичної справедливості. При цьому, до їхнього числа одночасно з мусульманами входили й християни (у першу чергу, православні антіохійського патріархату) [7, р. 6–7, 10–13, 43–44; 6, р. 81–82, 102–103]. До того ж, навіть частина ліванських незалежників з числа християн маронітів, з огляду на суттєве збільшення мусульманського населення країни, вважала, що отримала значно більший Ліван, ніж цього вимагав здоровий глузд [6, р. 85]. Тому не дивно, що визнання Сирією ліванської незалежності у 1943 р. [7, р. 17–18, 38–39; 6, р. 107, 109, 114] розглядалося в Дамаску як вимушена акція, що носила тимчасовий характер [див. наприклад: 7, р. 53; 6, р. 115–116, 121–122].

Враховуючи окреслені вище імперативи, Сирія вже на самому початку громадянської війни у Лівані (див. вище) цілком очікувано оголосила країну кедрів зоною своїх «особливих інтересів» [21, с. 62–68]. 1 червня 1976 р. до Лівану було введено 20-тисячний сирійський військовий контингент [120]. При цьому вже тоді Дамаск не приховував, що його програмою максимум було цілковите поглинання сусідньої держави. Так, ще 19 січня того ж 1976 р. тодішній сирійський міністр закордонних справ А.Х. Хаддам підкреслював: «Ліван був частиною Сирії і ми повернемо його назад, якщо тут матимуть місце спроби поділу. ... Або Ліван залишиться цілісним, або йому доведеться увійти до складу Сирії» [96, р. 27; 21, с. 64; пор.: 128]. Незважаючи на те, що під час ліванської громадянської війни Сирії, здебільшого з огляду на зовнішньополітичні чинники (див. нижче), не вдалося ліквідувати ліванську державність чи навіть встановити військовий контроль над усією територією країни кедрів [6, р. 196, 199–212, 220–221,

232–235; 21, с. 69–109], саме у цей період Дамаском було закладено суттєве підґрунтя для подальшого просування в обох зазначених напрямках.

Ключовим важелем збереження сирійського впливу у Лівані після закінчення громадянської війни стала хоча й не тотальна, проте більш ніж суттєва військова присутність збройних сил САР у країні. 33(35)-тисячний сирійський військовий контингент контролював територію Північного та центрального Лівану (див. нижче); і лише південна частина країни перебувала під військовим контролем Ізраїлю [124, III; 21, с. 131–160]. Зрозуміло, що такі міцні сирійські позиції не могли бути проігноровані на рівні Ліги арабських держав під час вироблення умов громадянського миру у Лівані [21, с. 109–130]. Зрештою, ці умови знайшли своє відображення у прийнятій 22 жовтня 1989 р. у м. Таїфі (Саудівська Аравія) Хартії національної згоди [124; пор.: 120]. Зокрема, у межах відповідних домовленостей, підтримка миру у Ліванській республіці, як мінімум протягом двох років з моменту ратифікації хартії, покладалася на сирійський військовий контингент [44, р. 269–270; 6, р. 251–252; 48, р. 385, 387], чия чисельність мала збільшитися до 40 тис. чоловік. Що ж до подальшої долі збройних сил САР на території Лівану, то вона мала вирішуватися винятково на рівні керівництва обох держав. До того ж вона була безпосередньо пов'язана з ліквідацією ізраїльської військової присутності на півдні Лівану [124, III]. Слід зазначити, що сирійській стороні одразу після прийняття вищезазначених положень вдалося блискуче продемонструвати їхню доцільність. Саме завдяки діям збройних сил САР у 1990 р. було придушено останнє вогнище супротиву духу таїфських угод, очолюване генералом М. Ауном [6, р. 246; 21, с. 128–129; 29, р. 189–190, 202].

Своєрідним політичним везінням для президента САР Х. аль-Асада стала сприятлива для Сирії зовнішньополітична кон'юнктура, що склалася в регіоні у другій половині 1990 р. Незважаючи на послаблення тодішнього стратегічного союзника Сирії, СРСР [29, р. 179, 188, 199], котрий доживав останні місяці, режим Х. аль-Асада не лише не постраждав, але зумів

максимально зміцнити свої позиції у Леванті. Причиною цього стала військово-політична підтримка сирійським президентом кампанії США, спрямованої у 1990-1991 рр. проти Іраку у Перській затоці. Результатом цієї, по суті демонстративної, акції, під час якої не постраждав жоден сирійський солдат [29, р. 189, 199–200], стало здобуття прихильності з боку єдиної на той момент реальної наддержави, –Сполучених Штатів Америки, котрі надали Х. аль-Асаду карт-бланш для дій у Лівані, позиціонуючи Сирію як «хорошого поліцейського» [6, р. 246]. Більше того, події 1990-1991 рр. призвели до суттєвого послаблення головного тодішнього регіонального супротивника САР – Іраку, і до серйозної втрати міжнародного престижу, а отже – зниження рівня політичних амбіцій незручного для сирійського президента голови Організації визволення Палестини Я. Арафата [89, II; 29, р. 187–189, 196–202, 208–209].

Водночас із потеплінням відносин з США Сирії вдалося зберегти тісні зв'язки з головним американським регіональним антагоністом – Іраном [129; 29, р. 189, 191, 211; 130, р. 8–9], встановлені з моменту перемоги у зазначеній країні ісламської революції 1979 р. [29, р. 107–108, 118–119, 169–171; 130, р. 3–8]. Такий стан речей дозволив Х. аль-Асаду не лише розраховувати на всебічну підтримку у ліванських справах з боку доволі потужного регіонального союзника, але й долучити до числа своїх ліванських прибічників контрольовану Іраном радикальну шийтську організацію Хезболла [129; 123; 29, р. 174, 190–191].

Взагалі ж, на момент завершення громадянської війни, не зважаючи на відверто прагматичне ставлення Дамаску до усіх без винятку ліванських політичних акторів і керованих ними спільнот [6, р. 196, 199–212, 220–221, 232–235; 21, с. 62–69], сирійський *de facto* окупаційний режим міг розраховувати на підтримку більш ніж третини місцевого населення. Перш за все, мається на увазі шийтська громада, яка на той момент становила близько третини реального 3-мільйонного населення Лівану [пор.: 126, р. 464; 18, с. 155]. До числа виразників її інтересів, окрім згаданої вище Хезболли (Партії

Аллаха), входила партія Амаль (Надія). Обидві організації носять яскраво виражене антиізраїльське спрямування. При цьому, стратегічна мета орієнтованої на Іран радикальної за своєю сутністю Хезболли полягає у перетворенні Лівану на теократичну ісламську державу на зразок ІРІ. Своєю чергою, Амаль являє собою відносно більш помірковану політичну силу, котра орієнтується на світський режим САР і має на меті всебічний захист інтересів шіїтської громади Лівану [131, р. 245–248; 51; 52; 53; 54; 108; 55; 60; 61; 63; 107, с. 127–129]. Сюди ж слід додати близьку до шіїзму нечисленну, навіть за ліванськими мірками, общину єдиновірців Х. аль-Асада – алавітів [пор.: 29, р. 12–13], до якої належало більше 20-ти тисяч ліванців [1, с. 103]. Зокрема, імовірно саме з огляду на дамаського єдиновірця, ліванські алавіти у 1992 р. отримали окрему квоту у законодавчому органі країни, що становила 2 з 128 депутатських мандатів [6, р. 247]. Нарешті, до числа послідовних сирійських лоялістів варто додати особисто пов'язаний з Х. аль-Асадом маронітський клан Франж'є з північноліванського містечка Згорти [132; 107, с. 142–144]. За його тодішнім головою – лідером «сімейної» партії Марада, С. Франж'є-молодшим стояла більш, ніж 50-тисячна маронітська громада відповідної області [пор.: 107, с. 142–103].

До усього вищесказаного варто додати тотальну відсутність протягом першого повоєнного десятиліття єдності між антисирійськими силами Лівану. Так чи інакше невдоволені з приводу дамаського диктату суніти, друзи і представники численних християнських громад (на чолі з маронітською переважною більшістю) [21, с. 13], чий загаль становив близько двох третин ліванського населення (пор.: вище), не могли водночас перекреслити взаємну ворожнечу, успадковану від часів громадянської війни [50]. Разом з цим, переважна більшість представників опозиційних політично-конфесійних еліт Ліванської республіки так чи інакше піддавалися спокусі отримання різнопланового політичного та економічного зиску,

пов'язаного із залученням до просирійських владних структур [49; 109; 98; 99; 105; 107, с. 126–127, 133–134, 140].

Перші кроки у напрямку поступового, проте остаточного, перетворення Лівану на невід'ємну складову «Великої Сирії» було здійснено одразу після підписання Таїфських угод. Так, протягом 1989-2005 рр. у Дамаску докладали максимум зусиль, щоб найвищі посади у Ліванській республіці займали політики, чия лояльність до сирійського окупаційного режиму носила характер колабораціонізму. Серед зазначених політиків можна назвати президентів країни: І. Храуї (1989-1998 рр.) та Е. Лахуда (1998-2007 рр.), прем'єр-міністрів: С. аль-Хосса (1989-1990, 1998-2000 рр.), О. Караме (1990-1992, 2004-2005 рр.) і Р. ас-Сольха (1992 р.), а також незмінного з 1992 р. спікера ліванського парламенту – голову партії Амаль, Н. Беррі [131, р. 245–246, 250–252; 29, р. 395, 405; 107, с. 127–129; пор.: 110]. Окрім цього, Сирійські емісари (фактичні намісники) у Лівані, вже згадуваний на цих сторінках віце-президент (колишній міністр закордонних справ) САР А.Х. Хаддам і командуючий розвідкою сирійського військового контингенту (майбутній міністр внутрішніх справ САР) генерал Г. Канаан, з успіхом сприяли формуванню у країні кедрів відверто просирійського парламенту в ході виборів 1992, 1996 і 2000 рр. [131, р. 242–244; 6, р. 251].

Зазначені «урядовці» і «законотворці» беззастережно підписували й ратифікували документи, що так чи інакше визначали підпорядковане становище Лівану по відношенню до Сирії. Так, вже у 1991 р. між САР і Ліванською республікою було заключено угоди «Про братерство, співробітництво та координацію» і «Про взаємну оборону та безпеку». Ці та подібні до них документи, – взагалі ж їх було 17 [125; пор.: 131, р. 242], – попри декларативне визнання суверенітету Ліванської республіки, прив'язували Ліван до Сирії в усіх аспектах державної діяльності: військовому, політичному, соціальному, економічному, освітньому, культурному тощо [45; пор.: 29, р. 202]. Будь-які сумніви у сирійських намірах щодо Лівану зникали з огляду на цинічну прямолінійність генерала

Г. Канаана, чий висловлювання зводились до того, що історична роль ліванців полягає у зароблянні грошей для 12-ти мільйонів їхніх сусідів, сирійців, тоді як останні покликані узурпувати суверенні права Ліванської республіки у сфері зовнішньої політики та внутрішньої безпеки [пор.: 6, р. 252].

Під внутрішньою безпекою генерал сирійських спецслужб насамперед розумів профілактику та придушення будь-яких антисирійських настроїв у Лівані. З цією метою протягом 1990-2005 рр., за безпосередньої чи опосередкованої участі сирійських органів безпеки, було заарештовано, ув'язнено, викрадено чи фізично знищено низку місцевих політичних діячів, а також тисячі нелояльних до нового режиму громадян Лівану і неугідних Дамаску палестинських біженців [119, р. 77–79].

Нарешті, першою чергою завдяки зусиллям Хезболли, у 2000 р. відбулося виведення ізраїльських військ з півдня Лівану [21, с. 131–168]. Формально це виглядало як виконання Ізраїлем резолюції 425 (1978 р.) Ради Безпеки ООН [133; 134], проте фактично являлося військовою й політичною поразкою єврейської держави, яка була змушена погодитися на сумнівну формулу: «безпека в обмін на територію» [21, с. 161]. При цьому, навіть поступившись підконтрольною територією, ізраїльська сторона так і не отримала бажаної безпеки. Ліванський уряд визнав вивід ізраїльських військ лише частковим і відмовився виконувати положення резолюції 425 про розгортання на півдні країни державних збройних сил [133]. Як аргумент на користь неповного виведення ізраїльських військ з території Лівану, Бейрут за мовчазної згоди Дамаску використав цікаву, проте спірну, колізію, пов'язану зі статусом сільськогосподарського району Мазарія-Шебаа (Ферми Шебаа) і пагорбів Кфар-Шуба – північної смуги анексованих Тель-Авівом Голанських висот, на яку насправді претендують обидві країни Леванту [134; 21, с. 163, 166–167, 172; 135; 111]. У такий казуїстичний спосіб маріонеткові ліванські урядовці віддали контроль над звільненими Ізраїлем територіями все тій же Хезболлі, а отже її сирійським й іранським покровителям [45, р. 253; 136, II, 2; 21, с. 165–168; 100; 102], і водночас запропонували

виправдання подальшого перебування сирійських військ на ліванській території [21, с. 163].

Проте, саме події 2000 р. стали одним із чинників, що зрештою призвели до краху проекту «Велика Сирія». Визнане ООН виконання Тель-Авівом резолюції 425 [134] дозволило підняти питання про невиправданість подальшого перебування сирійського збройного контингенту на території Лівану [21, с. 171; 119, р. 79; 29, р. 249]. Зрештою, цією обставиною скористалися як зовнішні, так і внутрішні антисирійські сили (див. нижче), що в результаті значною мірою й стало на заваді успішного завершення Дамаском комплексу заходів, покликаних поступово перетворити Ліван на складову «Великої Сирії».

Серед чинників, які протягом 2001-2005 рр. зіграли проти Сирії, перш за все слід вказати на катастрофічне погіршення ставлення до дамаського режиму з боку США, поштовхом до якого став теракт 11 вересня 2001 р. Не зважаючи на демонстративне і цілком природне засудження новим президентом, а по суті спадковим диктатором, САР, алавітом Б. аль-Асадом дій сунітської аль-Каїди, Сполучені Штати у 2003 р. долучили дамаський режим до санкційного списку. Причиною тому, головною мірою, стала послідовна підтримка Сирією радикальної ліванської шіїтської організації Хезболла (див. вище), помножена на успадковані від батька союзні відносини Б. аль-Асада з Іраном (див. вище) [137; 29, р. 254, 259–260, 265; 130, р. 10–12]. Додатковою причиною для американського невдоволення стало певне зближення між САР і ворожим до США багдадським режимом С. Хусейна, започатковане ще за останніх років правління Х. аль-Асада [137; 29, р. 238, 248–249, 251, 255]. Безпосередня американська загроза для Сирії набула реального характеру після введення у 2003 р. збройних сил США до Іраку, що в разі необхідності робило можливим здійснення сухопутних військових операцій проти САР [пор.: 29, р. 265; 130, р. 11]. Маючи у потенціалі зазначений засіб тиску на Дамаск, США інспірували прийняття 2 вересня

2004 р. резолюції Ради Безпеки ООН 1559 про виведення сирійських військ з Лівану [138; 21, с. 171–173; 29, р. 260, 263–265].

Схоже, що на момент зовнішнього тиску на САР з приводу ліванського питання, вона не знайшла належної підтримки з боку Ірану. Роблячи подібний висновок, слід мати на увазі існування низки протиріч між двома країнами, що намітилися ще у 1990-х рр. Зокрема йдеться про негативну реакцію ІРІ на переговори Дамаска з Тель-Авівом [пор.: 139; 140, р. 121–142; 29, р. 200] і зближення Сирії з режимом С. Хусейна (див. вище). Не останнє місце у цьому переліку займали кардинальні розбіжності стратегічного бачення Дамаском і Тегераном ліванського майбутнього. Якщо Сирія планувала зробити Ліван частиною власної світської держави, то Іран прагнув перетворити Ліванську республіку на підпорядковану собі формально незалежну шиїтську теократію [123]. Остання ж, значною мірою в обхід сирійських інтересів, мала бути розбудована зусиллями Хезболли [139; 141], котра після витіснення Ізраїлю з Південного Лівану суттєво підвищила свою популярність у країні кедрів [130, р. 11] (також див. вище). На мою думку, саме у 2004-2005 рр. на фоні втрати САР західної підтримки (див. вище) з одночасним покращенням іранських позицій у регіоні [130, р. 11–12] склалася оптимальна для ІРІ нагода зміцнити власні позиції у Лівані за рахунок інтересів послабленого сирійського союзника, чим Тегеран не втратив нагоди скористатися (див. нижче).

Говорячи про зовнішньополітичні чинники, що стали на заваді дамаським амбіціям стосовно Лівану, не можна оминати роль, яку у цій історії відіграла позиція Саудівської Аравії. Давши згоду на роль САР як силового гаранта виконання Таїфських угод (див. вище), заможне аравійське королівство зрештою набуло статусу гаранта економічної стабільності країни кедрів і тим самим також долучилося до певної участі у контролі над ситуацією у Лівані. При цьому, представником саудівських інтересів у Бейруті став громадянин зазначеного королівства, ліванський мільярдер Р. аль-Харірі, котрий займав посаду прем'єр-міністра Ліванської республіки

протягом 1992-1998 і 2000-2004 рр. [98; 131, р. 249–250, 259; 99; 101; 105]. З великою часткою вірогідності можна припустити, що цей непересічний політичний лідер використовував саудівські інвестиції та кошти з ліванського бюджету для регулярного підкупу сирійських «намісників» А. Х. Хаддама і Г. Канаана, а також низки найвищих дамаських посадовців [98; 99]. У такий спосіб саудівський протезе створював зацікавленість сирійських політиків, відповідальних за виконання проекту «Велика Сирія», у гальмуванні процесу його завершення. Оскільки з остаточною ліквідацією ліванської державності припинилися б саудівські фінансові надходження, а отже – й приток хабарів до сановних кишень. Імовірно, саме саботування процесу інкорпорації Лівану до складу САР зрештою й стало причиною вигнання з Сирії А. Х. Хаддама і самогубства Г. Канаана, датованих 2005 р. [пор.: 29, р. 266].

У цьому контексті не можна не вказати на внутрішньополітичні проблеми, з якими Б. аль-Асад зіткнувся у 2000-2005 рр. Серед явищ, які сприяли розхитуванню дамаського режиму, варто назвати наступні: необхідність одночасного врахування новим президентом інтересів й амбіцій батькової «старої гвардії» та власного політичного оточення, пожвавлення різнопланових опозиційних рухів у країні [142; 26; 27; 28; 143; 41, р. 203–236; 29, р. 242–243, 248, 253–254, 259, 265–266], а також імовірне поступове технічне й професійне послаблення сирійської армії, котре розпочалося з моменту розпаду СРСР [пор.: 144].

Нарешті, певною мірою завдяки зміщенню консоціативних акцентів, зафіксованих у Хартії національної згоди та поправках до ліванської конституції від 21 вересня 1990 р. [124; 9; пор.: 18, с. 155–158] у Лівані розпочався процес міжконфесійного політичного зближення у поєднанні з внутрішньоконфесійним розмежуванням. Результатом цих багатоскладових перетворень стало формування єдиної антисирійської опозиції, до якої увійшла переважна більшість християн, сунітів і друзів. Тобто, створився антисирійський політичний табір, за яким стояли дві третини ліванців. Свого

остаточного вигляду це строкате об'єднання набуло зимою 2004/2005 р., коли до нього офіційно долучився Р. аль-Харірі (див. вище) разом зі своєю переважно сунітською партією Мустакбаль (Майбутнє) [46; пор.: 103; 105]. Поштовхом для успішних масових антисирійських виступів у Бейруті, котрі згодом отримали назву Кедрової революції, стало вбивство 14 лютого 2005 р. Р. аль-Харірі, який на той момент позиціонувався як лідер національно-визвольного руху Лівану [103; 29, р. 263–264; 107, с. 134]. Результатом сукупності вищенаведених чинників стало виведення у квітні 2005 р. сирійського військового контингенту з території Лівану [46; 47; 21, с. 173; 29, р. 263–265], що по суті стало безславним кінцем дамаського проекту по створенню «Великої Сирії».

Таким чином, можна говорити про наявність об'єктивної закономірності збереження державності Ліванською Республікою з огляду на глобальні масштаби й регіональні прояви процесу переходу від біполярного до багатополюсного світу. На початку ХХІ століття жодна з глобальних чи регіональних сил, звичайно крім самої Сирії, не була зацікавлена в остаточній втраті незалежності Ліванською республікою. Як ми вже бачили вище і ще побачимо нижче, для США, країн Євросоюзу, Саудівської Аравії й навіть Ірану відродження ліванського державного суверенітету створювало додаткові можливості й перспективи для боротьби за вплив у близькосхідному регіоні. Водночас, РФ ще не була готова до реалізації власних близькосхідних амбіцій. Тоді як Китай розглядав і продовжує розглядати близькосхідні справи, керуючись залишковим принципом. До речі, у цьому контексті постає питання про замовника вбивства Р. аль-Харірі, виконаного бойовиками Хезболли [145; 146]. На мою думку, замовником ліквідації Р. аль-Харірі, скоріше за все, був Іран [107, с. 134, прим. 22]. За допомогою цієї акції тегеранські стратеги, з огляду на існування вищезгаданих суперечностей з Дамаском, створили ситуацію, котра призвела до реального проведення сирійської деокупації Ліванської республіки. У такий спосіб зрештою було досягнуто суттєвого посилення воєнізованої

Хезболли, відданої справі ісламської революції. В усякому разі, саме ІРІ за допомогою Хезболли змогла найбільш ефективно використати ситуацію, яка склалась у Ліванській республіці після Кедрової революції (див. нижче).

2.3. Країни Леванту у 2005-2021 рр.: адаптування до сучасних геополітичних реалій

Перш, ніж здійснити огляд історії країн Леванту початку ХХ століття, необхідно зробити одну важливу заувагу. Епоха існування багатополюсного світу, про яку йтиметься на цих сторінках, на момент їх написання вже відійшла у минуле. У 2022 р. світ знову перетворився на біполярну структуру, зумовлену кристалізацією глобального протистояння країн з демократичним устроєм і держав з авторитарним політичним режимом. З огляду на це, усі згадувані нижче реалії, не зважаючи на незавершеність низки процесів, слід розглядати не як елементи сьогодення, а як історичні категорії.

Загальний огляд сирійської історії 2005-2021 рр. можна викласти у межах одного речення. Фактична відмова Б. аль-Асада від докорінного реформування політичного та економічного життя країни призвела у 2011 р. до вибуху громадянської війни, у якій правлячому режиму вдалося зберегти владні позиції завдяки прямому військовому втручання Російської Федерації та збройній допомозі Хезболли на фоні суттєвих прорахунків з боку Сполучених Штатів [76; 77; 78; 79; 80; 41, р. 203–236; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 88; 89; 91; 15; 16; 29, р. 258–362; 30; 92; 90; 93; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155]. Проте, це підсумування потребує кількох уточнень, ремарок і роз'яснень, які мають безпосередній стосунок до теми нашої монографії.

Одним з побічних результатів громадянської війни стала зміна характеру офіційних декорацій диктатури Б. аль-Асада шляхом перетворення САР з президентської на президентсько-парламентську республіку. Ця зміна фактично була відображена у конституції, прийнятій 26 лютого 2012 р. [11]. При цьому цікаво, що сирійський диктатор не зробив спроби скасувати

положення щодо обов'язкового зайняття президентської посади мусульманином [11, art. 3], котре було невідмінною складовою всіх попередніх сирійських конституцій (див. вище). Варто згадати, що зазначене положення свого часу справило суттєвий клопіт Х. аль-Асадові, оскільки належність алавітів до мусульманської умми заперечувала не лише переважна більшість сунітів, але й значна частина шиїтів. І лише фетва про належність алавітів до шиїтської гілки мусульманської спільноти, прийнята на прохання сирійського диктатора шанованим шиїтським віровчителем з Лівану М. ас-Садром, залагодила справу [89, II, с. 40; 156; 29, р. 387]. Однак відтепер династія аль-Асадів повинна була враховувати інтереси шиїтського мейстріму, на чолі якого у 1979 р. стала Ісламська Республіка Іран (пор.: вище), до того ж, як правило – робити це всупереч інтересам переважно сунітського арабського світу. Відмова Б. аль-Асада скористатися можливістю для зменшення залежності від шиїтського тренду й тим самим зробити примирливий жест у бік США та посприяти покращенню відносин з державами арабського світу (зокрема із ворожими до Ірану заможними нафтовими монархіями Перської затоки), свідчили про апріорне, а можливо вже й реальне [157], покладання дамаського диктатора саме на брутальну силу іранського Корпусу вартових Ісламської революції та ліванської Хезболли, активно задіяну проти сирійської опозиції у тому ж 2012 р. [див. наприклад: 65, р. 10, 190].

Якщо говорити про помилки і прорахунки США, перш за все слід наголосити на апріорно хибному розумінні Вашингтоном сутності сирійської опозиції. Схоже на те, що на першому етапі громадянської війни в адміністрації президента Б. Обама керувалися принципом: «Усі противники режиму Б. аль-Асада автоматично виступають поборниками західної демократії». Відповідно, для Вашингтона повною несподіванкою виявилась відчутна радикальна ісламізація антиасадівських сил, зумовлена вищезгаданою наявністю у країні сунітської арабської більшості.

Намагаючись виправити ситуацію, Сполучені штати припустилися чергової помилки. У боротьбі з ісламістським сегментом сирійського протистояння (на той момент значно посиленим втручанням з боку так званої Ісламської держави Іраку і Леванту – ІДІЛ) вони задіяли місцевих курдів. Попри безумовно привабливі для США секуляризм, схильність до інтуїтивної демократії, об'єктивну ненависть до дамаського режиму та природну войовничість, курди є винятково токсичними для усіх своїх сусідів (турків, арабів, іранців). В результаті, вдале використання курдських військових формувань проти ІДІЛ обернулося подальшим посиленням ісламістського характеру самої сирійської арабської опозиції, а також загостренням стосунків США з їхнім єдиним регіональним союзником по НАТО – Туреччиною, що зрештою призвело до зближення останньої з Росією. Нарешті, у контексті американських прорахунків не можна полишити поза увагою рішення наступного президента США Д. Трампа про реалізацію пункту його передвиборної програми щодо виведення із Сирії майже усього американського збройного контингенту. Ця акція, втілена ним у життя протягом 2019 р. [пор.: 156], не лише зміцнила місцеві позиції ворожих Вашингтону іранського й російського режимів, але й призвела до посилення симпатій союзних США авторитарних арабських монархій Перської затоки до В. Путіна, котрий, на відміну від свого американського супротивника, не полишив напризволяще власного сирійського протеже [пор.: 158].

Також важливо усвідомлювати факт наявності низки різнопланових протиріч, що мали місце з-поміж окремих учасників як антиасадівської, так і проасадівської міжнародних коаліцій. У першому випадку, окрім вищезгаданих американсько-турецьких розбіжностей у сприйнятті курдської складової конфлікту, варто вказати на відмінності у ставленні США та європейських країн НАТО, з одного боку, й арабських монархій та Туреччини, з іншого, до ісламістського сунітського сегменту сирійської опозиції, а також арабсько-турецькі тертя, саудівсько-катарське суперництво

і звичайно – опосередкований чинник арабо-ізраїльського протистояння. У другому випадку йдеться про вияви ігнорування Росією, а можливо й Сирією, інтересів ІРІ та Хезболли. Зокрема, в ході конфлікту, мала місце російсько-ізраїльська домовленість, згідно з якою РФ погодилася не перешкоджати ізраїльським обстрілам розташувань іранських військ та ліванських бойовиків в обмін на утримання Тель-Авіву від здійснення атак на російські військові бази [159; 160]. Також у цьому контексті викликає інтерес свідчення американського дипломата Ф. Хофа щодо бажання Б. аль-Асада, буцім-то висловленого ним напередодні початку громадських заворушень 2011 р. стосовно передачі Сирії Голанських висот включно із Фермами Шебаа і пагорбами Кфар-Шуба, й тим самим – на позбавлення Хезболли формального приводу для збереження її воєнізованих формувань (пор.: вище) [135; 111]. Однак, необхідно підкреслити, що як внутрішні, так і зовнішні прибічники авторитарного дамаського режиму виявилися більш згуртованими, ніж лави антиасадівської опозиції та її зарубіжних союзників. На мою думку, саме ця обставина стала ключовим чинником нинішнього докорінного перелому сирійських подій на користь Б. аль-Асада.

Нарешті, кілька слів слід сказати про ситуацію, у якій опинився Б. аль-Асад з огляду на прийняття кремлівської допомоги. Так, унаслідок російського втручання дамаський диктатор повернув собі близько двох третин сирійської території, а також набув можливість суттєво зменшити рівень іранського впливу на власну політику [див. наприклад: 159]; зокрема, у нього існують усі шанси висунути на цьогорічних президентських виборах у Лівані, всупереч преференціям Хезболли, відверто просирійського кандидата – особистого друга дитинства, С. Франжє-молодшого [159; 107, с. 144]. Також цілком можливо, що поступовий процес повернення Б. аль-Асада до міжнародної арабської спільноти, інспірований Об'єднаними Арабськими Еміратами [161; 162; 163, р. 106–107], являє собою безпосередній наслідок зростання російського авторитету у країнах Перської затоки [пор.: 159]. Водночас, безпосередня російська присутність у Сирії (на

відміну від моделі радянсько-сирійських стосунків часів Х. аль-Асада) перетворює нинішнього дамаського диктатора на безумовного кремлівського сателіта, що з огляду на сучасні реалії не залишає йому можливостей для маневру в разі бажання піти на поновлення відносин із країнами заходу.

Не зважаючи на виведення військового контингенту САР з Лівану (див. вище), сирійський чинник протягом 2005-2021 рр. продовжував відігравати важливу роль у політичному житті країни кедрів. Після відновлення повноцінного ліванського суверенітету внаслідок Кедрової революції (див. вище), суспільство країни розкололося на два приблизно рівні за чисельністю політичні табори: антисирійський і просирійський. Перший з них, уособлений орієнтованою на Саудівську Аравію і почасти на західний світ так званою Коаліцією 14 березня, до кінця 2021 р. очолювала переважно сунітська партія Мустакбаль. Поряд з цією політичною силою, до складу зазначеної коаліції увійшли християнські (переважно маронітські) партії: Ліванські сили й Катаіб, а також (з деякими перервами) найвпливовіша у дружській релігійній спільноті Прогресивно-соціалістична партія. Сили просирійського табору, що має відчутне проіранське забарвлення, згуртувалися навколо Коаліції 8 березня, організованої шіїтською Хезболлою. Окрім цього, серед сирійських симпатиків опинились: шіїтська Амаль, християнські (переважно маронітські) партії: Вільний патріотичний рух, Марада та вірменська Дашнакцутюн, а також друга Демократична партія, сунітська партія арабських націоналістів (Насеристів) і фактичні філіали сирійських політичних сил Баас та Сирійської соціально-націоналістичної партії [47; 18, с. 158; 75; 107]. Відповідно, увесь період ліванської історії, що тривав протягом 2005-2021 рр. пройшов під знаком боротьби двох вищезгаданих коаліцій [70; 72; 43; 62; 65; 74; 159; 164; 165; 71; 166; 167; 75; пор.: 107].

Протягом 2005-2008 рр. владу у Лівані, значною мірою завдяки свіжості спогадів про сирійську брутальність часів окупації, утримувала коаліція 14 березня. Проте, протягом зазначеного періоду мали місце три

важливі події, котрі змінили ситуацію на користь Хезболли та її союзників. На початку 2006 р. до просирійського табору несподівано долучився впливовий у маронітському середовищі Вільний патріотичний рух на чолі з колишнім запеклим ворогом дамаського режиму генералом М. Ауном [107, с. 131]. У липні-серпні того ж року Хезболла спровокувала й виграла війну з Ізраїлем [56; 57; 58; 21, с. 168–197]. У травні 2008 р. все та ж Хезболла започаткувала й очолила межуючий з розв'язанням нової внутрішньої усобиці акт громадянської непокори проти правлячої більшості, котрий призвів до заключення політичного компромісу, відомого як Доська угода [168; 116, р. 241–282]. Згідно з цією домовленістю, значною мірою досягнутою завдяки зусиллям антисаудівськи налаштованого Катару, коаліція 8 березня мала отримати 1/3 +1 портфелів у новому уряді [168, р. 2, art. II], що згідно з конституцією дозволяло б їй у будь-який момент інспірувати відставку правлячого кабінету [9, art. 69b; пор.: 124, II, F, 1, b; 18, с. 158].

Протягом 2009-2021 рр. Хезболла послідовно реалізовувала отримані суспільно-політичні дивіденди. Починаючи з 2009 р. коаліція 8 березня перманентно становила абсолютну більшість у ліванському парламенті (ситуація поступово починає змінюватися лише внаслідок програних християнськими та друзькими союзниками Хезболли парламентських виборів 2022 р.[пор.: 169]). У 2016 р., після більш, ніж дворічної політичної кризи, президентом Лівану став союзник Хезболли М. Аун [107, с. 131]. Нарешті, у тому ж році на необережне зближення з коаліцією 8 березня пішов лідер Мустакбаль, – другий син загиблого Р. аль-Харірі (див. вище), С. аль-Харірі, що зрештою на початку 2022 р. коштувало йому політичного самогубства [107, с. 135–136]. Водночас, воєнізовані формування Хезболли, навіть всупереч настановам офіційної ліванської політики, активно заявляли про себе за межами країни кедрів. Так, протягом 2011-2021 рр., окрім вищезгаданої участі у громадянській війні в Сирії, бойовики зазначеної організації відіграли активну роль у протидії радикальній сунітській

«Ісламській державі» (ІДІЛ) в Іраку та надали підтримку шіїтам в ході внутрішнього конфлікту в Ємені [65, р. 199–201; 170].

Разом з тим, 2016-2021 рр. були ознаменовані загостренням внутрішніх і зовнішніх ліванських проблем. У внутрішньополітичному аспекті йдеться про системну соціально-економічну та суспільно-політичну кризу, що охоплює країну кедрів, починаючи з жовтня 2019 р. [73; 74]. У зовнішньополітичному – поступове сповзання Лівану у сирійсько-російсько-іранську сферу впливу [див. наприклад: 171; 159; 172]. Навіть у випадку країн Перської затоки останнім часом спостерігається втрата інтересу до країни кедрів з боку Саудівської Аравії, супроводжувана заповненням відповідного вакууму більш поміркованим у ставленні до Ірану Катаром [18, с. 160–162]. Водночас, здебільшого з меркантильних міркувань, Ліван зберігає тісні стосунки зі Сполученими Штатами, Францією та Туреччиною [173; 23, р. 14–15, 20–21; 18, с. 160–162; 172]. Подібна політична багатовекторність об'єктивно робить позицію Ліванської Республіки у сучасному геополітичному просторі набагато вигіднішою від сирійської, з огляду на збереження Бейрутом реальної можливості для здійснення стратегічного маневру. Так, яскравим прикладом вищезгаданої ліванської переваги може служити вдале залучення у грудні 2021 р. ліванським політичним істеблішментом президента Франції Е. Макрона для залагодження серйозного дипломатичного загострення, що виникло між Ліваном, з одного боку, та низкою держав Перської затоки (Саудівською Аравією, ОАЕ, Кувейтом і Бахрейном), з іншого [174; 175; 176].

Більше того, складається враження, що ключові репрезентанти відмінних ліванських зовнішньополітичних векторів здатні розігрувати спільні комбінації задля маніпулювання своїми іноземними покровителями. Прикладом такого маніпулювання, на мій погляд, можна вважати ситуацію, що протягом серпня-вересня 2021 р. склалася навколо забезпечення Лівану життєво необхідними енерго-паливними ресурсами. На фоні гуманітарної катастрофи, викликаної тотальною нестачею енергоносіїв, лідери Хезболли,

не зважаючи на санкції США, накладені на Іран, організували надходження з цієї країни за посередництвом Сирії значної партії дизельного палива для забезпечення роботи генераторів електроенергії. Ліванські урядовці дистанціювалися від цієї неоднозначної ситуації. Вони лише обмежились формальним засудженням дій Ірану, що порушують суверенітет Лівану і констатували свою непричетність до зазначеної акції. Тоді як миттєвою реакцією США на ініціативу Хезболли стала інспірація поновлення досить складної схеми надходження до Лівану через ту ж таки Сирію електроенергії, виробленої в Йорданії з єгипетського природного газу. Таким чином, *de facto* спільні дії ліванського політичного істеблішменту так чи інакше призвели до безкарного завезення до країни іранського палива і водночас підштовхнули США і дві сунітські країни (Єгипет і Йорданію) до прояву зустрічної ініціативи по забезпеченню Лівану електроенергією; що, до речі, враховуючи наявність американських антисирійських санкцій, фактично грає на руку дамаському режиму [18, с. 162; 163, р. 107; пор.: 177].

Висновки.

З моменту проголошення державної незалежності, Сирійська (згодом Сирійська Арабська) та Ліванська Республіки перманентно виступали об'єктами світової геополітики. У період холодної війни (1946-1991 рр.) спочатку Сирія, а згодом, за посередництва останньої, й Ліван опинилися серед держав, що належали до сфери впливу Радянського Союзу. Проте, у випадку Лівану ця обставина не набула жодного значення, з огляду на розпад СРСР унаслідок поразки останнього у протистоянні з країнами заходу.

Протягом 1991-2005 рр., під час формування нового біполярного світу, дамаський диктаторський режим, уособлюваний президентською династією аль-Асадів, здійснив спробу повної інкорпорації Лівану до складу Сирійської Арабської Республіки. Попри попередні сприятливі умови, проект утворення «Великої Сирії» зрештою зазнав краху. Жоден зі світових, чи бодай регіональних, центрів сили, що сформувалися в ході кристалізації багатополюсного світу, не був зацікавлений у перетворенні Ліванської

Республіки на невід'ємну частину САР. Виведення сирійських окупаційних військ з Лівану у 2005 р. ознаменувало початок повномасштабного відновлення ліванського державного суверенітету.

Осібне існування САР і Ліванської Республіки у межах багатополюсного світу (2005-2021 рр.) принесло обом країнам нові випробування. Для Сирії таким випробуванням стала незавершена на сьогодні громадянська війна, що розпочалась у 2011 р. Для Лівану – низка різнопланових внутрішньополітичних негараздів, які зрештою вилились у триваючу до цього часу системну кризу. У випадку обох країн виклики внутрішньополітичного характеру супроводжувалися перманентним втручанням далеко не завжди конструктивних і приязних зовнішніх сил. При цьому, в обох випадках йдеться про по суті ідентичний склад зовнішніх гравців. Серед них: США, країни Західної Європи, арабські держави Перської затоки, Ізраїль, Туреччина, Іран і Росія. Окрім цього, Сирія та Ліван втручаються у внутрішні справи одна одної, що додатково ускладнює ситуацію у регіоні.

На завершення слід зазначити, що на момент повернення світу до біполярної структури у формі демократичної й авторитарної складових (початок 2022 р.), Ліванська Республіка справляється з викликами епохи краще від САР. Якщо дамаський режим винятково у контексті власного виживання міцно й безальтернативно прив'язав себе до авторитарного табору, то політична еліта й громадянське суспільство країни кедрів не лише зберегли реальну можливість для маневрів між новими світовими полюсами, але й спромоглися не позбавити свою державу найрозвиненіших у арабському світі демократичних інституцій.

Використані джерела та література

1. Berti B. Contemporary conflict and political violence in the Levant. *Routledge Handbook of U.S. Counterterrorism and Irregular Warfare Operations* / ed. M.A. Sheehan, E. Marquardt & L. Collins. London, 2021. P. 71–82.
2. Зелінський А.Л. Ліван і Сирія – «сіамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3. С. 98–113.

3. Peteet J.M. The Society and Its Environment. Jordan : a country study / ed. H. Çhapiin. 4st ed. Washington (DC), 1991. P. 63–123.
4. Ryan C.R. Jordan: Stability and instability in the Hashemite Kingdom. *Orient*. 2019. № 4. P. 17–24.
5. Houry Ph.S. Syria and the French Mandate: the Politics of Arab Nationalism, 1920-1945. Princeton, 1987. 722 p.
6. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London, 2012. 308 p.
7. el-Khazen F. The Communal Pact of National Identities: The Making and Politics of the 1943 National Pact. Oxford, 1991. 68 p.
8. The Constitution of Syria of September 5, 1950. *Constitutions, electoral laws, treaties of states in the Near and Middle East* / ed. H.M. Davis. Durham, (NC), [1953. P. 402–433.
9. The Lebanese Constitution. *Arab Law Quarterly*. 1997. № 2. P. 224–261.
10. Constitution of the Syrian Arab Republic (1973). International Constitutional Law. URL: https://www.servat.unibe.ch/icl/sy00000_.html (дата звернення: 25.08.2022).
11. Constitution of the Syrian Arab Republic (2012). Syrian Arab News Agency. URL: http://www.sana.sy/ru/?page_id=1489 (дата звернення: 25.08.2022).
12. Mackey S. Lebanon. A House divided. 2nd ed. New York, 2006. 295 p.
13. Kerr M., Larkin C. (eds). The Alawis of Syria: War, Faith and Politics in the Levant. Oxford – New York, 2015. 384 p.
14. Rabah M.G. Conflict ON Mount Lebanon: Collective Memory and the War of the Mountain: Diss... PhD. Washington, 2016. 297 p.
15. Zecca V. The "Tā'ifiyyah" or Sectarianism in Syria: Theoretical Considerations and Historical Overview. *Oriente Moderno (nuova serie)*. 2018. № 1. P. 33–51.
16. Balanche F. Sectarianism in Syria's Civil War: a geopolitical study. Washington (DC), 2018. 135 p.
17. Lee S.C. Minority Communities in Times of Conflict: Civil War in Lebanon and Syria: Diss... PhD. Evanston (IL), 2019. 326 p.
18. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3. С. 151–171.
19. Implementation of Security Council resolution 1701 (2006). 16th report. (S/2011/393). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/397/52/PDF/N1139752.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.08.2022).
20. Report of the Secretary-General on the implementation of Security Council resolution 1701 (2006). (S/2016/931). URL: <https://www.refworld.org/docid/5825dd994.html> (дата звернення: 25.08.2022).
21. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту: навчальний посібник. Київ, 2012. 207 с.
22. Gade T. Limiting violent spillover in civil wars: the paradoxes of Lebanese Sunni jihadism, 2011–17. *Contemporary Arab Affairs*. 2017. № 2. P. 187–206.
23. It's Now or Never: Lebanon Policy Conference Key Takeaways. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2021-06/It%27s%20Now%20or%20Never%20-%20Lebanon%20Conference%20Policy%20Booklet.pdf> (дата звернення: 25.08.2022).
24. Zisser E. Decision Making in Asad's Syria. Washington (DC), 1998. VIII, 52 p.
25. Hemmer Ch. Syria under Bashar al-Asad: Clinging to His Roots? *Know Thy Enemy: Profiles of Adversary Leaders and Their Strategic Cultures* / Ed. B.R. Schneider, J.M. Post. Maxwell Air Force Base U.S. (AL), 2003, P. 221–246.
26. Wikas S. Battling the Lion of Damascus: Syria's Domestic Opposition, and the Asad Regime. Washington (DC), 2007. viii, 38 p. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/media/3488?disposition=inline> (дата звернення: 25.08.2022).

27. Lesh D.W. *The New Lion of Damascus: Bashar al-Asad and Modern Syria*. New Haven; London, 2005. 288 p.
28. Perthes V. *Syria under Bashar al-Asad: Modernisation and the Limits of Change*. London; New York, 2006. 78 p.
29. Axon A., Hewitt S. *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston, 2018. 504 p.
30. Hadidi S., Majed Z., Mardam-Bey F. *Dans la Tête de Bachar al-Assad*. Arles, 2018. 200 p.
31. Lebanon-bound ship brings hope, not solution to food crisis. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/lebanon-bound-ship-brings-hope-not-solution-to-food-crisis/> (дата звернення: 25.08.2022).
32. Lebanon prosecutor allows departure of ship accused by Ukraine of stealing grain. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2134416/middle-east>. (дата звернення: 25.08.2022).
33. Ukrainian Ambassador holds press conference to give lowdown on ship Laodicea. *National News Agency*. URL: <https://www.nna-leb.gov.lb/en/%D8%B3%D9%8A%D8%A7%D8%B3%D8%A9/555586/ukrainian-ambassador-holds-press-conference-to-giv> (дата звернення: 25.08.2022).
34. Ліван відштовхує Україну. МЗС відреагувало на зняття арешту з судна з краденим РФ зерном. *Новини України, Політика / LIGA.net*. URL: <https://news.liga.net/ua/politics/news/livan-ottalkivaet-ukrainu-mid-otreagiroyal-na-snyatie-aresta-s-sudna-s-kradenym-zernom> (дата звернення: 25.08.2022).
35. 1st Ukraine Grain Shipment's Arrival in Lebanon Postponed. *Asharq AL-awsat*. URL: <https://english.aawsat.com/home/article/3802226/1st-ukraine-grain-shipments-arrival-lebanon-postponed> (дата звернення: 25.08.2022).
36. Перше судно із зерном досягло пункту призначення. *Korrespondent.net*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4503470-pershe-sudno-iz-zernom-dosiahlo-punktu-pryznachennia> (дата звернення: 25.08.2022).
37. Покупец у Лівані відмовився від українського зерна. *Korrespondent.net*. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4503694-pokupets-u-livani-vidmovyvysia-vid-ukrainskoho-zerna> (дата звернення: 25.08.2022).
38. Heydemann S. *Authoritarianism in Syria. Institutions and social Conflict, 1946-1970*. Ithaca; London, 1999. 226 p.
39. Harris W.W. *Faces of Lebanon: Sects, Wars, and Global Extensions*. Princeton, 1997. 354 p.
40. Rabinovich I. *The View from Damascus: State, Political Community and Foreign Relations in Twentieth-Century Syria*. San Francisco, 2008. 371 p.
41. McHugo J. *Syria: A History of the Last Hundred Years*. 2nd ed. New York, 2014. 320 p.
42. Ziter E. *Political Performance in Syria from the Six-Day War to the Syrian Uprising*. London – New York, 2015. 259 p.
43. Calfat N.N. The Frailties of Lebanese Democracy: Outcomes and Limits of the Confessional Framework. *Contexto Internacional*. 2018. № 2. P. 269–293.
44. Seaver B.M. The Regional Sources of Power-Sharing Failure: The Case of Lebanon. *Political Science Quarterly*. 2000. № 2. P. 247–271.
45. Thompson E.V. Will Syria Have to Withdraw from Lebanon? *Middle East Journal*. 2002. № 1. P. 72–93.
46. Harris W.W. Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*. Summer 2005. P. 33–44.
47. Zisser E. Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. H. 4. P. 460–483.
48. Ghosn F., Khoury A. Lebanon after the Civil War: Peace or the Illusion of Peace?. *Middle East*. 2011. № 3. P. 381–397.

49. El-Husseini R. *Pax Syriana: Elite Politics in Postwar Lebanon* Syracuse (NY), 2012). 319 p.
50. Clark J.A., Salloukh B.F. Elite Strategies, Civil Society and Sectarian Identities in Postwar Lebanon. *International Journal of Middle East Studies*. 2013. № 4. P. 731–749.
51. Ahmad N., Al Maghlouth N. *Lebanese Political Parties and Administrative Reform: an impossible promise?* Beirut, 2016. 40 p.
52. Saad-Ghorayeb A. *Hizbu'llah: Politics and Religion*. London – Sterling, 2002. 264 p.
53. Hamzeh A.N. *In the Path of Hizbullah*. Syracuse (NY), 2004. 208 p.
54. Alagha J.E. *The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program*. Leiden – Amsterdam, 2006. 381 p.
55. Norton Au.R. *Hizbullah: A Short History*. Princeton, 2007. 187 p.
56. Harel A., Issacharoff A. *34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon*: transl. from hebr. New York, 2008. 288 p.
57. Ігошина Ж.Б. Дипломатичні зусилля Ліги арабських держав по врегулюванню лівано-ізраїльського конфлікту 2006 року. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету: економіка, політологія, історія*. 2008. № 17. С. 148–154.
58. Lambeth B.S. *Air operations in Israel's war against Hezbollah: learning from Lebanon and getting it right in Gaza*. Santa Monica (CA), 2011. 388 p.
59. Warn M. *A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: «Hezbollah's» combined strategy of resistance and accommodation*: Diss... PhD. Stockholm, 2012. 391 p.
60. Daher A. *Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir*. Paris, 2014. 484 p.
61. Khatib L. et al. (Eds). *The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication*. London, 2014. 256 p.
62. Daher J. *The Political Economy of Lebanon's Party of God*. London, 2016. 288 p.
63. Fadlallah A.A. *Hezbollah Change of Discourse*. Beirut, 2016. 324 p.
64. Saade B. *Hezbollah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation*. New York, 2016. 188 p.
65. Saouli A. *Hezbollah: Socialisation and its Tragic Ironies*. Edinburgh, 2019. 220 p.
66. Зелінський А.Л. Чому бойовики Хезболи спасували перед друзькими селянами? Колізія інциденту від 6 серпня 2021 року. *Культурні та цивілізаційні зв'язки між Європою та Сходом. Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 103-річному ювілею з дня народження Омеляна Прицака* / Упорядник д. і. н. Я. В. Пилипчук. Київ, 2022. С. 62–64.
67. Lebanon. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/regions/lebanon?lang=en&center=middle-east> (дата звернення: 25.08.2022).
68. Lebanon Program. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/programs/lebanon-program> (дата звернення: 25.08.2022).
69. Naba R. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/> (дата звернення: 25.08.2022).
70. Vloeberghs W. The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*. 2012. No. 2. P. 241–248.
71. Knudsen A., Kerr M. (Eds). *Lebanon: After the Cedar Revolution*. London, 2012. 323 p.
72. Verdeil E. Infrastructure crises in Beirut and the struggle to (not)reform the lebanese state. *The Arab Studies Journal*. 2018. № 1. P. 84–113.
73. Makdisi K. Lebanon's October 2019 Uprising: From Solidarity to Division and Descent into the Known Unknown. *The South Atlantic Quarterly*. 2021. № 2. P. 436-445.
74. Bahlawan N. The Crisis of Confessionalism: Lebanon between Tradition and Modernity. *Studia Polityczne*. 2021. № 3. P. 149–168.
75. Dinu E.-C. Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2022. № 3. P. 290–312.

76. Горобець І., Мартинов А. Сирійський гордіїв вузол. *Зовнішні справи*. 2011. № 10. С. 30–33.
77. Ігошина Ж. У полоні «Арабської весни». *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 34–36.
78. Зінько С. Сирійський політичний пасьянс. *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 37–39.
79. Зінько С. Сирійське протистояння в контексті регіональних трансформацій. *Зовнішні справи*. 2012. № 8. С. 20–25.
80. Субх М. Сирія: тунель без світла в кінці. *Зовнішні справи*. 2011. № 11–12. С. 40–43.
81. Joya A. Syria and the Arab Spring: The Evolution of the Conflict and the Role of the Domestic and External Factors. *Ortadoğu Etütleri*. 2012. № 1. P. 27–52.
82. Alzamalkani M.A. Syria: why is the arab spring turning into a long winter: Diss... PhD. St Andrews, 2015. 272 p.
83. Johnston L.M. Reporting the syria conflict on television (2011-2014) : how the use of user generated content (ugc) has shaped bbc world news tv coverage and affected journalistic practices: Diss... PhD. London, 2016. 254 p.
84. Rahimah B.E. The Class Oriented Rationale: Uncovering the Sources of the Syrian Civil War. *The Muslim World*. 2016. № 1. P. 169–186.
85. Phillips C. The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East. New Haven (CT), 2016. 321 p.
86. Glass C. Syria Burning: A Short History of a Catastrophe. London, 2016. 192 p.
87. Кондратенко О. Сирійський конфлікт і геополітичні інтереси Російської Федерації. *Зовнішні справи*. 2016. № 3. С. 24–29.
88. Волович О. РФ і США у Сирії: непереборні розбіжності. *Зовнішні справи*. 2016. № 10. С. 6–11.
89. Нагайчук В.І. Сирійська криза: історичні витоки, передумови, причини (ч. I–II). *Зовнішні справи*. 2016. № 10. С. 12–15; № 11. С. 40–43.
90. Нагайчук В.І. Сучасна криза на Близькому Сході: геополітичний аспект. *Східний Світ*. 2019. № 1. С. 82–115.
91. van Dam N. Destroying a Nation: The Civil War in Syria. London – New York, 2017. 256 p.
92. Schmidinger Th. Rojava: Revolution, War and the Future of Syria's Kurds. London, 2018. 298 p.
93. Hinnebusch R., Saouli A. (Eds). The war for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising. London – New York, 2019. 340 p.
94. Syria. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/regions/syria?lang=en&center=middle-east> (дата звернення: 25.08.2022).
95. Syria Program. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/programs/syria-program> (дата звернення: 25.08.2022).
96. Karsh E. The Soviet Union and Syria: The Asad Years. London – New York, 1988. 125 p.
97. al-Khazen F. Kamal Jumblatt, the Uncrowned Druze Prince of the Left. *Middle Eastern Studies*. 1988. No. 2. P. 178–205.
98. Naba R. Rafic Hariri, Un homme d'affaires premier minister. Paris, 1999. 176 p.
99. Naba R. Walid Joumblatt, Requiem pour un saltimbanque. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/liban-walid-joumblatt-requiem-pour-un-saltimbanque/> (дата звернення: 25.08.2022).
100. Naba R. Hassan Nasrallah, l'indomptable. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/hassan-nasrallah-lindomptable/> (дата звернення: 25.08.2022).
101. Naba R. Hairri de père en fils, hommes premiers ministres. Paris, 2011. 258 p.

102. Naba R. Hezbollah : Hassan Nasrallah, La "sentinelle de l'indépendance libanaise". *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/hezbollah-hassan-nasrallah-sentinelle-de-lindependance-libanaise/> (дата звернення: 25.08.2022).
103. Blanford N. Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East. London, 2006. 236 p.
104. Glass Ch. The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war. *Harper's Magazine*. 2007. No. 1. URL: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html (дата звернення: 25.08.2022).
105. Baumann H. Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon: Diss... PhD. London, 2012. 320 p.
106. Hamdan N. Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and «what it means to be Lebanese»: Diss... PhD. Washington (DC), 2018. 436 p.
107. Зелінський А.Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1. С. 122–157.
108. Qassem N. Hizbullah: The Story from Within. London, 2005. 296 p.
109. Pakradouni K. La paix manquée. le mandat d'Elias Sarkis. (1976-1982). Beyrouth, 1984. 273 p.
110. Pakradouni K. Years of Resistance: The Mandate of Émile Lahood, the former President of Lebanon. Reading, 2012. 390 p.
111. Hof F.C. Reaching for the Heights: The Inside Story of a Secret Attempt to Reach a Syrian-Israeli Peace. Washington (DC), 2022. 216 p.
112. Syrie, Constitution de 1930. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/sy1930.htm> (дата звернення: 25.08.2022).
113. Pact of the League of Arab States, March 22, 1945. *The Avalon Project*. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/arableag.asp (дата звернення: 25.08.2022).
114. Makdisi S., Marktanner M. Trapped by consociationalism: The case of Lebanon. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*. 2009. vol. 11. URL: <http://meea.sites.luc.edu/volume11/PDFS/Paper-by-MakdisiMarktanner.pdf> (дата звернення: 25.08.2022).
115. van Dam N. The Struggle for Power in Syria: Politics and Society Under Asad and the Ba'th Party. 4th ed. London – New York, 2011. 272 p.
116. Bordenkircher E.J. Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard: Diss... PhD. Los Angeles, 2015. 327 p.
117. Hudson M.C. Political Changes in Lebanon, 1943-1963: Dis... PhD. New Haven, 1965. 328 p.
118. Labelle M. Empathy and the Lebanese Civil War of 1958 in the USA. *Arab Studies Quarterly*. 2019. № 2. P. 172–193.
119. Lebanon's Legacy of Political Violence. A Mapping of Serious Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Lebanon, 1975-2008. *International Center for Transitional Justice*. 2013. September. 135 p. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Report-Lebanon-Mapping-2013-EN_0.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
120. Krayem H. The Lebanese Civil War and the Taif Agreement. Beirut, 2014. 17 p. URL: [The Lebanese Civil War and the Taif Agreement](#) (дата звернення: 25.08.2022).
121. Charev H. Power, Tradition and Challenge: The Resilience of the Elite Shi'ite Families of Lebanon. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2013. No. 3. P. 305–323.
122. el-Husseini A.M. The political stability, Islamism and the nation-state: the case of Lebanon: Diss... PhD. Salt Lake City, 2015. 189 p.
123. Al-Aloosy M. Insurgency, Proxy, and Dependence: How Hezbollah's Ideology Prevails Over its Interest in its Relationship with Iran. *International Journal: Canada's Journal of Global Policy Analysis*. 2023. № 1-2. P. 24–40.

124. The Taif Agreement. URL: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
125. Syrian Lebanese Higher Council – Agreements and Accords After the Treaty. URL: <https://www.syrleb.org/site/english/index.php?node=115523> (дата звернення: 25.08.2022).
126. Norton Au.R. Lebanon after Ta'if: Is the Civil War over?" *Middle East Journal*. 1991. № 3. P. 457–473.
127. Pipes D. Greater Syria: The History of an Ambition. 2nd ed. Oxford – New York, 1992. 264 p.
128. Pace E. Syria Says Military Rule Would Peril Lebanon Unity. *The New York Times*. 1976. 20 January. P. 3. URL: <https://www.nytimes.com/1976/01/20/archives/syria-says-military-rule-would-peril-lebanon-unity-warning-in-baath.html> (дата звернення: 25.08.2022).
129. Ożarowski R. The Iran-Syria Alliance in the Regional Order. *Global Politics in the 21st Century. Between Regional Cooperation and Conflict* / eds. A. Mania et al. Berlin, 2019. P. 155–168.
130. Risseuw R. The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. *Research*. 2018. December. P. 1–18. URL: <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf> (дата звернення: 25.08.2022).
131. el-Husseini R. Lebanon: Building Political Dynasties. *Arab Elites. Negotiating the Politics of Change* / ed. V. Perthes. Boulder, 2004. P. 239–266.
132. Fisk R. Obituary: Suleiman Franjieh. *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjieh-1535126.html> (дата звернення: 25.08.2022).
133. Security Council resolution 425 (1978). (S/RES/425). URL: [https://undocs.org/en/S/RES/425\(1978\)](https://undocs.org/en/S/RES/425(1978)) (дата звернення: 25.08.2022).
134. Report of the Secretary-General on the implementation of Security Council resolutions 425 (1978) and 426 (1978). 2000. (S/2000/590). URL: <https://undocs.org/en/S/2000/590> (дата звернення: 25.08.2022).
135. Young M. Leaving Hezbollah Hanging. *Carnegie Middle East Center* / Carnegie Endowment for International Peace. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/04/leaving-hezbollah-hanging?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
136. Manifest of Hizbullah. *izbullah's Documents: From the 1985 Open Letter to the 2009 Manifesto* / ed. and transl. J. Alagha. Amsterdam, 2011. P. 115–138.
137. Syria Under Bashar (I): Foreign Policy Challenges). *International Crisis Group*. 2004. 11 February. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/syria-how-prevent-israel-iran-shadow-war-spinning-out-control> (дата звернення: 25.08.2022).
138. Security Council resolution 1559 (2004). (S/RES/1559). URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N04/498/92/PDF/N0449892.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.08.2022).
139. Rubin M. Iran and the Prospects for Syria-Israel Peace. *The Washington Institute*. 1999. 2 December. Url: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/iran-and-the-prospects-for-syria-israel-peace> (дата звернення: 25.08.2022).
140. Barari H.A. The Middle East -Peace by Piece: The Quest for a Solution to the Arab-Israeli Conflict. Amman, 2009. 142 p.
141. Paz R. From Tehran to Beirut to Jerusalem: Iran and Hizballah in the Palestinian Uprising. *The Washington Institute*. 2001. 26 March. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/tehran-beirut-jerusalem-iran-and-hizballah-palestinian-uprising> (дата звернення: 25.08.2022).
142. Syria Under Bashar (II): Domestic Policy Challenges). *International Crisis Group*. 2004. 11 February. URL:

- https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/icg%20report%2011-02-2004/icg%20report%2011-02-2004en.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
143. Wieland C. Syria: Ballots or Bullets? Democracy, Islamism, and Secularism in the Levant. Seattle, 2006. 224 p.
144. Gelfgat V. Russian Arms Sales to the Middle East. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/russian-arms-sales-middle-east> (дата звернення: 25.08.2022).
145. Azhari T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing> (дата звернення: 25.08.2022).
146. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east> (дата звернення: 25.08.2022).
147. Naba R. Syrie (2011-2021), Chronique d'une guerre sans fin. Villeurbanne, 2022. 328 p.
148. Гогитидзе К. 10 лет войне в Сирии. 10 главных вопросов. *BBC News Русская служба*. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-56320994> (дата звернення: 25.08.2022).
149. Shama N. The Arrogance of Power. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/04/the-arrogance-of-power?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
150. Khaddour Kh. Conflict Without End. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2022/03/conflict-without-end?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
151. Refugees of the War in Syria (2016-2021). *Fanack*. URL: <https://fanack.com/international-affairs-of-the-middle-east-and-north-africa/refugees-of-and-in-the-middle-east-and-north-africa/refugees-of-the-war-in-syria/refugees-of-the-war-in-syria-2016-2021/> (дата звернення: 25.08.2022).
152. Serwer D., van Wijk K. Divided Syria: An examination of stabilization efforts and prospects for state continuity. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/divided-syria-examination-stabilization-efforts-and-prospects-state-continuity> (дата звернення: 25.08.2022).
153. Hauch L. Syria's eastern factions unite in the Liberation and Construction Movement: A conversation with the leadership. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/syrias-eastern-factions-unite-liberation-and-construction-movement-conversation> (дата звернення: 25.08.2022).
154. Assad's Regime and the Syrian Crisis (2011-2022). *Fanack*. URL: <https://fanack.com/syria/history-of-syria/the-syrian-crisis/assads-regime-and-the-syrian-crisis-2011-2022/> (дата звернення: 25.08.2022).
155. Why does the US still have forces in Syria? *Syria's War News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/8/24/why-does-us-still-forces-syria-explainer> (дата звернення: 25.08.2022).
156. Gentry, C. The Minor Sect Ruling Syria: Who are the Alawites?. *International Review*. 2017. URL: <https://international-review.org/minor-sect-ruling-syria-alawites/> (дата звернення: 25.08.2022).
157. Iranian Forces Deployed in Syria. *Israel Defense Forces*. URL: <https://www.idf.il/en/minisites/iran/iranian-forces-deployed-in-syria/> (дата звернення: 25.08.2022).
158. Гогитидзе К. Любят силу и не любят Запад. Как арабский мир относится к войне в Украине. *BBC News Русская служба*. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-62109771> (дата звернення: 25.08.2022).
159. Young M. Why Beirut Beckons. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/04/why-beirut-beckons?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).

160. Silverstein R. Indifference to Ukrainian suffering could prove costly for Israel. *Russia-Ukraine war / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2022/3/18/indifference-to-ukrainian-suffering-could-prove-costly-for-israel> (дата звернення: 25.08.2022).
161. Syrian president Bashar al-Assad visits UAE in attempt to come in from the cold. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/18/bashar-al-assad-visits-uae-in-attempt-to-build-arab-relations> (дата звернення: 25.08.2022).
162. Асад ищет новых союзников. Впервые за время сирийской войны он съездил куда-то помимо России и Ирана. *BBC News Русская служба*. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-60805811> (дата звернення: 25.08.2022).
163. Zisser E. At the End of the Day, Bashar al-Assad. *Strategic Assessment*. 2022. № 1. P. 101–107.
164. Bishara M. A country in freefall: What future for Lebanon?. *Middle East / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/19/a-country-in-freefall-what-future-for-lebanon> (дата звернення: 25.08.2022).
165. Abi-Nassif Ch. The unfolding struggle for political survival in Lebanon. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/unfolding-struggle-political-survival-lebanon> (дата звернення: 25.08.2022).
166. Young M. An Unlikely Savior. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/09/an-unlikely-savior?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
167. Sfeir A.Z. The consequences of Lebanon's constitutional crisis. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/publications/consequences-lebanons-constitutional-crisis> (дата звернення: 25.08.2022).
168. The Doha Agreement. *Letter dated 22 May 2008 from the Permanent Observer of the League of Arab States to the United Nations addressed to the President of the Security Council (S/2008/392)*. P. 1–8. URN: <https://digitallibrary.un.org/record/632576> (дата звернення: 25.08.2022).
169. List of members of the 2022–2026 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2022%E2%80%932026_Lebanese_Parliament (дата звернення: 25.08.2022).
170. GCC declares Lebanon's Hezbollah a terrorist organisation. *Middle East Eye édition française*. URL: <https://www.middleeasteye.net/fr/news/gcc-declares-lebanons-hezbollah-terrorist-organisation-212714095> (дата звернення: 25.08.2022).
171. Hage Ali M. Moscow Time? *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2018/09/moscow-time?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
172. Зелінський А.Л. Еволюція ставлення Ліванської Республіки до повномасштабної російсько-української війни. *Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-protu-ukrainy/evoliutsiia-stavlennia-livanskoj-respubliki-do-povnomasshtabnoi-rosiiskoukrainskoj-viiny.html> (дата звернення: 25.08.2022).
173. Jabbour J.J. Is Turkey a shaper and mover in Lebanon? Myths and realities about Turkey's role and influence. Beirut, 2021. 24 p. URL: https://www.aub.edu.lb/ifi/Documents/publications/working_papers/2020-2021/20210707_is_turkey_a_shaper_and_mover_in_lebanon_wp.pdf (дата звернення: 25.08.2022).
174. Saudi crown prince, French president, and Lebanese PM hold telephone call. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/1980696/saudi-arabia> (дата звернення: 25.08.2022).
175. Young M. Enemies of the Good. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegieendowment.org/middle-east/diwan/2021/12/enemies-of-the-good?lang=en> (дата звернення: 25.08.2022).
176. Зелінський А.Л. Відносини окремих членів РСАДПЗ і Ліванської Республіки на прикладі дипломатичної кризи 2021–2022 рр. *Досвід Ради співробітництва арабських*

держав Перської затоки у процесах історичного поступу близькосхідного регіону / гол. ред. В.О. Швед. Київ, 2022. С. 108–117.

177. Fansa M. Is Syrian Gas Company a stumbling block to Egypt-to-Lebanon gas deal? Enab Baladi. URL: <https://english.enabbaladi.net/archives/2022/06/is-syrian-gas-company-a-stumbling-block-to-egypt-to-lebanon-gas-deal/> (дата звернення: 25.08.2022).

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ПЕРЕХОДУ ТУРЕЧЧИНИ ДО МОДЕЛІ ІСЛАМСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Н.І. Мхитарян

Визначення політичних та соціально-економічних чинників переходу Турецької Республіки (ТР) до моделі ісламської демократії є темою, яка на сьогодні є актуальною для ісламських країн, які визначають шляхи модернізації своїх держав для виходу на новий рівень розвитку. Досвід побудови моделі ісламської демократії Туреччиною, як і будь-який інший досвід, не може бути повністю застосований іншою країною. Однак напрацювання, прорахунки і, можливо, невтлені можливості Туреччини на шляху розбудови зазначеної моделі, надасть можливість іншим державам напрацьовувати свої моделі розвитку з урахуванням історичного досвіду ТР.

Метою роботи є визначення політичних та соціально-економічних чинників переходу Туреччини до моделі ісламської демократії, причин посилення уваги до зазначеної моделі держав як західних, так і Близького та Середнього Сходу.

Українські фахівці, серед яких І. Черніков⁴, О. Волович⁵, Є. Гарбер⁶, М. Воротнюк⁷, Н. Мхитарян⁸, В. Швед⁹ та інші, присвячують свої

---

⁴ Черников І.Ф. Турція. Страны Ближнего Востока. Справочник. Киев: Политиздат Украины, 1990. С. 265-293; Черніков І.Ф. До 70-річчя українсько-турецького договору. "...Вирішили зміцнити між собою назавжди найкращі та сердечні відносини...". Політика і час., Київ, 1992, № 4. С. 37-41; Черніков І.Ф. Мустафа Кемаль Ататюрк – великий будівничий республіканської Туреччини. Східний світ. К, 2001, №2. С. 178-186; Черніков І.Ф. До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації. Східний світ, 2010, № 4, С. 171-180.

⁵ Волович О.О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності. Збірник статей та аналітичних матеріалів / О. О. Волович, М. О. Воротнюк, Є. В. Габер // Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.

⁶ Збірник статей та аналітичних матеріалів / О. О. Волович, М. О. Воротнюк, Є. В. Габер // Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.

дослідження як внутрішнім та зовнішнім політичним, економічним, культурним та іншим процесам розвитку Туреччини, так і регіональним та інтеграційним процесам, в яких ТР приймає активну участь, а також є їх ініціатором, розглядається питання ствердження своєї ідентичності у швидко змінюваному світі. Також велика увага приділяється питанням розвитку українсько-турецьких відносин.

Серед іноземних дослідників питання формування сучасної моделі Туреччини, її становлення на міжнародній арені приділяють А. Давутоглу, який є автором засад нинішньої зовнішньої політики ТР, М. Кутлай, Зія Йоніс¹⁰, Ю. Сінан¹¹, Б. Йозгюр¹², М. Екші, М. Ерол¹³, А. Гюрзел¹⁴ та інші.

Турецька Республіка з початку свого заснування стала на шлях модернізації, основи якої були закладені ще під час султанату, коли наприкінці 17 століття Османська імперія після поразки у війнах з

---

⁷ Збірник статей та аналітичних матеріалів / О. О. Волович, М. О. Воротнюк, Є. В. Габер // Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.

⁸ Мхитарян Н.І. Регіон Близького та Середнього Сходу у контексті інтеграційних устремлінь Турецької Республіки. *Дослідження світової політики*: Зб. наук. праць / за редакцією В.К. Гура. Київ, 2008. № 42. С. 158-169; Мхитарян Н.І. Україна та Туреччина: шлях до Євросоюзу. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього: колективна монографія / за редакцією А.І. Кудряченка. Київ, 2009. С. 272-285; Мхитарян Н.І. Зовнішня політика Туреччини в контексті проблем та викликів глобальних і регіональних трансформацій на Близькому Сході. *Світ XXI ст.: мультицивілізаційна парадигма розвитку*: матеріали міжвід. наук.-теорет. конф. (Київ, 5 червня 2012 р.). Київ: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2012. С. 45-50.

⁹ Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Зовнішні справи*. 2019. № 8-9. С. 25-30.

¹⁰ Mustafa Kutlay, Ziya Öniş. Turkish foreign policy in a post-western order: strategic autonomy or new forms of dependence? *International Affairs*, Volume 97, Issue 4, July 2021, Pages 1085–1104, <https://doi.org/10.1093/ia/iiab094>

¹¹ Ülgen Sinan. Erdogan Loss in Istanbul Could Transform Turkish Politics // Carnegie Europe. URL: <https://carnegieeurope.eu/2019/06/24/erdo-s-loss-in-istanbul-could-transform-turkish-politics-pub-79375>

¹² Berkan Özgür. Atatürk's Middle East: representations in the construction of state identity. *Turkish Studies*. Vol. 21, 2020. Issue 3. P. 414-435. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683849.2019.1663505?scroll=top&needAccess=true&role=tab>

¹³ Muharrem Ekşi, Mehmet Seyfettin Erol. The Rise and Fall Of Turkish Soft Power and Public Diplomacy. *Gazi Akademik Bakış* № 11 (23). 2018. P.15–45.

¹⁴ Aylin Gürzel. Turkey's role as a regional and global player and its power capacity: Turkey's engagement with other emerging states. *Revista de Sociologia e Política*. vol.22. no.50. June 2014. P. 95 – 105. URL: <http://www.scielo.br/pdf/rsocp/v22n50/07.pdf>

Російською імперією та відчуваючи загрозу можливого занепаду і руйнування держави, розпочала впровадження реформ. Модернізаційні процеси проходили під керівництвом султанів Селіма III (1789-1807) та Махмуда II (1808-1839) і сприяли впровадженню деяких європейських норм та інститутів, розвитку ринкових відносин. Так, перша конституція була прийнята у 1876 р., перший парламент з'явився у 1876-1888 рр. В той же час, діяли султанські закони, які відповідали нормам ісламу, а в подальшому стали підґрунтям секуляризації. Відбувалась модернізація при внутрішній закритості та під контролем Оттоманської держави [1, с. 102].

Невдалі спроби модернізації та революційні рухи, які не змогли запобігти занепаду та розпаду імперії, сприяли впевненості османської військово-бюрократичної інтелігенції та середнього класу у тому, що вдала модернізація повинна бути ініційована сильним лідером, який як агент народу створить централізовану, сильну державу, здатну вирішувати проблеми розвитку, одночасно захищаючи її цілісність і незалежність. Дослідники Т. Атабакі та Е. Зюрхер назвали цього агента людиною порядку (man of order) [2; 3, р. 5].

Після створення у 1923 р. Турецької Республіки (ТР), її першим президентом К. Ататюрком, який став дійсно сильним лідером, була ініційована нова програма модернізації (Шість стріл Ататюрка), яка за весь період існування ТР була наймасштабнішою, найдинамічнішою та призвела до створення нової держави [4, с. 55]. Метою трансформаційних зусиль було створення у Туреччині сучасної, тобто західної, політичної системи [5, с. 54].

Програма модернізації Шість стріл Ататюрка включала такі принципи перетворень, як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, які відповідали європейському політичному процесу і сприяли зближенню з Заходом. Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації і мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). Одним із головних завдань політики модернізації було формування

громадянської ідентичності, як запоруки входження у спільноту економічно і політично розвинутих народів.

Робота щодо політичних, економічних, соціальних, гендерних та інших перетворень дозволила Туреччині виробити нову модель мусульманської держави.

Виникнення турецької незалежної держави нерозривно пов'язувалось з впровадженням так званого кемалістського проекту, який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму та секулярної модернізації [6, с. 58]. Основною причиною масштабної суспільно-політичної модернізації Туреччини стала необхідність збереження Туреччини як суверенного політичного актора на міжнародній арені у межах ареалу проживання етнічних турок. Основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід, модернізація відбувалась шляхом екстенсивних вестернізаційних перетворень, здатних протягом короткого історичного періоду зменшити рівень дивергенції між Туреччиною та країнами-лідерами світового розвитку.

Після смерті першого президента Туреччини і до 1960-х рр., у країні відбувся перехід від однопартійної системи до багатопартійної, що знаменувало закінчення авторитарного правління партії влади (Республіканської Народної партії), країна відмовилась від принципу нейтралітету, вступила до НАТО, почалися переговори про євроінтеграцію, розпочалися реформи лібералізації.

Однак, політичний розвиток Турецької Республіки у період 1960-1990 рр. визначався крайньою нестабільністю, країна пережила чотири військові перевороти (1960 р., 1970 р., 1980 р., 1997 р.) під час яких армія безпосередньо втручалась у політику, щоб не допустити відходу Туреччини від моделі розвитку, закладеної Ататюрком. Це засвідчило існування найголовнішої проблеми – так званого пост-ататюркського кемалізму, який виявився нездатним забезпечити мирний характер розвитку країни в умовах постійного тиску внутрішніх та зовнішніх конфліктних чинників. У період,

який досліджується, ТР була членом таких впливових організацій як НАТО (з 1952 р.), Рада Європи (з 1949 р.), ОЕСР (з 1961 р.) та ОБСЄ (з 1975 р.). ТР стала прикладом того, як у розвитку мусульманської держави можуть поєднуватись західні політико-цивілізаційні цінності з ісламськими традиціями та цінностями.

З 1953 р. великий вплив на розвиток Туреччини, і найбільше на військову сферу країни, мали США. Армія проходила модернізацію за зразком НАТО, на території країни розташовувались військові бази цього блоку. У 1955 р. Туреччина стала співзасновницею військово-політичного блоку Багдадський пакт, який у 1958 р. отримав назву Організація центрального договору (СЕНТО, англ. The Central Treaty Organization). Він був створений за ініціативою США і Великої Британії у складі Іраку, Ірану, Туреччини, Пакистану та Великої Британії. У 1958 р. штаб-квартира СЕНТО була переведена з Багдаду до Анкари. Така увага до розвитку армії пояснювалась не тільки бажанням захиститись від впливу СРСР, але й намаганням посилити свою вагу і вплив у Близькосхідному регіоні після довгих років ігнорування співпраці у цьому просторі.

Членство ТР у західних економічних, військових та політичних структурах надавало можливості країні переймати досвід західних структур та адаптувати його для розвитку власної держави, сполучаючи з традиційними турецькими та мусульманськими цінностями.

27 травня 1960 р. у ТР відбувся державний військовий переворот, який довів необхідність розробки нової концепції розвитку турецької держави. Одним із перших важливих кроків держави на цьому шляху стало прийняття в липні 1961 р. нової конституції, яка характеризувалася більш глибокою проробкою принципів функціонування держави, її інститутів, значним розширенням свобод і прав громадян, передбачала створення двопалатного парламенту, що мало забезпечити стійке функціонування демократичних інститутів. Були зроблені кроки у напрямку оздоровлення економіки: проведена реорганізація та посилення держсектора, відбулось повернення до

планування розвитку держави, оздоровлення економіки шляхом зниження інфляції, збільшення податків на великий капітал, боротьби з корупцією та інше. Зроблені спроби вирішення низки соціальних проблем, зокрема, системи трудових відносин, а також освіти та охорони здоров'я. У зовнішній політиці простежувались тенденції до послаблення військово-політичної залежності від США та НАТО, зміцнення зв'язків з країнами, що розвиваються, особливо з мусульманськими, покращення відносин з сусідніми державами і, в першу чергу, з СРСР.

У 1970-1971 рр. у країні виникла криза, обумовлена загостренням економічних проблем, що призвело до погіршення умов існування населення країни. Зазначені проблеми активізували робітничі виступи, а також радикалів як в армійському середовищі, так і серед невійськової інтелігенції, що призвело до м'якого військового перевороту 12 березня 1971 р. Його наслідком стало внесення до конституції доповнень та змін, які суттєво звужували права та свободи населення. У країні продовжувався економічний спад, загострення соціальних проблем та посилення діяльності соціально-політичної опозиції. Все це призвело до нового військового перевороту (12 вересня 1980 р.). Метою військових було «наведення порядку», проведення соціально-економічних заходів, які б зняли напругу у суспільстві, та поступовий перехід до громадянського правління.

Прийнята у листопаді 1982 р. нова конституція суттєво обмежувала демократичні свободи, розширювала права виконавчої влади, особливо президента, сприяла посиленню контролю держави над діяльністю політичних партій та громадських організацій, а також посилювала роль держави у сферах ідеології, культури, освіти, зробила релігійне навчання у початковій та середній школах обов'язковим, обумовила повернення до однопалатного меджлісу. Уряд виступив з програмою лібералізації економіки, автором якої був Т. Озал, запровадження законів вільного ринку, скорочення ролі держсектора. У зовнішній політиці продовжився курс на посилення військово-політичного союзу з США та НАТО як гарантії безпеки

країни, на розвиток всебічного співробітництва з Заходом, зі Спільним ринком, маючи на меті стати його повноправним членом, і, в той же час, уряд розпочав вагомий розвиток політичних, економічних та культурних відносин з мусульманськими країнами, демонструючи ідентифікацію країни як члена ісламського співтовариства. Програма уряду створила можливості для перетворення економіки ТР на турецьке економічне диво та індустріальну країну. Доктрина тюрксько-ісламського синтезу Т. Озала, який у різні роки займав посади радника, заступника прем'єр-міністра, прем'єр-міністра, а у 1983-1993 рр. другого цивільного президента Турецької Республіки, базувалась на тому, що іслам і демократія сумісні, а мусульманська країна може бути демократичною, освіченою та прогресивною [7], сприяла перетворенню Туреччини на країну, яка може слугувати прикладом побудови демократичної мусульманської держави, котра сполучає традиції мусульманських та демократичних країн, адаптуючи та узгоджуючи їх.

Наприкінці 1980-х – початку 90-х рр. Туреччину охопила нова криза, яка базувалась на протиріччях соціально-економічних та таких, які стосувались демократизації суспільства. Через неузгоджені дії, протиборство всередині урядової коаліції, нездатність домовитись про спільні дії щодо розвитку держави, урядова криза переросла у соціально-політичну, чому сприяло і погіршення економічної ситуації, переорієнтація курсу економіки з ринкового на державний. Загострили ситуацію і різні підходи щодо ступеня лібералізації економіки і спрямованості зовнішньої політики: західної орієнтації або орієнтації на ісламський світ.

В той же час партія Рефах, яка у період її правління доклала зусиль для захисту традиційних цінностей від надмірного західного впливу, отримала можливість завоювати довіру виборців, висунути на пост прем'єр-міністра свого представника, що сприяло приходу до влади у 2002 р. Партії справедливості та розвитку (ПСР), ідейним керівником якої став вже колишній прем'єр-міністр Р.Т. Ердоган, який на той час перебував у в'язниці.

Перемозі на виборах ПСР сприяло і те, що починаючи з 1970-х рр. у великі міста країни масово вирушили жителі анатолійської провінції, і вже у 1990-х рр. чорні турки перестали бути маргіналами (до того часу турецьке суспільство фактично було поділене на білих турків (урбанізована республіканська секулярна еліта – опора й соціальна база Республіканської Народної партії) і чорних турків (консервативні мусульмани Анатолії), а їхні консервативні цінності стали широко розповсюджуватись у суспільстві. Вирішальну роль відіграло стрімке піднесення турецького малого і середнього бізнесу, що базується в Анатолії і сповідує відверто ісламські цінності (ісламський кальвінізм). Партії з проісламською консервативною програмою не тільки вийшли з маргінесу, але й серйозно прагнули потрапити до влади, використовуючи доступні і повністю демократичні засоби та спираючись на посилення у суспільстві проісламських настроїв [8].

Такі політичні партії, як Партія вітчизни на чолі з Тургуттом Озалом, який сформував однопартійний уряд та приступив у 1983 р. до реалізації широкомасштабної програми лібералізації економіки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, а згодом у 1996 р. Партія благоденства Неджметтіна Ербакана не лише досягли значних успіхів у розбудові економіки і перетворили Туреччину на сучасну індустріальну країну, але й стали демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. У 1996 р. ісламістська Партія благоденства виграла парламентські вибори, а її лідер Неджметтін Ербакан стає першим проісламським прем'єр-міністром. Саме в цій партії розпочав свою політичну діяльність нинішній президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, який у 1994 р. стає головою стамбульського відділення партії. У 1997 р. внаслідок чергового військового перевороту уряд Н. Ербакана розпустили, Партію благоденства заборонили, а Р. Ердогана посадили у в'язницю.

Наприкінці 1990-х рр. та на початку 2000-х в Туреччині урядова криза переросла у гостру соціально-політичну. Вкрай високі темпи інфляції, зростання безробіття, призупинення приватизації, скорочення обсягів

іноземних інвестицій, неспроможність урядової коаліції прийти до згоди по цілій низці першочергових питань, курдська проблема, іракська криза, погіршення відносин з ЄС призвели до зростання проісламських сил. Тому цілком закономірним став успіх на парламентських виборах 2002 р. новоствореної Партії справедливості і розвитку (ПСР) Реджепа Таїпа Ердогана, яка запропонувала суспільству програму, що поєднувала в собі елементи поміркованої ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених Кемалем Ататюрком. Партія позиціонувала себе як консервативно-демократичну.

Нова версія турецької моделі суспільно-політичної модернізації, яка затвердилась на початку 2000-х рр. уособлювала світську демократичну систему, повагу до ісламських цінностей, соціально-орієнтовану державну політику і ринкову економіку. Однак ця модель виявилась вкрай персоніфікованою і орієнтованою на популярність ПСР, і особисто Р. Ердогана, і ці характеристики мали тенденцію до зростання [7].

Необхідно зазначити, що довготривалі лідерські позиції правлячої ПСР на чолі з Р. Ердоганом перетворили Туреччину на сучасну високотехнологічну й розвинену державу, яка впевнено займає провідні позиції у Чорноморсько-Каспійсько-Близькосхідному ареалі. У 2013 р. Р. Ердоган, який обіймав на той час посаду прем'єр-міністра, презентував амбітний стратегічний план розвитку – «Туреччина готова – цілі на 2023» [9], приурочений до 100-річного ювілею Турецької Республіки. Згідно з цим планом Туреччина мала увійти у десятку найбільш розвинених країн світу.

За час перебування ПСР при владі показники економічного розвитку країни поліпшувалися та мали тенденції до зростання. Після економічної кризи 2001 р. Туреччина вступила у період швидкого зростання і структурних трансформацій. Після відбудови економіки у 2002 р. за наступні п'ять років (з 2003 по 2007 р.) щорічне економічне зростання становило у

середньому майже 7 %, державний борг скоротився з 74 % ВВП за показниками на кінець 2002 р. до 39 % на кінець 2007 р. Сильна комплексна програма реформування в Туреччині охоплювала плаваючий валютний курс, контроль у фінансовому секторі, приватизацію, розвиток експортоорієнтованих сфер економіки, податкове адміністрування, інвестиційний клімат, енергетичний сектор та соціальну безпеку. В той же час, залежність від імпорту нафти і супутніх продуктів для енергетичних потреб Туреччини і проміжних витрат для турецького експорту у поєднанні з доступністю великого притоку капіталу призводила до великого дефіциту рахунків поточних операцій, які становили в середньому 5,2 % ВВП протягом 2004-2008 рр. Через значну залученість ТР у світову економіку вона зазнала втрат від глобальної фінансової кризи 2008-2009 рр. Однак завдяки основним сильним факторам турецької економіки – високій капіталоемності і добре регульованим банківському сектору, грошово-кредитній, податковій політиці і управлінню державним боргом були мінімізовані системні наслідки. У порівнянні з аналогічним періодом 2009 р. зростання ВВП впродовж перших двох кварталів 2010 р. становило відповідно 11,4 і 10,3 відсотка, а безробіття повернулося до рівня докризового стану у приблизно 10 % [10]. Так, наприклад у 2014 р. показники державного зовнішнього боргу (44 %) і дефіциту державного бюджету (1,2 %) по відношенню до ВВП були одними з найнижчих у світі. Досягти стабільності економіки допомогла банківська реформа, проведена після кризи 2001 р., яка вплинула на покращення міжнародного кредитного рейтингу країни, зниження процентних ставок займу і, як результат, – отримання кредитів для розвитку економіки. Економічне зростання Туреччини, з незначними коливаннями, продовжувалось до 2018 р. [11, 12].

У Програмі розвитку Туреччини наголошувалось на тому, що вона спрямована на досягнення стабільного зростання, більш справедливий розподіл прибутків та збільшення глобальної конкурентоспроможності завдяки перетворенню країни на інформаційне суспільство та завершення

процесу гармонізації з вимогами ЄС. Пріоритети розвитку Туреччини, таким чином, групуються навколо збільшення конкурентоспроможності й зайнятості, справедливого рівноправного людського і соціального розвитку, ефективного надання високоякісних суспільних послуг, а також енергетичної безпеки й ефективності з акцентом на зменшення регіональних диспропорцій.

Однак з часом у країні посилювався авторитарний режим, готувались і впроваджувались поправки до конституції країни (референдуми 2007, 2010, 2017 рр.), спрямовані на відсторонення від влади і запобігання у подальшому приходу до влади військових (що збігалось з вимогами ЄС і, в той же час, дозволяло керівництву країни позбутися стримуючої сили військових у деяких аспектах розбудови країни, наприклад, посиленні ісламізації), суттєве зниження можливостей судової системи (яка спирається на принципи лаїцизму) закривати релігійні політичні партії, і перетворення Туреччини з парламентської на президентську республіку. Після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. зазначені тенденції щодо перетворення Туреччини у суперпрезидентську республіку отримали значне прискорення, посилилась тенденція до політичної делібералізації, авторитарності режиму Р. Ердогана. За результатами референдуму 2017 р. Туреччина перетворилась на президентську республіку з майже необмеженими повноваженнями глави держави. Була скасована посада прем'єр-міністра, значно розширені повноваження глави держави, якого наділено всією повнотою виконавчої влади, президент отримав право призначати віце-президента, міністрів, частину членів колегії судів і прокурорів. Влада у Турецькій Республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм».

Слід зазначити, що однією з причин такої концентрації влади в руках президента і його команди стали, передусім, ті надзвичайно серйозні внутрішні і зовнішні виклики, що постали перед Туреччиною. В першу чергу, це значне загострення курдської проблеми, відновлення збройного

протистояння з бойовиками Курдської робітничої партії, яку в Туреччині розцінюють як терористичну організацію, поява ІДІЛ, важкі для Туреччини наслідки з майже 4-ма мільйонами сирійських біженців на її території, втягнення Анкари до безпосередньої участі у збройному форматі в сирійський конфлікт тощо – все це вимагало повернення стабільності та посилення державного механізму. Вихід вбачався у тому, щоб замінити неефективну в умовах геополітичних та регіональних викликів парламентську систему на систему сильної президентської влади.

Однак, створена Р.Т. Ердоганом система фактично одноосібної влади зазнала відчутних ударів під час місцевих виборів протягом березня-червня 2019 р. Правляча Партія справедливості і розвитку прогнала вибори у найважливіших містах країни – Стамбулі, Анкарі, Ізмірі, Анталії, Адані, при цьому у самій столиці – повторно. Опозиція відтак стала контролювати міста, які виробляють 70 % турецького ВВП. Управління 9 з 10 найкрупніших міських конгломератів перейшло до опозиції [13].

Головними чинниками такого розвитку подій стали, по-перше, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, коли турецька ліра втратила більше 30 % своєї вартості, а ціни на основні товари зросли в середньому в 2-4 рази.

По-друге, жителі ключових турецьких міст тим самим висловили своє невдоволення як існуючими авторитарними тенденціями в Туреччині, так і неприхованим популізмом правлячої верхівки країни, нагнітанням страхів. Показовим є й те, що протягом останнього часу такі відомі турецькі політики як Абдулла Гюль, Ахмет Давутоглу, Алі Бабаджан перейшли у відкриту опозицію до Р.Ердогана і заявили про створення нового політичного проекту.

Визнані успіхи Партії Справедливості і Розвитку на чолі з Р.Т.Ердоганом обумовлені, значною мірою, майстерною, практично філігранною тактикою нинішнього турецького президента у складних, надзвичайно суперечливих тенденціях турбулентної ситуації у Східному

Середземномор'ї та Причорномор'ї, де Туреччина позиціонує себе лідером. Туреччині доведеться знаходити адекватні, продумані та вивірені відповіді на ті ризики і загрози, які накопичуються у зазначених регіонах. Як зазначає відомий український фахівець з історії Туреччини Є. Габер, «секрет успіху, на думку правлячої ПСР, відомої своїм прагматизмом, криється в максимальній диверсифікації партнерів, майстерному балансуванні між ними і, безперечно, орієнтації на власний національний інтерес та швидке досягнення практичних результатів. Знання цієї простої, але дуже важливої формули значно спрощує розуміння будь-яких зовнішньополітичних розрахунків Анкари» [14].

Для ефективного функціонування та розвитку турецької держави, а відповідно і моделі ісламської демократії, має бути створена програма невідкладних заходів щодо оздоровлення економіки країни, значно оновлено та посилене керівництва Партії справедливості та розвитку, розроблені шляхи таких корінних перетворень у системі влади, які б оптимальним чином відповідали потребам сучасного етапу країни.

Період розвитку ісламської демократії засвідчив можливість модернізаційних перетворень у Туреччині, заснованих на доктрині тюрксько-ісламського синтезу, посилив ісламську самоідентифікацію турецького суспільства, довів спроможність сполучати у своєму розвитку елементи західної демократії і традицій країни, створюючи модель мусульманської демократії та сприяти набуттю ролі вагомого регіонального гравця.

Що стосується відносин ТР з країнами близькосхідного регіону, то, як зазначають дослідники, Турецька Республіка в період К. Ататюрка, на відміну від усталеного твердження про те, що прозахідна країна на першому етапі свого становлення обмежила свої стосунки з арабськими та взагалі мусульманськими країнами, навпаки прагнула мати тісні відносини з державами Близького Сходу, що обумовлювалось, в першу чергу, питаннями безпеки [15, 16]. А країни регіону виявляли інтерес до моделі розвитку ТР. З 1923р. у Туреччині було кілька етапів, коли співробітництво з країнами

близькосхідного регіону набувало активної динаміки. Але найбільша активність у співробітництві з регіоном загалом, і арабськими країнами, зокрема, спостерігається після приходу до влади у 2002 р. Партії справедливості та розвитку (ПСР).

Як зазначає П. Шликов, успішна радикальна вестернізація, яку проводив у 1920-х рр. К. Ататюрк, викликала велику зацікавленість у нових національних лідерів у близькосхідному регіоні. Так, Іранський Реза Шах Пахлаві, король Афганістану Амманула Хан, а пізніше й перший президент Тунісу Хабіб Бургіба детально вивчали досвід кемалістських реформ для проведення модернізації своїх країн. Однак ані близькосхідні, ані західні політики мову про використання досвіду Туреччини як прикладу модернізації для мусульманських країн не вели [7].

Ідея застосування турецької моделі пройшла декілька етапів. Вперше ідея використання Туреччини як моделі для республік Центральної Азії та Кавказу з'явилася на Заході після розпаду СРСР у 1991 р. Однак інтерес до цієї моделі у пострадянських країн, які спочатку сприйняли її з великим ентузіазмом, через ряд причин зійшов нанівець.

Вдруге відродженню ідеї турецької моделі серед країн Заходу, і в першу чергу США, сприяли події 11 вересня 2001 р., які викликали необхідність посилення боротьби з тероризмом. Головною причиною відродження інтересу до застосування зазначеної моделі було бажання США і країн Заходу убезпечити себе від можливого повторення подій 11 вересня. Для країн Близького і Середнього Сходу турецька модель модернізації мала слугувати прикладом поєднання ісламу та ліберальної демократії, що дозволило б подолати ісламський фундаменталізм і слугувало ліквідації та запобіганню подальшого виникнення радикальних терористичних угруповань. З цією метою адміністрація Буша-молодшого мала намір зробити Туреччину невід'ємною частиною проекту демократизації ісламського світу.

Втретє ідея використання турецької моделі виникла після Арабської весни, яка розпочалася у жовтні 2010 р.

Туреччина на сьогодні є однією з найбільш вестернізованих країн регіону Близького та Середнього Сходу (БСС), яка, як зазначав К. Ататюрк, однією з перших стала на шлях європейської цивілізації. Це значною мірою визначило напрям суспільно-політичного процесу у регіоні і інтерес до турецької моделі як країн регіону, так і Заходу, який бачив її у якості прикладу ісламської демократії, яка могла б бути застосована державами БСС.

З початку 2000 р. Близький Схід став важливою активною складовою зовнішньої політики Туреччини. Цьому сприяли як внутрішні, так і зовнішні чинники. Так, у 2002 р. до влади в Туреччині прийшла партія ісламської спрямованості, для якої розвиток відносин з країнами-сусідами по регіону, а також з мусульманськими та тюркськими країнами поза регіоном, став важливою складовою їх зовнішньої політики. До зовнішніх чинників можна віднести вторгнення США в Ірак у 2003 р. та події Арабської весни і зміни, які вони спричинили у регіоні. [7, р. 25-26; 17, р. 128].

Прихід до влади у 2002 р. Партії справедливості та розвитку, яка сприяла економічному зростанню країни та проведенню соціально-політичних реформ у відповідності до Копенгагенських критеріїв, що мало сприяти вступу ТР до ЄС, поновило інтерес арабських країн регіону до турецької моделі. Однак всередині країни турецькі реформи викликали невдоволення військових та світські налаштованого істеблішменту, що було викликано намаганням позбавити військових впливу та запобігти можливості їх впливу на державну політику.

Посилення уваги до турецької моделі було викликано Арабською весною, в результаті якої відбулася зміна режимів в Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені. Як Захід, так і країни арабського Сходу, розпочали дискусії щодо зазначеної моделі. Активна зовнішня політика Туреччини в регіоні Близького та Середнього Сходу, зростання економічного розвитку країни, застосування масштабних програм соціальної взаємодопомоги, посилення позицій Анкари на світовій арені різко контрастували з геронтократією, непотизмом та

корупцією, високим рівнем безробіття і соціальної несправедливості країн регіону, що стало спусковим гачком Арабської весни.

Арабська весна відкрила Туреччині можливість відіграти помітну політичну роль у регіоні. У вересні 2011 р. Р. Ердоган здійснив візити до Тунісу, Єгипту та Лівії. У цих країнах, як зазначала газета Time, його зустрічали як рок-зірку [18], що було підтвердженням того, що його визнали найбільш шанованим світовим лідером у 2010 році (за результатами опитування, проведеного Zogby International разом з The Brookings Institution в шести арабських країнах) [19].

За результатами опитування, проведеного у жовтні 2011 року Zogby International разом з The Brookings Institution в п'яти арабських країнах, Туреччина була «найбільшим переможцем Арабської весни», респонденти заявили, що Туреччина серед усіх міжнародних акторів відіграла найконструктивнішу роль під час політичних потрясінь у регіоні [19].

Опитування громадської думки, проведені Турецьким фондом економічних і соціальних досліджень (TESEV) між 2010 і 2012 роками [20], неодноразово показували, що приблизно 60 % арабської громадськості бачили Туреччину як модель для наслідування і вірили, що Туреччина може зробити позитивний внесок у трансформацію арабського світу.

Ряд факторів зробив Туреччину привабливою для арабської громадськості після подій Арабської весни. Найбільш яскраво ілюстрував досягнення Туреччини її економічний розвиток, а саме вражаючі темпи зростання, яких досягла турецька економіка в той час, коли західні економіки зазнавали втрат. Це супроводжувалося зростанням популярності турецьких промислових товарів та інвестицій у регіоні. Крім того, зусилля турецького уряду щодо заохочення регіональної економічної інтеграції та підписання угод про вільну торгівлю з низкою країн, включаючи Сирію та Ліван, віталися як подія, яка допоможе економічному розвитку регіону. Політика уряду ПСР щодо лібералізації візових вимог також дозволила засвідчити арабським країнам ці економічні досягнення. Ще одним фактором, який

зміцнив модель Туреччини, було те, що політична партія з ісламістським корінням, яка перебувала при владі в Туреччині з 2002 року, проводила реформи, які сприяли розвитку турецької демократії. Спрямованість ПСР на розвиток відносин з ЄС та її перспективи членства в організації також сприяли посиленню зацікавленості арабських країн у співробітництві з Туреччиною та можливості адаптації досвіду її розвитку для своїх країн. Важливим фактором можливості нормалізації відносин в регіоні слугувала політика «нуль проблем із сусідами», ініційована міністром закордонних справ Туреччини А. Давутоглу. Ця політика дозволила Туреччині покращити свої відносини з сусідніми країнами та мати можливість сприяти вирішенню суперечок у регіоні, проводячи переговори з усіма сторонами конфлікту. У Лівані Туреччина змогла взаємодіяти з Хезболлою, а також з християнським і сунітським керівництвом. Те саме стосується Іраку, де Туреччина підтримувала тісні контакти з сунітськими, шіїтськими, курдськими та туркменськими партіями протягом більшої частини 2000-х років. На зміну давній напруженості з Сирією через територіальні суперечки, права на воду та курдське питання прийшли набагато конструктивніші відносини. Крім того, позиція Р. Ердогана щодо критики Ізраїлю та його підтримка палестинської сторони сприяли посиленню визнання населенням арабських країн турецької моделі і політики, яку проводила ТР [21].

Однак пізніше у Туреччині через ряд причин погіршились відносини з Єгиптом, Сирією та країнами Перської затоки. Але навіть це не сприяло зниженню інтересу країн регіону до турецької моделі та лідера ТР Р. Ердогана. Так, за результатами опитування, проведеного агентством Arab Barometer з липня 2020 р. по травень 2021 р. в Алжирі, Йорданії, Лівані, Лівії, Марокко та Тунісі, Р. Ердоган був більш популярним, ніж його регіональні конкуренти, включаючи наслідного принца Саудівської Аравії Мухаммада бін Салмана та верховного лідера Ірану аятоллу Алі Хаменеї, який був визнаний найменш популярним. Однак, лише менше половини респондентів сказали, що вважають зовнішню політику Р. Ердогана хорошою. Абдул-

Вахаб Кайялі, старший дослідник мережі дослідження громадської думки, відзначив, що популярність Р. Ердогана серед досліджуваних країн можна пояснити декількома причинами, зокрема, виборчою легітимністю Туреччини, підвищенням доступності та відродженням Р. Ердоганом османської спадщини. «Прихильники Ердогана, – наголосив він, – не помічають його авторитарні тенденції та його переслідування політичних та етнічних меншин у Туреччині, не кажучи вже про його колоніальну практику в Сирії, і вважають його позитивним представником глобальної мусульманської нації, оскільки він відроджує імперське минуле ісламу та прагне відтворити свій наратив гегемонії» [22, 23].

У 2022 р. Туреччина радикально скорегувала свою політику, налагодивши відносини з країнами Перської затоки та Єгиптом, продемонструвавши готовність зустрітися з президентом Сирії Башаром Асадом. Як зазначають аналітики, ці зміни були продиктовані виключно необхідністю покращити економіку напередодні вирішальних президентських та парламентських виборів в Туреччині в травні 2023 року. Так, на прохання Р. Ердогана Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ) та Саудівська Аравія перерахували мільярди доларів Турецькому центральному банку. Також йдеться про відновлення енергетичної співпраці з Ізраїлем. Водночас у 2022 році відбувся обмін державними візитами високого рівня з Ізраїлем, ОАЕ та Саудівською Аравією, під час яких було підписано численні угоди про співпрацю [24].

Слід зазначити, що країни Близького та Середнього Сходу виявляють значний інтерес до турецької моделі розвитку. Ця модель доводить, що поєднання кращих досягнень західної цивілізації, її демократичних напрацювань з ісламськими цінностями можливе. Кожна з країн регіону може використати напрацювання турецької моделі, адаптуючи її до особливостей своєї держави і розробити свою модель модернізації і розбудови, враховуючи як її досягнення, так і прорахунки.

Арабські країни Близького та Середнього Сходу протягом модернізаційних перетворень Турецької Республіки робили спроби використовувати елементи цієї моделі при розбудові своєї державності, адаптуючи їх до умов розвитку країн.

Однак, протягом останнього десятиліття Туреччина стала набагато незалежнішим геополітичним гравцем, але менш передбачуваним, і більше не вписується в бачення США та ЄС щодо того, якою вона має бути як модель для мусульманських країн Близького Сходу. Для Заходу Туреччина більше не є «маяком стабільності», а стає джерелом нових, часто досить несподіваних імпульсів у регіоні.

Турецька модель, яка постійно трансформується, все ще привертає увагу держав регіону, які намагаються вчитися як на успіхах, так і на невдачах Туреччини. Здатність пристосовуватися до різноманітних обставин і значна гнучкість зробили турецьку модель актуальною не лише під час постбіполярної трансформації міжнародної системи в 1990-х роках, але й на початку нинішнього століття, коли геополітична нестабільність почала загострюватись. На початку ХХ століття кемалістська Туреччина слугувала маяком для країн Близького Сходу в плані успішної модернізації на основі соціальної мобілізації, західні лідери розглядали Туреччину як унікальний приклад ісламської демократії та альтернативу радикальному ісламізму. Цьому сприяло і поєднання високих темпів економічного зростання, демократичних реформ і захисту ісламських цінностей.

Використані джерела та література

1. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы: монография. Москва: Институт философии РАН, 1997. 256 с.
2. Гегамян В.Г. Характеристика модернизации в Турции в период кемалистской власти: попытка переоценки. Genesis: исторические исследования. 2017. № 6. С. 44-45. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_23241.html
3. Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah / Ed. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher. London: I. B. Tauris, 2004. 296 p.
4. Дружиловский С. Турция: привычка управлять. Россия в глобальной политике. Т. 3. 2005. № 6. С. 48-62. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/turcziya-privychka-upravlyat/>

5. Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления / пер. с тур., редакция и вступительная статья проф. А. Ф. Миллер. Москва: Изд-во «Прогресс». 1966. 440 с.
6. Ünter H. Akin. The Forgotten Secular Turkish Model. Turkey, Past and Future. Middle East Quarterly. Winter. 2013. P. 57-64. URL: <https://www.meforum.org/3458/secular-turkish-model>
7. Shlykov P. The «Turkish Model» in Historical Perspective. Russia in Global Affairs. 2018, № 2. URL: <https://eng.globalaffairs.ru/number/The-Turkish-Model-in-Historical-Perspective-19613>
8. Parker M. Remembering Turgut Ösal and his legacy. Daily Sabah. 2018, 27.04. URL: <https://www.dailysabah.com/feature/2018/04/27/remembering-turgut-ozal-and-his-legacy>
9. Програма премьер-министра «Турция готова – цели на 2023» (Türkiye hazır-Hedef 2023) (Мехмет Али Биранд. Разумная стратегия по определению целей на 2023. Московский комсомолец – Турция. 20 апреля 2011. URL: <https://mk-turkey.ru/blog/mehmet-ali-birand/2011/04/20/razumnaya-strategiya-po-opredeleniyu-celej-na-2023.html>)
10. Turkey - Country Brief 2010 – October 5th, 2010. The World Bank. URL: <http://www.worldbank.org.tr/WEBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TURKEYEXTN/0.menuPK:361722~pagePK:141132~piPK:141107~theSitePK:361712,00.html>
11. В противовес России: Турция как новый региональный лидер. 12 декабря 2014 г. URL: <https://businessviews.com.ua/ru/economy/id/v-protivoves-rossii-turcija-kak-novyj-regionalnyj-lider-401/>
12. В. Шапран. Туреччина як імовірний осередок нової економічної кризи. 13 серпня 2018 р. // LB.ua. URL: https://lb.ua/economics/2018/08/13/404998_turtsiya_veroyatniy_ochag_novogo.html
13. Ülgen Sinan. Erdogan Loss in Istanbul Could Transform Turkish Politics // Carnegie Europe. URL: <https://carnegieeurope.eu/2019/06/24/erdo-s-loss-in-istanbul-could-transform-turkish-politics-pub-79375>
14. Габер Є. Великий турецький пасьянс. Дзеркало тижня. 14 - 20 вересня 2019. URL: https://zn.ua/ukr/international/velikiy-tureckiy-pasyans-323492_.html
15. Berkan Özgür. Atatürk's Middle East: representations in the construction of state identity. Turkish Studies. Vol. 21, 2020. Issue 3. P. 414-435. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14683849.2019.1663505?scroll=top&needAccess=true&role=tab>
16. Thomas Volk. Turkey's Historical Involvement in Middle Eastern Alliances: Saadabad Pact, Baghdad Pact, and Phantom Pact. L'Europe en Formation. 2013/1 (№ 367). P. 11-30. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2013-1-page-11.htm>
17. Muharrem Ekşi, Mehmet Seyfettin Erol. The Rise and Fall Of Turkish Soft Power and Public Diplomacy. Gazi Akademik Bakış № 11 (23). 2018. P.15–45
18. Bobby Ghosh. Erdogan's Moment // Time. November 28, 2011, URL: <https://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,2099674,00.html>
19. Shibley Telhami. The 2011 Arab Public Opinion Poll // The Brookings Institution. November 21, 2011. URL: <https://www.brookings.edu/research/the-2011-arab-public-opinion-poll/>
20. Turkey and Its Region // TESEV. URL: <https://www.tesev.org.tr/en/topics/turkey-and-its-region/>
21. Kemal Kirişci. The Rise and Fall of Turkey as a Model for the Arab World // The Brookings Institution. August 15, 2013. URL: <https://www.brookings.edu/opinions/the-rise-and-fall-of-turkey-as-a-model-for-the-arab-world/>
22. Erdogan is MENA's most popular leader, Arab Barometer finds. April 20, 2021 // Al-Monitor. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2021/04/erdogan-menas-most-popular-leader-arab-barometer-finds#ixzz6slyIo0jk>
23. Abdul-Wahab Kayyali, PhD. Whither Erdogan? Regional Leadership and the struggle for Arab Hearts and Minds. April 21, 2021 // Arab Barometer. URL: <https://www.arabbarometer.com/2021/04/whither-erdogan-regional-leadership-and-the-struggle-for-arab-hearts-and-minds/>

<https://www.arabbarometer.org/2021/04/whither-erdogan-regional-leadership-and-the-struggle-for-arab-hearts-and-minds/>

24. Semih Idiz. 2022 in review: Turkey wraps up year of regional resets but more whiplash ahead. December 29, 2022 // Al-Monitor. URL: <https://www.al-monitor.com/originals/2022/12/2022-review-turkey-wraps-year-regional-resets-more-whiplash-ahead>

РОЗДІЛ 4
НЕООСМАНІЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ СТАНОВЛЕННІ ТУРЕЧЧИНИ
(1991 – 2021 РР.)

О.А. Аулін

Використання парціальних модернізаційних моделей, побудованих із врахуванням західних підходів, надало змогу Турецькій Республіці відстояти власну незалежність після Першої світової війни й колоніального розподілу території Османської імперії країнами Антанти, створити досить ефективну соціально-економічну систему й стати зразком демократичного розвитку для багатьох ісламських (насамперед тюркомовних) країн. Наприкінці ХХ-початку ХХІ ст. в умовах переходу від біполярного до багатопольного світоустрою завдяки кардинальним змінам у політичній сфері (завдяки використанню підходів і принципів неоосманізму) керівництву республіки вдалося ефективно адаптуватися до нових реалій. Через це специфіка політичного становлення Туреччини становить інтерес як один з яскравих проявів азійського феномену поліваріантності розвитку. В умовах російської агресії проти України, коли зміни у здебільшого доброзичливо-нейтральній позиції Анкари можуть значно вплинути на подальше протікання конфлікту, суттєво підвищується актуальність вивчення проблемних і перспективних моментів сучасного етапу політичного становлення Туреччини. З цього витікають завдання дослідження, а саме:

- здійснити аналіз специфіки політичного становлення Турецької Республіки в умовах сьогодення як однієї з ключових країн азійського регіону, що намагається транслювати власну модель розвитку на постосманському просторі;
- розглянути основні зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на сучасний розвиток політичної ситуації в Туреччині;

- визначити можливі наслідки для України у разі продовження процесів трансформації політичної системи Турецької Республіки в контексті постнеосманізму.

Аналіз праць фахівців з близькосхідної (турецької) проблематики свідчить про те, що роботи вітчизняних авторів, таких як Д. Брильов, О. Волович, М. Воротнюк, Є. Габер, Н. Мхитарян, В. Швед та інших [1], розкривають роль Туреччини в розвитку геополітичних процесів на Великому Близькому Сході, специфіку модернізаційних процесів у середині країни, загальні риси пантюркістських та панісламських проєктів, реалізованих на турецькій території, загальні особливості пошуку Анкарою ідентичності на тлі глобальних геополітичних змін. Не менш важливими є результати наукових розвідок іноземних вчених. Насамперед йдеться про дослідження Д. Берчарда [5], який ввів у науковий оборот термін «неосманізм». Ш. Ганіоглу, в роботах якого визначаються системоутворюючі моменти в політичних підходах засновника Турецької Республіки Мустафи Кемалю Ататюрка (президент; 1923-1938). Також значний інтерес становлять наукові підходи А. Давутоглу - «архітектора» курсу неосманізму в турецькій зовнішній політиці, в яких наведені основні принципи неосманізму. Крім того, суттєві риси цього феномену розкриваються у роботах К. Карпата [3], О. Ташпінара [7] й, особливо, Т. Ердем [8], які приділяють значну увагу впливу доктрини неосманізму на зовнішню політику Анкари. Проте така важлива й найсучасніша похідна від неосманізму як постнеосманізм, залишається поза увагою останніх, що, на наш погляд, у певній мірі звужує поле дослідження та ускладнює формування основи для здійснення подальших розвідок прогностичного характеру.

Торкаючись проблеми генези становлення турецької моделі розвитку в її сучасному вигляді, доцільно звернути увагу на декілька важливих моментів. Насамперед, політичне становлення Турецької Республіки у перші роки її існування доцільно розглядати як відповідь на військово-політичні

виклики, які виникли після завершення Першої світової війни. У той час навіть у Стамбулі та на військових базах у Чорноморських протоках були розташовані гарнізони країн Антанти. За умовами Севрського мирного договору передбачалося фактичне розчленування Османської імперії в інтересах країн-переможниць та їх союзників. Зокрема, Греція й Вірменія мали отримати значні території, що сьогодні входять до складу Туреччини. На початку 1920-х рр. лідер національного турецького відродження Мустафа Кемаль став фундатором дієздатної військово-політичної системи, в основі якої лежала ідеологія, яка пізніше стала офіційною й отримала назву на честь свого засновника - кемалізм. Завдяки цьому вдалося уникнути фрагментації території теперішньої Турецької Республіки. Головними складовими кемалізму стали турецький націоналізм, лаїцизм, курс на модернізацію і вестернізацію, які забезпечувалися за рахунок однопартійного правління та контролюючої ролі військових у сфері політики [2, с. 131-158]. Тобто, на відміну від попереднього реформатора – султана Абдул Гаміда II (1876–1909), який для збереження Османської імперії намагався у межах ідеології османізму об'єднати різні народи, що її населяли, в єдину політичну націю, майбутній Ататюрк зробив головну ставку на тюркізм (турецький націоналізм). На цьому тлі перший президент Турецької Республіки свідомо зосередив зусилля на встановленні контролю лише над тими колишніми османськими вілаєтами (провінціями), в яких переважало турецьке населення: на Анатолійському півострові та в Східній Фракії.

За попереднім планом Мустафи Кемаля ядро його реформ, крім тюркізму, мало складатися з «модерного» ісламу, орієнтованого на цінності Просвітництва, який би підтримував турецький націоналізм і став ідеологічним підґрунтям Турецької Республіки. Тодішні керівники країни у своїх розрахунках виходили з того, що в середині самого ісламу вже присутній потенціал для змін, здатний адаптувати мусульманську релігійну систему до вимог їх політичного курсу. Проте, кемалістам не вдалося перетворити іслам на інструмент сприяння власним нововведенням. Після

провалу цього проекту тодішня влада намагалась максимально вилучити іслам з політичного життя країни. Однак лаїцизм, як важлива частина державної політики нової Туреччини, мав обмежений характер і не торкався глибинних соціальних відносин, що продовжували регулюватися соціальними мережами й традиційними нормами, побудованими на ісламській етиці. В той же час, сприйняття кемалістських реформ як зміни «цивілізаційного шляху», заснованого на вірності нормам ісламу, в подальшому зіграло істотну роль у розвитку ісламської політичної ідентичності. Остання традиційно формувалася в Туреччині у середовищі опозиції, часто на принципах неприйняття Заходу й вестернізації

У перший період існування Турецької Республіки кемалістам вдалося зберегти незалежність країни також за рахунок вибудовування союзницьких відносин на основі націоналістичного прагматизму з Радянською Росією та провідними західними країнами. Рівень контактів із Заходом значно зріс після закінчення Другої світової війни на тлі намагань сталінського режиму анексувати східні області Туреччини (що колись були окуповані Російською імперією) та отримати військові бази в районі Чорноморських проток. Унаслідок цього Турецька Республіка в 1952 р. стала членом НАТО. Стратегічне партнерство Анкари з Великою Британією, а в часи холодної війни зі США, розгорталось у форматі, наближеному до патрон-клієнтських відносин. Тим часом політична система Туреччини поступово перетворилася на багатопартійну, і представники ісламістських кіл намагалися знову повернутися до сфери великої політики.

Одну з головних передумов політичної модернізації в Туреччині кінця 1990-х початку 2000-х рр. пов'язують з Кіпрською кризою середини 1970-х рр. Через асоціацію військово-політичних заходів, вжитих Анкарою, з історичними подіями османської доби, експерти (найперше грецькі) побачили небезпеку відродження імперських амбіцій Туреччини. І саме тоді термін «неоосманізм» був уперше застосований в політичному значенні [3]. Важливим наслідком кіпрських подій у контексті становлення політичної

системи тогочасної Турецької Республіки стало розуміння місцевим політикумом необхідності кардинальних змін зовнішньополітичного курсу. Цьому сприяла позиція західних країн-партнерів Туреччини по НАТО, які фактично встали на бік іншого члена Альянсу – християнської Греції. Додатковим важливим чинником стала несподівана для Анкари підтримка з боку арабських країн, на розвиток контактів з якими до того моменту практично не зверталось уваги. Дії турецького уряду з вирішення кіпрської проблеми створили наочний прецедент, який змусив сумніватися у доцільності жорсткого слідування у зовнішній політиці шляхом, запровадженням кемалістами. З того часу й до кінця 1990-х рр. неодноразово виникали проекти щодо модернізації турецької зовнішньої та внутрішньої політики. Звичайно це відбувалося під час правління проісламістські орієнтованих лідерів, каденції яких досить часто закінчувалися воєнними переворотами [4].

Одним із найбільш впливових прихильників неоосманізму у турецькому політикумі можна вважати Т. Озала (прем'єр-міністр; 1983-1989, президент; 1989-1993), який більш відомий завдяки своїй програмі структурної перебудови з «відкриття» Туреччини світу через її інтеграцію в неоліберальний економічний порядок. Термін «неоосманізм» був введений у науковий оборот політологом із Великої Британії Д. Берчардом для аналізу варіантів можливої політичної орієнтації Туреччини в майбутньому саме за часів прем'єрства Т. Озала (1985). На думку вченого, неоосманізм – це «свідомість імперського османського минулого», котра є «більш потужною силою в Туреччині ніж іслам», тому, що «в міру того, як Туреччина відновлює економічну силу, в неї буде все більше спокуси самостверджуватися» [5]. У свою чергу Ч.Я. Ердем (Бількентський університет), вважає неоосманізм сучасною формою неоконсерватизму, який концептуалізується в Туреччині як історично умовна та локально-специфічна форма правління. У культурному плані дослідниця характеризує неоосманізм як один із типів символічної репрезентації. Згідно з розробленою нею

концепцією, неоосманізм бореться з соціальною напругою, яка виникла на етапі, коли глобалізація, зростання мобільності населення, культурні обміни, а також рухи «контркультури» створюють виклики зусиллям держави демаркувати свої культурні кордони. Тому неоосманізм передбачає формулювання нових стратегій, програм і методів, спрямованих на те, щоб зробити керованим мінливе та диверсифіковане суспільство [6]. На погляд О. Ташпінара з Брукінгського інституту, неоосманізм нагадує туркам, що вони колись мали велику багатонаціональну імперію, яка панувала на Близькому Сході, у Північній Африці, на Балканах і в частині Центральної Європи. Водночас такий наголос на османській спадщині не є частиною плану ісламізації Туреччини та її зовнішньої політики. Скоріше, це спроба збалансувати та розширити геостратегічні горизонти країни, яка в минулому була одержима слідуванням виключно західній траєкторії [7]. Сам Т. Озал вважав, що неоосманізм, не повинен замінити кемалістський проект секулярного націєтворення, а скоріше модифікувати та оновити його, позначивши різноманітність османської ідентичності як ознаку плюралізму. Цей підхід відрізняється від жорсткого кемалістсько-якобінського розуміння проекту побудови нації, але він також не відкидав західну орієнтацію та прагматичний підхід Анкари до вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем. Додавання елементів неоосманізму до ідеологічної бази турецької політики відбувалося й за часів перебування при владі С. Деміреля (президент; 1993-2000, п'ятиразовий прем'єр-міністр; 1965-1993) та Н. Ербакана (прем'єр-міністр; 1996-1997). Проте спроби ісламізації політичної сфери традиційно локалізувалися турецькими військовими [8].

Початок 1990-х рр. став черговою точкою біфуркації для Туреччини, коли політичне становлення республіки відбувалося на тлі розпаду біполярної світової системи, яке супроводжувалося політичною нестабільністю всередині країни. Проявами останньої були чергове загострення турецько-курдських відносин і відновлення політичного насильства з боку лівих і правих турецьких радикалів [9]. Така ситуація

відбилася, зокрема, й на тривалості каденції турецьких урядів. У 1991–1999 рр. кабінет міністрів змінювався майже щорічно. Прем'єрське крісло займали 7 осіб (С. Демірель, Е. Іненю, Т. Чіллер, двічі А. Йилмаз, Н. Ербакан, Б. Еджевіт та А. Гюль). До цього додалися проблеми й перспективи, викликані ліквідацією соціалістичного блоку. Якщо за часів холодної війни, пропорційно посиленню військової загрози з боку СРСР зростало значення Турецької Республіки у стратегіях Північно-Атлантичного альянсу, то з розпадом Радянського Союзу статус Туреччини як стража південно-східних кордонів НАТО поступово редукувався й США суттєво зменшили військову та фінансову допомогу Анкарі. Разом з тим з'явилися нові мусульманські, зокрема тюркомовні, країни в стратегічно важливих для сфери національної безпеки Туреччині регіонах: на Балканах, Кавказі та в Центральній Азії. Через це Анкара отримала можливість значно розширити географію свого політичного впливу.

Проте повторилася ситуація, наближена до тої, яка вже виникала у середині 1970-х рр. і була пов'язана з Кіпрською кризою. На той час, як і в 1990-і рр., офіційною ідеологією республіки вважався запроваджений її засновником Ататюрком кемалізм, що мав своїм підґрунтям турецький націоналізм, лайцизм і прозахідну орієнтованість у політиці зі спрямуванням головних зусиль у середину країни, що наприкінці ХХ ст. вже суттєво зменшувало можливості ефективного політичного маневру. Внаслідок цього перед політиками та інтелектуалами Туреччини у 1990-х рр. постала проблема, яка потребувала для свого вирішення нових підходів. Йдеться про суттєву модернізацію ідеологічної бази турецької політики. Кемалісти, які гуртувалися на той час навколо заснованої ще Ататюрком Республіканської народної партії, не змогли запропонувати ефективної програми політичних та економічних перетворень. Цим скористалися помірковані ісламісти на чолі з Р.Т. Ердоганом. Очолювана ним Партія справедливості та розвитку (ПСР, тур. - Adalet ve Kalkınma Partisi - АКР) позиціонувала себе як помірковано консервативну силу, орієнтовану на західні цінності (ринкова економіка,

вступ до Європейського Союзу тощо), і водночас – на традиційні ісламські. В результаті у 2002 р. ПСР перемогла на виборах до вищого законодавчого органу Туреччини - Великих національних зборів [10]. Одним із важливих чинників перемоги ПСР стала опора на адаптовану під неї доктрину неоосманізму. Основні принципи останнього віддзеркалені у книзі «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини», опублікованій в 2001 р. на той час університетським професором-політологом А. Давутоглу (Головний радник Р.Т. Ердогана (2002-2009); Надзвичайний та повноважний посол (2003); голова МЗС (2009-2014); прем'єр-міністр і номінальний голова правлячої ПСР (2014-2016).) [11].

Опинившись в органах влади, Давутоглу намагався трансформувати зовнішню політику Туреччини на основі сформульованих ним трьох методологічних підходів та п'яти принципів дії. Першим став відхід від кризовоорієнтованого бачення, яке домінувало у зовнішній політиці Туреччини під час холодної війни. Другим передбачалося проведення послідовної та систематичної зовнішньої політики Туреччини у всьому світі. У межах третього акцентувалася увага на необхідності проєкції «м'якої сили» назовні. Для втілення в життя згаданих підходів було запропоновано використання принципу балансу між свободою та безпекою, коли легітимність політичного режиму напряму залежить від його здатності забезпечити безпеку та свободу власних громадян. Через принцип «нуль проблем із сусідами» інструменталізувався пріоритет культурно-економічного співробітництва. Метою проактивної та передбачуваної мирної дипломатії мало стати вжиття превентивних заходів з недопущення виникнення кризової ситуації та/або її розгортання до критичного рівня. Важлива роль приділялася втіленню в життя принципу багатовекторної зовнішньої політики, коли відносини Анкари з іншими світовими акторами мали доповнювати один одного, а не конкурувати. Крім того, йшлося про ритмічну дипломатію, яка мала забезпечити Туреччині більш активну роль у міжнародних відносинах. Починаючи з 2002 р. ідеологія неоосманізму

поступово ставала стрижнем турецької внутрішньої та зовнішньої політики [12].

Неоосманській проект мав надати традиційному кемалістському розвитку держави додатковий імпульс через об'єднання зусиль з місцевими поміркованими ісламістами, турецькими етнічними націоналістами, а також, по можливості, з курдами та іншими національними меншинами. Завдяки консолідації внутрішніх політичних ресурсів Анкара сподівалася відродити свій вплив на теренах колишньої Османської імперії, а також вийти за її межі (тюркські республіки, що виникли після розпаду СРСР тощо). У результаті була створена досить ефективна політична платформа, спираючись на яку Ердогану, зокрема, вдалося інтенсифікувати процес культурно-економічної інтеграції нових тюркських країн під егідою Туреччини. Помітно посилилась роль Анкари на Близькому Сході та в інших регіонах мусульманського світу.

Використання елементів неоосманізму у політичній сфері Туреччини спостерігалось з початку 1990-х до 2015 р. У цьому контексті період з 1991 по 2001 рр. можна позначити як підготовчий. Саме в той час ісламісти намагалися створити міцну соціально-економічну базу, щоб закріпитися у великій політиці. З 2002 по 2015 рр. помірковані ісламісти роблять неоосманізм основою власної політики й досягають певних успіхів як у середині країни, так і ззовні. Поступово відбувається перенесення Анкарою пріоритетів зі сфери етнокультурного до економічного співробітництва з подальшими перспективами політичної та військово-політичної інтеграції постоттоманського простору.

Про це, зокрема, свідчить статус Турецької Республіки в міжнародних організаціях, які вона створювала або до яких входила після розпаду СРСР і соціалістичного табору в цілому. Одним із перших кроків на цьому шляху стало створення в 1993 р. Міжнародної організації тюркської культури (TÜRKSOY). У декларації TÜRKSOY йдеться про те, що повалення соціалістичних ідеалів призвело до посилення тенденції консолідації культур на їх етнічному рівні. На першому етапі існування об'єднання особливого

значення і пріоритетності набували заходи з виявлення соціоідентичності тюркомовних народів, збереження, вивчення і примноження їх культурного різноманіття. Очевидно, не випадково, що перемовини про створення TÜRKSÖY почалися одразу після розпаду СРСР у 1992 р., головний офіс знаходиться в Туреччині, яка є також основним фінансовим донором організації. Про подальшу політичну інструменталізацію TÜRKSÖY, зокрема, свідчить конфлікт, що відбувся під час загострення російсько-турецьких відносин внаслідок збитого у Сирії в 2015 р. турецькими ВПС російського бомбардувальника. У відповідь Москва вимагала від тюркських суб'єктів федерації (Саха-Якутія, Башкортостан, Татарстан тощо) розірвати двосторонні зв'язки з TÜRKSÖY. Раніше переважно етнокультурний статус TÜRKSÖY вже створював проблеми для планів самої Туреччини щодо більш активної інтеграції тюркомовних країн в політико-економічний, а згодом, військовий союз під егідою Анкари. Прообразом цього стали «Збройні сили тюркомовних країн», засновані в 2013 р. Туреччиною, Азербайджаном, Киргизією та Монголією. Задля поглиблення інтеграції в 2009 р. була створена Рада співробітництва тюркомовних держав (Тюркська рада), до якої крім Туреччини увійшли Туркменістан, Казахстан, Киргизстан і Азербайджан. Подальшим вагомим кроком на шляху втілення неоосманських принципів у політичну сферу стало проведення в листопаді 2021 р. у Стамбулі восьмого саміту Тюркської ради. За рішенням президентів Азербайджану, Казахстану, Киргизії, Туреччини й Узбекистану Рада отримала нову назву – Організація тюркських держав (ОТД). Ініціатори створення ОТД зазначали, що завдяки новому формату може отримати додатковий потужний імпульс реалізація спільних проєктів, розпочатих раніше. Це стосується насамперед співробітництва у межах Транскаспійського торгово-транзитного коридору, Тюркської торговельно-промислової палати, Тюркського інвестиційного фонду, Ради з охорони здоров'я, програм з обміну студентами і викладачами тощо. Водночас, на думку президента Р.Т.Ердогана, об'єднання, після зміни назви та

реструктуризації, інтенсифікуватиме співробітництво на нових перспективних напрямках [13]. Ряд аналітиків звертає увагу на самий процес трансформації засад діяльності ОТД: від розв'язання культурно-мовних проблем до посилення співпраці у сфері економіки, далі – до підвищення рівня політичної і військової інтеграції. Також йдеться про те, що Р.Т. Ердоган фактично запропонував створити союз не тільки тюркських держав, а й більш широкої групи тюркських народів, що мешкають, зокрема, на території РФ. Діяльність Анкари на цьому напрямі, крім появи нових потенційних загроз усередині Росії, може відбитися на загальному зниженні рівня впливу Москви на Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Узбекистан. Такі кроки Туреччини, в цілому, вважаються Кремлем недружніми, а стосовно тюркських меншин усередині самої федерації розглядаються як спроби пропаганди тюркського сепаратизму. На думку П. Гоббла, політика Анкари стосовно тюркських народів у її російській інтерпретації дуже нагадує ситуацію з поширенням самого «руського міру» в інших регіонах [14].

Водночас, на думку арабських експертів, однією з головних підвалин переформатування тюркського об'єднання стали невдачі Анкари в реалізації панісламських ідей. Протидія конкурентів, серед яких Саудівська Аравія та Іран, стала чинником, який змусив Туреччину в умовах фінансової кризи відмовитись від цих спроб. Разом з тим, тема тюркської єдності може стати досить вдалим піар-ходом у боротьбі за електорат правлячої коаліції (у складі Партії справедливості та розвитку й Партії націоналістичного руху) під час президентських і парламентських виборів у 2023 р. у Туреччині. Вважається, що пантюркістська риторика може частково нівелювати у свідомості значної частини електорату невдачі режиму Р.Т. Ердогана в політичній та соціально-економічній сферах. Водночас, втілення у життя нового зовнішньополітичного курсу може призвести до серйозних проблем у міжнародних відносинах. Уже сьогодні, користуючись власною роллю лідера Організації тюркських держав, Анкара намагається через участь в ОТД

легалізувати поки ще не визнану Турецьку Республіку Північного Кіпру. У цьому контексті, з огляду на негативні наслідки міжнародних санкцій, Анкара може зіштовхнутися з певним непорозумінням з боку інших учасників ОТД. Крім того, відхід у зовнішній політиці від використання на постосманському просторі одного з головних підходів неоосманізму, - soft power через заміну його на hard power, вже викликає і викликатиме в майбутньому жорстку протидію з боку США. Військові операції проти дружніх Сполученим Штатам курдів у Сирії, втручання збройних сил Туреччини у лівійський конфлікт, а також відмова Анкари враховувати американську позицію щодо придбання російських протиповітряних комплексів С-400, призвели до введення Білим домом санкцій, які нанесли потужний удар по турецькій економіці. У зв'язку із цим негативну оцінку з боку США отримало й проведення саміту Організації тюркських держав, про який йшлося вище. Останній розглядався американцями як чергова ініціатива Анкари, спрямована на те, щоб отримати додатковий ресурс для реалізації нових зовнішньополітичних проектів, які суперечать американським інтересам на Великому Близькому Сході [15].

У 1992 р. Туреччиною було ініційовано створення Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС) з підписанням Стамбульської декларації, яка визначала основні напрями діяльності цього міждержавного об'єднання. Прагнучи зайняти позицію лідера у новозаснованому інституті, турки взяли на себе фінансування Міжнародного секретаріату та Парламентської Асамблеї ЧЕС. В Анкарі був розташований спеціалізований Статистичний центр. Турецький представник став президентом Чорноморського банку торгівлі та розвитку. Туреччина підтримує проекти реалізації єдиних транспортних та енергетичних систем навколо Чорного моря, їй належить ідея формування в регіоні зони вільної торгівлі. Анкара запропонувала створити Центр торгівлі та інвестицій ЧЕС. Керівництво республіки вважає ОЧЕС невід'ємним фактором миру, стабільності і процвітання в регіоні. Водночас, слід враховувати те, що коли на тлі розпаду

в 1990-х рр. соціалістичної системи Туреччина в Причорномор'ї спробувала взяти на себе роль регіонального лідера, це викликало протидію не тільки з боку РФ, але й США. У той час як Москва намагалася повернути собі роль Радянського Союзу у Причорномор'ї, Білий Дім був зацікавлений у підтримці стабільної рівноваги, де США виступають як арбітр.

У кавказькому регіоні для політичного становлення Анкари найактуальнішою проблемою стала карабахська в її тісному зв'язку з вірменською. Швидкий розвиток відносин між Туреччиною та Азербайджаном почався з моменту відновлення останнім незалежності в серпні 1991 р. Крім спільної історичної пам'яті, турецьку активність у розвитку двостороннього співробітництва, як і на Близькому Сході, підживлює наявність в Азербайджані значних вуглеводневих ресурсів. Беззастережно підтримуючи Баку в карабахському конфлікті, Анкара тим самим стає конкурентом Кремля, який з самого початку встав на бік Вірменії. Друга Карабахська війна 2021 р. висвітлила ще два важливих моменти. Туреччина продемонструвала готовність йти до кінця, щоб підтримати свій, отриманий в Сирії, політичний статус важливого учасника переговорних процесів регіонального та більш високого рівнів. Розвиток подій в Карабасі є додатковим свідченням того, що в разі необхідності Анкара здатна нехтувати таким основоположним принципом доктрини неоосманізму як «нуль проблем із сусідами».

Важливим напрямком політичного розвитку Туреччини під впливом ідеології неоосманізму є зовнішньополітичний курс Анкари щодо російських Татарстану і Башкортостану. Туреччина активно розвиває політичні комунікації з цими федеральними суб'єктами. Порушення прав мусульман в обох регіонах, що раніше не входили до Османської імперії, але багатих на природні ресурси, викликає жорсткі демарші турецького МЗС. Водночас, у разі виникнення реальної загрози мусульманам, панісламська солідарність і бажання вийти на надрегіональний рівень підштовхує Анкару на те, щоб брати діяльну участь в їх долі, не зважаючи на наявність або відсутність

природних ресурсів і спільного османського минулого. Свого часу така ситуація склалася в М'янмі, де Туреччина надавала вагому політичну і економічну підтримку мусульманам – рогінджа, що переслідувалися місцевою буддистською більшістю.

На балканському напрямі сучасної турецької політики спостерігається розповсюдження впливу поза межами так званих «турецьких Балкан». У даному контексті йдеться про Македонію, Чорногорію і Сербію, в яких частка мусульманського населення становить відповідно – 33 %, 17 %, і 3,2 %. Спільне османське минуле, наявність мусульманського населення, щедра економічна допомога Анкари цілком здатні в майбутньому суттєво посилити турецький вплив у регіоні. Показовим у цьому контексті був візит президента Туреччини в Сербію у жовтні 2017 р. Під час переговорів зі своїм сербським колегою Олександром Вучичем Ердоган, зокрема, пообіцяв турецькі інвестиції в розмірі \$ 1 млрд. Підґрунтям цього візиту став намір Анкари перешкодити реалізації російських планів, метою яких було чергове загострення ситуації навколо Косово, яке Кремль намагався влаштувати руками сербських націоналістів, котрі отримували гроші з РФ. У результаті вдалося уникнути чергового сплеску напруженості між мусульманським і християнським населенням [16].

З 2016 р. на Великому Близькому Сході спостерігається підвищена активність Анкари з нарощування військово-політичного, економічного та релігійно-ідеологічного впливу, що далеко не у повній мірі відповідає основним принципам неоосманізму. Основні зусилля Туреччини зосереджені в Сирії і, дещо меншою мірою, в Лівії та Іраку. В цих країнах пріоритетними для Анкари є заходи з політико-економічної реінтеграції колишніх османських територій і перетворення Туреччини на найпотужніший хаб для постачання нафтогазової сировини до Європи. Задля досягнення цієї мети Туреччина все частіше застосовує *hard power*. Відверто антиасадівська позиція Анкари в громадянській війні у Сирійській Арабській Республіці негативно вплинула на міждержавний турецько-сирійський діалог. Головна

причина такого розвитку подій полягає у традиційно двоїстому ставленні сирійського керівництва до місцевих курдів, яких ще попередник Башара Асада на посту президента, – його батько Хафез Асад, використовував у своїх політичних цілях. Здебільшого це стосується прихильників Партії Демократичний союз (PYD) та членів її збройного крила Загонів народної самооборони (YPG/YPJ). Анкара, у свою чергу, вважає останніх терористами – союзниками оголошеної поза законом турецької Робітничої партії Курдистану (РКК). Туреччина не раз намагалася силовим шляхом вирішити так зване «курдське питання». Її правоохоронні органи разом з армійськими підрозділами проводили широкомасштабні операції проти РКК у південній частині країни. Після чого курдські повстанці зазвичай переміщалися в Сирію (або Ірак), отримували необхідну допомогу і поповнювали ресурси на прикордонних базах YPG. Скориставшись громадянським конфліктом, задіявши підконтрольні загони, що складаються в основному з сирійських туркоманів, Туреччина спробувала створити на території Сирії уздовж усієї лінії міждержавного турецько-сирійського кордону пояс безпеки. Однак, унаслідок протидії з боку США і РФ, змогла лише відокремити Афрін від двох інших кантонів Рожави (самопроголошеної курдської автономії в північній частині Сирії). У серпні 2017 р. навіть існувала велика ймовірність того, що при спробі наступу на Афрін протурецьких сил, вони випробують на собі дію американських комплексів ППО. Анкара також серйозно сприйняла загрози американського військового командування почати операцію проти Ідлібу у зв'язку з введенням туди протурецького угруповання Хайят Тахрір аш-Шам. Крім того турецькі спецслужби в серпні 2017 р. провели операцію з евакуації з території Сирії до Туреччини старшого члена династії Османів - Дюндара Абдулькеріма Османоглу з сім'єю. Четверта військова операція у південній Сирії в серпні 2022 р. стала логічним продовженням попередніх військово-політичних спрямувань Анкари.

В аналогічному тренді реалізовувався сучасний зовнішньополітичний курс Турецької Республіки в Лівії та Іраку. У розпал громадянської війни у

Лівії в січні 2020 р. Туреччина підтримала міжнародно визнаний Уряд національної злагоди у Тріполі, надавши йому потужну військову допомогу. Це зупинило наступ військ генерала Халіфа Хафтара, якого підтримували Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Єгипет, Франція та РФ. Високий рівень політико-економічного співробітництва з колишнім президентом Іракського Курдистану Масудом Барзані сприяв намаганням Анкари максимально розширити свій вплив на півночі Іраку. Зокрема, в курдську автономію періодично вводилися підрозділи турецьких сухопутних військ, які переслідували загони РКК, що покидали прикордонні райони Туреччини. Найбільший резонанс отримав інцидент 2015 р. з передислокацією до північного Іраку, за погодженням з Барзані, посиленого танками батальйону турецьких збройних сил, нібито для навчання курдського ополчення пешмерга. На політичні демарші Багдаду Туреччина в той час практично не звертала уваги. Подібна активність Анкари викликала протидію не тільки центральної іракської влади. Сусідній Іран докладав зусиль до політичного, а потім військового розколу самопроголошеного Іракського Курдистану. США жорстко блокували спроби повномасштабного введення турецьких військ в ту частину регіону, в якій знаходилися позиції РКК.

Втілення неоосманізму (особливо його постнеоосманської версії) у зовнішньополітичному курсі Туреччини викликало ускладнення відносин із Саудівською Аравією, що також претендує на лідерство у світі сунітського ісламу. В 2017 р., під час катарської кризи, знаковим стало рішення Анкари, не зважаючи на реакцію саудитів та їх союзників, не відмінити своїх планів і направити в Катар 3000 військовослужбовців. Ряд турецьких експертів і політиків трактував таку позицію як повернення до традицій столітньої давнини, коли значна частина Катару знаходилася під юрисдикцією і заступництвом Туреччини. У цьому контексті звертає на себе увагу суттєва зміна у зовнішній політиці в бік превалювання силової компоненти, що можна також розцінювати як поступовий перехід від принципів

неоосманізму до його більш жорсткої політичної модифікації – постнеоосманізму.

Посилення військової складової у зовнішньополітичному курсі Анкари не випадково збіглося з кардинальними змінами у середині країни, коли Ердогану вдалося максимально зосередити у своїх руках політичні ресурси завдяки усуненню армії з політичної сфери [4]. Задля цього були внесені відповідні зміни до Конституції країни, а також організовано судове переслідування військових, журналістів, науковців та викладачів, не згодних з політикою «повзучої» ісламізації Ердогана. Зокрема, у 2001 р. почалися заходи у межах справи, що отримала назву «Ергенекон» (міфічна правітчизна тюрків), активна фаза якої припала на 2007 р. Тоді були проведені обшуки у колишніх високопоставлених військових, під час яких були знайдені більше 20 бойових гранат. Після п'яти років судових розглядів 17 високопосадовців військового відомства отримали довічне ув'язнення, менш суворі вироки були винесені багатьом політикам, науковцям і журналістам. Ця справа поклала край майже півстолітньому військовому домінуванню та створила умови для посилення монополізації влади цивільним урядом [17]. В той же час ряд закордонних експертів та журналістів побачили в «Ергенеконі» виключно віддзеркалення внутрішньої боротьби світських та ісламських сил. У 2019 р. суд Стамбула визнав «Ергенекон» організацію, що не існувала [18]. Черговий етап боротьби з військовими за контроль над політичною сферою припав на 2010 р. Саме тоді було розпочато провадження у справі, яка отримала в журналістських колах назву «Бальоз» (кувалда). Приводом стала публікація в провладній газеті «Тараф» статті про наміри військово-політичної опозиції здійснити військовий переворот ще в 2003 р. Згідно з оприлюдненою інформацією, турецькі військові, їх прихильники зі ЗМІ та експертних кіл мали намір дестабілізувати ситуацію в країні та здійснити черговий переворот. Як стверджувалося, під планом змови стояв підпис командувача Першої польової армії генерала Ч. Догана, якого вважали лідером заклоту. Під час допитів Доган зазначив, що план розроблявся

нібито у навчальних цілях під час проведення військової гри, а «Тараф» взяла його за основу, повністю спотворила й представила як план перевороту. У межах провадження справи було заарештовано близько двохсот офіцерів, діючих і тих, що вже вийшли у відставку. Десятки військових чиновників було відсторонено від посади або відправлено на пенсію. Серед заарештованих - колишні командувачі ВПС і ВМС Туреччини та інші [19]. На думку викладача однієї зі стамбульських військових шкіл Д. Еркана, це була частина загального плану з дискредитації армії. Остаточного удару по колись впливовому інституту було завдано кілька місяців потому після затвердження поправок до Конституції. З подання АКР цивільним судам дозволили розглядати справи військових, скасували непідсудність організаторів та учасників військових переворотів, а також ускладнили процедуру закриття політичних партій. «Ісламісти назавжди убезпечили себе від військових, і Туреччина під їх головуванням продовжить процес ісламізації» [20]. Наступного потужного удару турецькі військові зазнали в 2016 р. після невдалої спроби перевороту, внаслідок якого близько 50 тисяч людей опинилися за ґратами, майже 500 осіб отримали довічне ув'язнення. Біля 150 тисяч військових, чиновників, викладачів, поліцейських, співробітників міністерств та органів юстиції звільнили з роботи або тимчасово усунули від виконання обов'язків. Зокрема, Міністерство освіти Туреччини тимчасово відсторонило від виконання обов'язків 15200 співробітників, фактично весь професорсько-викладацький склад навчальних закладів країни. Вища рада суддів і прокурорів усунула з посад 2700 суддів. За планування перевороту було затримано 103 генерала й адмірала. Єврокомісар з розширення та політики сусідства Й. Хан зазначив, що такий розвиток подій може свідчити про те, що списки для арештів були підготовлені заздалегідь [21]. Припинили діяльність чимало друкованих видань, інтернет-сайтів та інших ЗМІ, що критично ставилися до політики президента Р.Т. Ердогана [22].

Вихід у відставку з посад прем'єр-міністра й номінального лідера ПСР А. Давутоглу (травень 2016 р.), якого називають «головним архітектором» політичної модернізації Туреччини початку 2000-х рр., майже збігся з першим військовим вторгненням Анкари до північної Сирії в серпні того ж року, яке отримало назву «Щит Євфрату». Саме з цього моменту, на наш погляд, почалася заміна політичних підходів, притаманних неоосманізму, на його більш жорстку версію, яку умовно можна позначити як постнеоосманізм. Наріжним каменем цього процесу стало нехтування Анкарою одним із головних принципів неоосманізму - «нуль проблем» із сусідами. Як наслідок, у зовнішньополітичному арсеналі Анкари відбулося помітне скорочення місця для використання «м'якої сили» на користь примусу – тобто «жорсткої сили». Підтвердженням цьому слугують не лише чотири військових вторгнення в Сирію, але й бойові операції Туреччини в сусідньому Іракському Курдистані, Лівії, демонстрація військової сили під час Катарської кризи 2017 р., готовності її використати у вірменсько-азербайджанській війні 2020 р., про які йшлося вище. Підвищена силова активність Анкари в Сирії, зокрема, жорсткі акції проти головного союзника США в регіоні – місцевих курдів, викликала незадоволення з боку Білого дому, яке вилилося в комплекс заходів зі стримування, що торкнулися насамперед фінансово-економічної сфери Туреччини. Через це Анкара сьогодні відчуває серйозні кризові наслідки в соціально-політичній сфері [4].

У 2021 р. під тиском адміністрації президента Сполучених Штатів Дж. Байдена зовнішня політика Анкари почала розвертатися в бік значного зменшення силової складової, що можна трактувати в межах нашого дослідження як повернення до основних принципів неоосманізму. Зокрема, намітилося певне пом'якшення зовнішньополітичного курсу Туреччини у відносинах із Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та Єгиптом. Водночас із кроками Анкари з повернення до прагматичного, менш войовничого курсу у зовнішній політиці, керівництво провідних арабських країн також отримало від Білого дому відповідні сигнали. Початком процесу

нормалізації турецько-арабських відносин можна вважати 41-й саміт країн РСАДПЗ, який відбувся 5 січня 2021 р. у саудівському місті Аль-Ула. Учасники заходу в складі Бахрейну, ОАЕ, Катару, Кувейту, Оману і Саудівської Аравії підписали декларацію про припинення дипломатичної ізоляції Катару - єдиного союзника Туреччини з числа провідних арабських країн. Проведенню саміту передували інтенсивні консультації політиків країн-учасниць конфлікту, а також Ліги арабських держав і Туреччини. Напередодні заходу відбулося поновлення контактів між політичними лідерами Туреччини та Саудівської Аравії. У листопаді 2020 р. король КСА Салман ібн Абдель-Азіз Аль Сауд і президент Туреччини Реджеп Тайип Ердоган обговорили в ході телефонної бесіди саміт «Великої двадцятки». Після цього відбулася особиста зустріч міністра закордонних справ Туреччини Мевлюта Чавушоглу та його саудівського колеги Фейсала бен Фархана. За підсумками переговорів глава турецького зовнішньополітичного відомства зауважив, що міцне партнерство між Туреччиною і Саудівською Аравією вигідно не тільки двом країнам, але й всьому регіону. Наступним важливим етапом відновлення турецько-саудівського міждержавного діалогу стало обговорення розвитку двосторонніх відносин і деполітизація з боку Туреччини вбивства саудівського журналіста Джамалія Хашкаджі, що відбулося у 2018 р. у стамбульському консульстві КСА. Продовженням процесу нормалізації арабсько-турецьких відносин стала заява від 10 січня 2021 р. міністра закордонних справ Об'єднаних Арабських Еміратів Анвара Гаргаша про готовність Абу-Дабі нормалізувати відносини з Анкарою. «Ми хочемо нормалізувати наші відносини з Туреччиною в рамках взаємної поваги суверенітету», - зазначив еміратській високопосадовець. Він підкреслив, що сьогодні немає причин, які могли б викликати суперечки або проблеми між Туреччиною і ОАЕ. Раніше міністр зробив наголос на тому, що на Близькому Сході Емірати є для Туреччини торговим партнером номер один. Наступним кроком на цьому шляху став візит наслідного принца Абу-Дабі та фактичного правителя ОАЕ шейха Мухаммеда бен Зайда Аль

Нахайяна до Анкари, під час якого, зокрема, були досягнуті домовленості про інвестування Еміратами в турецьку економіку \$ 10 млрд [23].

Незважаючи на викладене вище, слід зауважити, що питання стосовно збереження тенденції повернення Анкари до головних принципів неоосманізму ще залишається відкритим. Також слід брати до уваги, що російська агресія проти України принесла нові виклики для системи міжнародної безпеки, на тлі яких Анкара намагається отримати додаткові політичні та економічні дивіденди. Зокрема, йдеться про позицію Туреччини щодо членства в НАТО Швеції та Фінляндії, миротворчі ініціативи Анкари тощо. Ердоган розглядає цю ситуацію як предмет для політичного торгу, зокрема у напрямі послаблення економічних санкцій з боку США. Наступний 2023 р. може стати роком кардинальних змін у політичному ландшафті Турецької Республіки. Під час майбутніх парламентських і президентських виборів, на тлі потужної економічної кризи, у виникненні якої все частіше звинувачують недостатньо гнучку близькосхідну політику Ердогана, кемалісти та інші опозиційні сили можуть спробувати взяти реванш за програш двадцятирічної давнини.

Проте, згадані події навряд чи зможуть суттєво вплинути на подальший розвиток українсько-турецьких зв'язків. Якщо до влади в Туреччині повернуться кемалісти, свій зовнішньополітичний курс вони традиційно формуватимуть із врахуванням інтересів країн Заходу, які сьогодні мають стратегічні, або наближені до них, відносини з Україною. У разі перемоги команди Ердогана, малоімовірно, що його політика стосовно України зазнає серйозних змін. Перевірене часом стратегічне партнерство обох країн, зокрема у військовій сфері, свідчить про його незмінність. Водночас, як і раніше, не варто сподіватися на те, що Анкара найближчим часом зробить однозначний вибір між Києвом та Москвою. В умовах російської агресії проти України сучасний етап постнеоосманізму у зовнішній політиці Туреччини також не принесе суттєвих змін у двосторонні відносини. З одного боку постнеоосманізм, який характеризується більш активним і

жорстким курсом на міжнародній арені, за певних умов (наприклад, загострення кримськотатарської проблеми) міг би викликати певне охолодження відносин Анкари з РФ на користь Києва. З іншого – сьогодні цілком чітко спостерігається небажання Туреччини, також як і більшості інших провідних мусульманських країн, повної поразки Москви. На їх думку, це може призвести до занадто великого підсилення позицій Заходу як на Близькому Сході, так і на всьому азійському просторі. Водночас Туреччина може зіграти дуже важливу для України роль одного з головних посередників під час переговорного процесу у межах майбутнього мирного врегулювання.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що:

- теперішній етап політичного становлення Туреччини може розглядатися як відповідь на загострення геополітичної ситуації після знищення біполярного світу й початку формування нового світового порядку на початку 1990-х рр.;

- наприкінці XX – початку XXI ст. політичне становлення Туреччини відбувається під впливом модернізації політичної ідеології за рахунок додання елементів неоосманізму до традиційного для Турецької Республіки кемалізму;

- посилення ресурсної бази завдяки потенціалу поміркованого ісламізму створило додатковий імпульс для тимчасового політичного та соціально-економічного підйому Туреччини;

- витіснення з турецької політики військових знищило систему стримувань та противаг, на якій традиційно будувалася політична система республіки;

- політична розбалансованість викликала посилення силової компоненти у зовнішній політиці Анкари, жорстке зіткнення з інтересами США на Близькому Сході, наслідком чого стала фінансово-економічна криза в Туреччині;

- відхід від базових принципів неоосманізму дає змогу запропонувати для описання політичних подій в Туреччині у 2016-2021 рр. термін постнеоосманізм;

- можливі кардинальні трансформації в політичному середовищі Туреччини в наслідок президентських та парламентських виборів 2023 р., навряд чи призведуть до суттєвих змін у розвитку українсько-турецьких відносин. Це стосується й можливого превалювання в майбутньому постнеоосманізму в політичній ідеології Туреччини.

Використані джерела та література

1. Брильов Д.В. Пантюркістський політичний проект. *Іслам і політика. Ідеологія, рухи, організації*. О. Аулін, Д. Брильов, Н. Пророченко, О. Ярош. Київ, 2019. С. 54-69.; Волович О.О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності. *Збірник статей та аналітичних матеріалів* / О. О. Волович, М. О. Воротнюк, Є. В. Габер // Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.; Мхитарян Н.І. Регіон Близького та Середнього Сходу у контексті інтеграційних устремлень Турецької Республіки. *Дослідження світової політики: Зб. наук. праць* / за редакцією В.К. Гура. Київ, 2008. № 42. С. 158-169; Мхитарян Н.І. Україна та Туреччина: шлях до Євросоюзу. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього: колективна монографія / за редакцією А.І. Кудряченка. Київ, 2009. С. 272-285; Мхитарян Н.І. Зовнішня політика Туреччини в контексті проблем та викликів глобальних і регіональних трансформацій на Близькому Сході. *Світ XXI ст.: мультицивілізаційна парадигма розвитку: матеріали міжвід. наук.-теорет. конф.* (Київ, 5 червня 2012 р.). Київ: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2012. С. 45-50; Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України. *Зовнішні справи*. 2019. № 8-9. С. 25-30.
2. Ганіюглу Ш.М. Ататюрк: Біографія мислителя. Львів, 2018. 240 с.
3. Karpat K.H. Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays. Leiden: Brill, 2002. 524 p. URL: https://www.academia.edu/33926993/STUDIES_ON_OTTOMAN_SOCIAL_AND_POLITICAL_HISTORY_Selected_Articles_and_Essays_Ed_KEMAL_H_KARPAT
4. Аулін О.А. Неоосманізм як реакція політичної системи Туреччини на загострення глобального суперництва (2001-2021). *Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції «Theoretical and science bases of actual tasks» (12-15 квітня 2022 р., Лісабон, Португалія)*. С. 147-151. URL: <https://isg-konf.com/uk/theoretical-and-science-bases-of-actual-tasks/>
5. David Barchard. Turkey and the West. *Chatham House Papers*. Royal Institute of International Affairs, London: Routledge & Kegan Paul, 1985. 100 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/new-perspectives-on-turkey/article/abs/david-barchard-turkey-and-the-west-chatham-house-papers-royal-institute-of-international-affairs-london-routledge-kegan-paul-1985-pp-100/F73CB7F0A97A6462DE19586A03E310FB>
6. Chien Yang Erdem. Ottomentality: neoliberal governance of culture and neo-ottoman management of diversity. Bilkent Universitesi (Turkey) ProQuest Dissertations Publishing, 2017. URL: <https://www.proquest.com/openview/7e0191bc3d08914e5ccac28edff34153/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2026366&diss=y>

7. Ömer Taşpınar. The Tree Strategic Visions of Turkey. *US-Europe Analysis Series*. 2011. No. 50. URL: http://www.brookings.edu/~media/research/files/papers/2011/3/08%20turkey%20taspinar/0308_turkey_taspinar.pdf
8. Tevfik Erdem. Türkiye'de Darbe ve Müdahalelerin Kısa Tarihi. SDE. 2019. URL: <https://www.sde.org.tr/tevfik-erdem/genel/turkiyede-darbe-ve-mudahalelerin-kisa-tarihi-kose-yazisi-10443>
9. Malcolm Edward Yapp. The Kurdish conflict. *Britannica*. 2022. URL: <https://www.britannica.com/place/Turkey/The-Kurdish-conflict>
10. Recep Tayyip Erdoğan. // akparti.org.tr. 2017. URL: <https://www.akparti.org.tr/ak-kadro/genel-baskan/>
11. Давутоглу Ахмет. Екс-прем'єр-міністр Туреччини // Ліга-досьє. 2022. URL: <https://file.liga.net/persons/davutoglu-akhmet>
12. Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları, 2009. 584 p.
13. О. Аулін. Мусульманський світ у дзеркалі Саміту за демократію і саміту Ради співробітництва тюркомовних держав. Україна: події, факти, коментарі. 2021, № 16. С. 24 - 29. URL: <https://vpoanalytics.com/2021/11/17/stambulskij-sammit-ot-tyurkskogo-soveta-korganizatsii-tyurkskih-gosudarstv>
14. Мухтар Екей. «Тюркский мир» против «русского мира» и споры вокруг Сауле Омаровой в США. *Радио Азаттык*. 2021. URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-media-review-omarova-erdogan-turkic-worldrussian-world/31570981.html>
15. США ввели санкции против Турции за покупку российских ракет. 2020. URL: <https://www.dw.com/ru/ssha-vveli-sankcii-protiv-turcii-za-pokupku-rossijskih-raket/a-55940986>
16. Marko Angelov. Erdoğan'ın Sırbistan Ziyaretinde İstemedен Ortaya Çıkan Gülünç Sonuçlar. *Globalvoices*. 2017. URL: <https://tr.globalvoices.org/2017/10/erdoganin-sirbistan-ziyaretinde-istemedен-ortaya-cikan-gulunc-sonuclar/>
17. Güney Yıldız. Ergenekon: The court case that changed Turkey. *BBC Turkish*. 2013. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-23581891>
18. Суд Стамбула признал движение «Эргенекон» несуществующей организацией. *Armenia Today*. 2019. URL: <https://armeniatoday.news/politics/29005/>
19. Турция: план "Кувалда" против исламистов. *Радио Азатлык*. 2012. URL: <https://rus.azattyk.org/a/24715898.html>
20. Елена Солнцева. Турция: расследование операции под кодовым названием "Кувалда". *Радио Свобода*. 2010. URL: <https://www.svoboda.org/a/2258405.html>
21. У Туреччині відсторонили від роботи понад 15 тис. співробітників мінісвіти. *LB.ua*. 2016 URL: https://lb.ua/world/2016/07/19/340621_turtsii_otstranili_raboti_bolee_15.html
22. Микола Кондратенко. Спроба перевороту у Туреччині 2016 року: вироки винесли ще 120 особам. *DW*. 2020. URL: <https://www.dw.com/uk/sproba-perevorotu-u-turechchyni-2016-roku-vyroky-vynesly-shche-120-osobam/a-56099462>
23. Алексей Печий. Историческое примирение с большими перспективами: Турция и ОАЭ больше не враги. *24 канал*. 2022. URL: <https://24tv.ua/ru/istoricheskoe-primirenienie-bolshimi-perspektivami-turcija-oajen1870566>

РОЗДІЛ 5

ІРАНЬСЬКА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ ІРАНО-АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОТИБОРСТВА (2005-2021 РР).

Н.О. Пророченко

Деформація міжнародної політичної системи, що відбувається в останні роки, стимулює активізацію внутрішньополітичних процесів, покликаних забезпечити адаптацію суспільної організації і політичних інститутів держав до глобальних змін. А також актуалізує пошук нових парадигм суспільного розвитку в умовах тотальної нестабільності. Такі процеси властиві і для іранського режиму. Тут ситуація ускладнюється не тільки зростанням турбулентності у світі, а й тривалою політикою санкцій щодо цієї країни з боку світової спільноти та США, які створюють додаткові виклики для суспільства і влади.

Агресія російської федерації проти України, яка була розпочата у 2014 р. і переросла в повномасштабну війну у лютому 2022 р., спричинила широке засудження з боку міжнародного співтовариства і провідних країн світу. Підтримка боротьби України за свою територіальну цілісність і суверенітет втілилася, поміж іншого, у застосування санкційного тиску на агресора. Наразі триває активний пошук оптимального набору санкції для примушення РФ до відмови від агресії. У цьому контексті інтерес представляє досвід санкційної політики щодо Ірану та її впливу на суспільство і політичний режим.

Завданням нашої роботи є аналіз суспільно-політичних процесів в Ірані з точки зору еволюції ісламської форми правління та соціальних змін в 2005–2021 рр., у період президентства М. Ахмадінежада та Х. Роухані, на які припадає час найбільшого санкційного тиску на Іран та спроб іранської влади його зменшити.

Дана проблематика, в силу своєї актуальності, досліджується науковцями, розглядається експертами, політиками та висвітлюється у ЗМІ в усьому світі. Так, ірано-американські відносини, санкційна політика щодо Ірану і внутрішньополітичні трансформації досліджуються у працях українських науковців О.І. Павлюк, О.Я. Чебан, В.В. Кіяниці, Н.О. Пророченко (Павлюк О.І. Зовнішньополітичний курс Сполучених Штатів Америки щодо Ісламської Республіки Іран: від співробітництва до політики «стримування»: дис.к.політ.н.: 23.00.04. Чернівці, 2015. 249 с.; Чебан О.Я. Ядерний вибір Ірану: теоретичний та міжнародно-політичні аспекти: дис. к. політ н.: 23.00.04; Київ, 2014. 210 с.; Кіяниця В.В. Становлення та розвиток ірано-американських відносин. *International Relations*. 2020. № 22. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/4198; Пророченко Н.О. Еволюція ролі шіїтського духовенства у суспільно-політичному розвитку Ірану (історичний аспект). *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 1 (7). С. 56–73).

Доцільним представляється відзначити роботи західних дослідників А. Малічі та С.Дж. Уокера, Л. Фосетт та Е. Пейна, вчених іранського походження А.М. Ансарі, М. Карімі, Х. Дабаші (Akan Malici, Stephen G. Walker, Role Theory and Role Conflict in U.S.–Iran Relations Enemies of Our Own Making. Routledge, 2016. 268 p.; Louise Fawcett & Andrew Payne. Stuck on a hostile path? US policy towards Iran since the revolution. Contemporary Politics. Routledge: Taylor & Francis Group, 2022. 19 p.; Ansari A.M. Confronting Iran: The Failure of American Foreign Policy and the Next Great Crisis in the Middle East. Basic Books, 2006. 288 p.; Maral Karimi. The Iranian Green Movement of 2009: Reverberating Echoes of Resistance, 2018. 264 p.; Hamid Dabashi. The Green Movement in Iran. Routledge, 2017. 185 p.). Автори досліджують динаміку ірано-американських відносини, вплив на них внутрішньополітичних процесів та вірогідні сценарії розвитку у майбутньому, аналізують протестний потенціал іранського

суспільства, ступінь стабільності іранського режиму. Доцільним представляється відзначити збірку праць інтернаціонального колективу авторів “Економічний добробут і нерівність в Ірані. Розвиток після революції” (Economic Welfare and Inequality in Iran. Developments since the Revolution. New York: Palgrave Macmillan, 2016. 237 p.). Праця пропонує кількісні та описові дослідження післяреволюційного економічного розвитку країни та набутих диспропорцій: економічної і соціальної нерівності. Економічні та соціально-економічні наслідки санкцій США проти Ірану досліджуються і в однойменній праці експертів Центру іранських досліджень в Анкарі (Economic and Socioeconomic Consequences of US Sanctions on Iran. IRAM, 2020. 28 p.). Автори констатують, що міжнародні санкції зачіпають і економічну, і соціальну, і політичну, і культурну сфери життя іранського суспільства, завдають руйнівного впливу на макропоказники, такі як ВВП, інфляція, безробіття, промислове виробництво та інвестиції. Актуальною є дана проблематика і для іранських вчених Х. Ширази, К. Азарбаєжані, М. Саметі, вони зосереджуються на визначенні соціально-економічних наслідків санкцій (H. Shirazi, K. Azarbaiejani, Mo. Sameti. The Effect of Economic Sanctions on Iran's DOI:10.22059/IER.2016.58273).

Ісламська Республіка Іран (ІРІ) є специфічною моделлю устрою суспільства і держави. Відповідно до Конституції, яка була прийнята у грудні 1979 р., основою політичної системи є система дуального управління країною: державний устрій побудований на основі поєднання теократичних принципів та демократичних процедур. Домінуючою в системі влади є релігійна складова, що забезпечується принципом “велейят-е факіх” (закріплений в Преамбулі Конституції), згідно з яким вищим керівником держави оголошується релігійна особа, духовний лідер – рахбар. У його компетенції визначення головних напрямків розвитку країни, особливо щодо питань релігії та ідеології, контроль діяльності усіх гілок влади. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем збройних сил, призначає на ряд вищих державних посад, має широкі можливості для управління і

політичної мобілізації населення через видання розпоряджень з релігійних питань та указів у сфері державного управління, які мають перевагу перед будь-якими іншими органами влади. Духовний лідер може ініціювати референдуми та вносити зміни до конституції. Водночас, конституція Ірану проголошує принцип розділення влади [1].

В державі діють і республіканські органи влади – президент і парламент (меджліс). Президент – друга особа в державі після рахбара, голова виконавчої влади і керівник уряду. Фактично президент уособлює світську владу в країні, керує економічним, політичним і культурним життям, забезпечує зв'язки з іноземними державами та громадський порядок. Ваги цій посаді додає й факт всенародного обрання. Але, нагадаємо, що першою особою в державній ієрархії є рахбар.

Парламент приймає рішення з усіх державних питань, ратифікує міжнародні угоди, затверджує склад уряду, але його діяльність обмежується контролем Наглядової ради*.

Такі інститути влади в Ірані, як посади рахбара і президента, парламент, Рада експертів** та муніципальні ради – виборні. Якщо обрання рахбара здійснюється за складною процедурою Радою експертів, то обрання президента і парламенту здійснюється через пряме всенародне таємне голосування на обмежену кількість термінів (не більше двох чотирирічних термінів для президента і чотирирічний термін діяльності парламенту).

В той же час іранська ”демократія“ має умовний характер, адже результат виборів частково визначається Наглядовою радою через попередній відбір кандидатів, коли небажані кандидатури не допускаються до голосування. Наприклад, на останніх президентських виборах 18 червня 2021 р. з 592 осіб (з яких 40 – жінки), що подали документи на участь у виборах, допущені були тільки 7 кандидатів [2]. Серед тих, хто не отримав права взяти участь у виборах, такі політичні важковаговики як експрезидент Махмуд Ахмадінежад, віце-президент Есхак Джахангірі, колишній спікер парламенту Алі Ларіджані [3].

За 40-річну історію існування іранського ісламського режиму відбулося оформлення двох ідеологічних таборів: консерваторів і реформаторів. Представники цих політичних флангів розходяться у поглядах на економічний та внутрішньополітичний розвиток країни, зовнішню політику і навіть богословські питання.

Консерватори підтримують рахбара і його максимальну участь в управлінні країною, виступають прибічниками державного контролю над економікою, але з урахуванням інтересів приватного сектору, підтримують збереження всіх зовнішніх релігійних форм та заборону на іншокультурні запозичення. З часом, з середовища консерваторів виокремилася радикально-консервативне крило (або неоконсерватори). Його прихильникам властивий релігійний радикалізм, підтримка збереження активного втручання держави в економіку, проведення політики соціальної опіки, посилення ісламізації суспільного життя і радикалізм у зовнішньополітичному курсі, особливо щодо протистояння з Заходом. Соціальною базою цієї політичної групи виступають консервативно налаштовані прошарки суспільства, яким властивий високий ступінь релігійності. Ця частина суспільства не сприймає інновацій, не бачить переваг соціально-політичної модернізації та економічної лібералізації. Вона вважає комфортним слідування вказівкам духовних наставників, використання соціальної підтримки через державну систему дотацій та підтримує зміцнення авторитарної влади рахбара.

Реформатори виступають за часткову демократизацію суспільства, надання більшої свободи ЗМІ, пом'якшення вимог щодо ісламських атрибутів у повсякденному житті. Реформатори докладають зусиль щоб забезпечити мирну еволюцію політичного режиму та поступово лібералізувати економіку. У своїй політиці вони спираються на молоде покоління, що не застало революцію та війну, не поділяє революційні ісламські цінності. Воно добре освічене, залучено до мережі глобальних комунікацій, прагне свободи і мобільності, його обтяжує повсякденний контроль з боку духовенства. У реформаторського крила, так само як і у

консервативного, є свої радикали. Вони виступають за широку лібералізацію політичного устрою, витискування духовенства з системи державного управління, за перетворення Ірану на відкриту країну з ринковою економікою і діалог із Заходом.

З часу проголошення ісламської республіки, Іран перебуває під санкціями, основним ініціатором яких виступили США. Перші обмежувальні заходи були введені після захоплення 4 листопада 1979 р. американського посольства в Тегерані антиамериканськими налаштованими студентами, коли 52 з 66 співробітників посольства опинилися у заручниках. Дії нападників були схвалені ісламським режимом. Військова операція США зі звільнення заручників зазнала невдачі і американські громадяни повернулися додому в результаті переговорів тільки 20 січня 1981 р. Ці події призвели до розриву дипломатичних відносин між країнами і такий стан зберігається дотепер. Американські компанії згорнули свою діяльність в Ірані, вивезли обладнання і технології, припинили торговельні відносини, в американських банках було “заморожено” 12 млрд дол.

Перші десятиліття санкції застосовували переважно США, європейські країни підключалися епізодично. Причини європейських санкцій перебували у політичній площині: вбивство іранських опозиціонерів в Європі, підтримка Хезболла, інше. Під час ірано-іракської війни (1980-1988) американська влада вводила ембарго на постачання в Іран зброї і хімічних продуктів, які використовуються у військовій сфері. У середині 1990-х років США, в особі адміністрації Б. Клінтона, посилили санкційний тиск на Іран, запровадили політику “подвійного стримування” (Ірану та Іраку). Причиною стала позиція Ірану щодо Ізраїлю, право якого на існування іранський режим заперечує, і, відповідно, перешкоджає арабо-ізраїльському мирному процесу. У 1995 р. було прийнято Закон про санкції проти Ірану і Лівії (ILSA), який передбачав покарання для іноземних компаній за співробітництво з Іраном в енергетичній сфері.

У період 1997–2001 рр., коли в Ірані за президентства М. Хатамі відбувалася відносна лібералізація економічного і політичного життя, санкції були пом'якшені: скасовано ембарго на продукти харчування та медикаменти (1999), відновлено експорт “ненафтових” товарів (2000). Проте, у 2001 р. президент Дж. Буш продовжив дію Закону про санкції проти Ірану і Лівії на 5 років.

Нова потужна хвиля санкцій була започаткована у зв'язку з активізацією Іраном розробки ядерної програми. Власна ядерна програма в Ірані започатковується у 1957 р. за допомогою США в рамках програми “Атом для миру”. У 1958 р. Іран став членом МАГАТЕ, а у 1968 р. приєднався до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). Країна планувала розвиток атомної енергетики і активно співпрацювала з західними компаніями. Після ісламської революції така співпраця була зупинена. Натомість у 1990-х роках Іран переорієнтувався на контакти з Китаєм і Росією для продовження досліджень в галузі ядерних технологій. У 2002 р. США стало відомо про будівництво в Ірані незадекларованих ядерних об'єктів. У 2003 р. Іран підтвердив здійснення програми збагачення урану “для його використання в мирних цілях”. У 2004 р. під міжнародним тиском Іран погодився тимчасово зупинити збагачення і переробку урану. У 2005 р. після приходу до влади, президент М. Ахмадінежад заявив про право Ірану на розробку ядерної програми в мирних цілях. Ісламська Республіка відмовилася від конструктивного діалогу з міжнародним співтовариством й почала нарощувати потенціал з виробництва ядерних матеріалів: у серпні 2005 р. виходить з режиму мораторію на ядерну конверсію, у січні 2006 р. – з режиму мораторію на збагачення урану, у лютому 2006 р. відмовляється від виконання Додаткового протоколу до Угоди з МАГАТЕ. Така політика була сприйнята на Заході як прагнення Ірану оволодіти ядерною зброєю. У лютому 2006 р. за рішенням МАГАТЕ “іранське досє” було передано до Ради Безпеки ООН.

Перспектива появи в Ірану ядерної зброї призвела до консолідації багатьох країн, передусім Європи та Близького Сходу, навколо ідеї стримування ядерних прагнень Ірану шляхом санкційного тиску. З метою ліквідації загрози виконанню Договору про нерозповсюдження ядерної зброї Рада Безпеки ООН приймає перші санкційні резолюції: № 1737 від 23 грудня 2006 р. та № 1747 від 24 березня 2007 р. Вони обмежували постачання матеріалів і технологій для ядерної програми та стосувалися активів фізичних та юридичних осіб, пов'язаних з нею.

Найбільш відчутні санкції щодо Ірану були введені після досягнення Іраном 20 % рівня збагачення урану, внаслідок чого була прийнята резолюція Ради Безпеки ООН № 1929 від 10 червня 2010 р. Її реалізація протягом 2010 – 2012 рр. призвела до позбавлення Ірану доступу до іноземних інвестицій та технологій, можливості імпорту бензину, було встановлено ембарго на купівлю іранської нафти, заборона на використання міжнародних страхових та транспортних послуг при перевезенні нафти, відбулося відключення Ірану від міжнародної фінансової системи, зокрема, SWIFT.

В результаті видобуток та експорт нафти у країні скоротився на 50 % (до 2012 р. експорт нафти забезпечував половину річного доходу держави і п'яту частину ВВП), виник дефіцит іноземної валюти та споживчих товарів іноземного виробництва [4].

Радикалізація позиції Ірану в питанні розробки ядерної програми була пов'язана з перемогою на чергових президентських виборах Махмуда Ахмадінежада (2005–2013, роки перебування на посаді), який відзначався радикально консервативними поглядами. У цей період відбуваються репресії проти лібералів, обмежується свобода преси, більш жорстким стає дотримання ісламських норм у побуті. Посилюється контроль за користуванням Інтернетом, за злочини в Інтернеті (публікація матеріалу, що ображає ісламську доктрину, цінності ісламської революції, конституцію ІРІ, державних осіб, реклама куріння, інше) був показово засуджений ряд

осіб. У 2006 р. було закрито доступ до Wikipedia та YouTube, у 2009 р. – до Twitter, та Facebook.

Досить ілюстративними, з точки зору суспільного клімату, стали президентські вибори 12 червня 2009 р. Рекордною для іранської історії була явка виборців – 85,2 %, проте перемогу знову здобув М. Ахмадінежад (62,63 %) з відривом у 28,9 % голосів від свого опонента “реформатора” Мір Хосейна Мусаві (33,75 %) [5]. Кандидати від опозиції заявили про фальшування результатів виборів, що спричинило масовий протестний “зелений рух” проти результатів виборів, радикальної політики М. Ахмадінежада, за зміцнення демократичних інститутів та продовження ліберальних реформ. Гаслом демонстрантів стало питання “Де мій голос?”, рушійною силою “зеленого руху” – жителі великих міст (Тегеран, Тебриз, Шираз, Ісфахан), що належали до середнього класу. Так, на вулиці Тегерана вийшло до 3 млн мирних демонстрантів. “Зелений рух” очолили політики реформаторського крила Мір Хосейн Мусаві, його дружина Захра Рахнавард, Мехді Каррубі. Восени 2009 р. протестувальники вже виголошували гасла проти режиму та його очільника рахбара Алі Хаменеї: “Смерть диктатору”, “Хаменеї – вбивця” [6]. Масові виступи, що тривали шість місяців, на початку 2010 р. були жорстко придушені владою з залученням сил КВІР та Басідж. Проти демонстрантів застосовували вогнепальну зброю, масові арешти та тортури, лідери руху опинилися під домашнім арештом, а їхні імена та фото заборонені для згадування і публікації у ЗМІ. Держава продемонструвала готовність до крайньої жорсткості. Іран став країною з найбільшою кількістю ув’язнених журналістів. У 2013 р. Рада ООН з прав людини призначила Спеціального доповідача з моніторингу ситуації з правами людини в Ірані, визнаючи гостроту цього питання в країні. Одночасно зростає внутрішній тиск на режим щодо судової практики, хоча ця справа в Ірані залишається вкрай небезпечною, оскільки самі правозахисники переслідуються режимом.

Виступи 2009 р. в Ірані були розцінені як найнебезпечніші в історії Ісламської республіки. Вони суттєво актуалізували питання про подальший шлях розвитку країни, довели, що незадоволення режимом охоплює широкі маси населення. Духовний лідер ІРІ А. Хаменеї заявив про намір поступового коригування політичної системи. Водночас, ряд дослідників (Лі Кіт, Борзу Дарагахі, Гамід Дабаші) зауважують, що загалом протестувальники вимагали перегляду результатів виборів, призначення на посаду президента Мір Хосейна Мусаві, більших соціальних свобод, але в рамках існуючої системи. Вони виступали за посилення “республіканської” складової, але Ісламської республіки. Так само і політики-реформатори залишаються прибічниками внутрішніх змін шляхом реформ, а не повалення режиму [7, 8, 9].

Так, Мір Хосейн Мусаві – частина цієї системи. У 1980-1988 рр. він займав посаду прем'єр-міністра Ірану***, а під час “зеленого руху” утримувався від критики рахбара, чим розчарував частину активістів руху. Проте, 15 червня 2010 р., Мусаві оприлюднив “Хартію зеленого руху” – програму політичного оновлення країни, яка характеризувала режим як “інституціалізовану корупцію, що прикривається удаванням благочестя”; стверджувала, що легітимність уряду може спиратися тільки на волю та підтримку народу, а будь-яка норма конституції не є священною і може бути переглянута з ініціативи суспільства; проголошувала принцип рівності перед законом незалежно від статі, релігії та політичних переконань; вимагала відокремлення інститутів релігії від держави. Мусаві також виступив за діалог з міжнародним співтовариством, прозорість іранської політики щодо використання ядерних технологій і засудив “авантюризм” режиму, що призвів до запровадження санкцій ООН [10].

Санкційний режим став важким ударом по іранській економіці, призвів до вичерпання фінансових резервів і посилив позиції “реформаторів”. Після подолання наслідків репресій та відмежування від радикалів, вони змогли консолідуватися на поміркованих позиціях і на президентських виборах

2013 р. привести до перемоги свого кандидата – Хасана Роухані, який став сьомим президентом Ірану (2013–2021, роки перебування на посаді). У своїй передвиборчій програмі він сформулював мету досягнення домовленості з великими державами щодо ядерної програми та виведення Ірану з економічної і дипломатичної ізоляції. Діяльність його уряду започаткувала новий етап політичної та соціокультурної лібералізації. Влада виступила за активізацію суспільно-політичного життя, рівноправ'я жінок, послаблення контролю релігійних структур сфери культури.

До особливих заслуг уряду Х. Роухані слід віднести зростання суспільного інтересу до питання подальшого розвитку країни. Так, активною стала дискусія всередині духовенства щодо перегляду обсягу повноважень релігійних політичних органів: Наглядової ради щодо контролю за виборами (невирішеним залишається питання про можливість жінкам займати посаду президента); критикувалася процедура екзамену для кандидатів в члени Ради експертів (у 2016 р. онук аятоли Р. Хомейні не був допущений до виборів через відмову від складання такого іспиту); лунали пропозиції обмежити повноваження рахбара, або замінити його радою факіхів з 3-5 осіб. Радикально налаштована частина духовенства, навпаки, вбачала порятунок від проникнення західних ідей у посиленні ісламізації суспільного життя та державних інститутів.

Справжнім випробуванням для уряду Х. Роухані стали наслідки санкційної політики міжнародної спільноти, що суттєво погіршили економічну ситуацію в Ірані. Падіння ВВП у 2012–2014 рр. становило 9 %, інфляція сягала 20 %. За 2012–2015 рр. Іран недоотримав 160 млрд дол. доходів від нафти і втратив 9 % ВВП [11]. Іранські дослідники оцінюють втрати економіки своєї країни за 2012–2014 рр. у 104 млрд дол. Вони визнають, що санкції суттєво вплинули на обсяг експорту Ірану, і ситуація з часом погіршувалась, бо до санкцій приєднувалось все більше країн. За їхніми розрахунками, щороку санкції зменшували експорт Ірану на 33 % [12]. Дефіцит державного бюджету поставив під загрозу реалізацію великих

промислових об'єктів, передусім, в нафтовидобувній галузі (розробка родовищ Йаран, Північний та Південний Азадеган, що дозволило б збільшити обсяги видобутку нафти на 600-750 баррелів на добу). Погіршилися соціальні показники: інфляція зросла до 40 %, рівень безробіття становив близько 20 % [13]. За даними Центрального банку Ірану, попри високі ціни на нафту у 2012 р., курс долара зріс з 19 тис. ріалів до 32 тис. ріалів, в результаті чого економічне зростання стало від'ємним [14].

Але саме команді Х. Роухані вдалося укласти угоду з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми. 14 липня 2015 р. між Ісламською республікою Іран і “шісткою” міжнародних посередників (США, Росія, Китай, Велика Британія, Франція, Німеччина) було підписано “Спільний комплексний план дій” (СКПД) з врегулювання питання щодо іранської ядерної програми. Відповідно до домовленостей, було передбачено скасування міжнародних і національних санкцій, запроваджених проти Ірану, в обмін на суттєве скорочення виробництва збагаченого урану і забезпечення повного контролю МАГАТЕ за цим процесом, але при збереженні права ІРІ на мирне використання атомної енергії. 16 січня 2016 р. після того, як МАГАТЕ підтвердило виконання Іраном взятих на себе міжнародних зобов'язань в рамках угоди щодо його ядерної програми, було розпочато процес зняття з Ірану санкцій, відповідно до СКПД.

В результаті було відновлено доступ іранських банків до міжнародної системи банківських комунікацій SWIFT, стали можливими операції у фінансовій сфері, банківському секторі, страхуванні, операції, пов'язані з золотом, іншими дорогоцінними металами, монетами, банкнотами, програмним забезпеченням. Важливим стало зняття обмежень на купівлю іранської нафти і газу, на постачання обладнання для нафто- та газовидобування, суднобудування і транспорту. Іран отримав доступ до близько 55 млрд дол. від загальної суми у \$ 100 млрд дол. своїх закордонних авуарів. Кошти від продажу іранської нафти в період санкцій накопичувалися також в банках Китаю, Індії, Японії, проте використати їх було неможливо.

Тепер ці активи були розблоковані. Водночас, було збережено санкції, запроваджені за підтримку тероризму та порушення прав людини.

Послаблення санкцій викликало надію в іранців. Керівництву Ірану, внаслідок пом'якшення санкційного тиску, вдалося стабілізувати економічну ситуацію в країні: темпи економічного зростання з від'ємних показників зросли до 12,5 % за рік у 2016 р. та 3,7 % за 2017 р., видобуток нафти збільшився до рівня 2012 р, вперше за 10 років рівень інфляції зменшився до 10 %, а у 2016 р. – до 9,5 %, поступово поверталися інвестиції у промисловість. Проте, у соціальній сфері покращення практично не відчувалось, зберігався високий рівень безробіття (12,5 %, у 2017 р.), зростали ціни на продукти харчування [15]. У 2017 р., згідно з опитуванням, 72 % іранців вважали, що ядерна угода не покращила їхнього економічного становища [16].

У політичній площині підписання угоди посилило позиції реформаторів. Президентські вибори в Ірані відбулися 20 травня 2017 р. Перемогу на них знову здобув Х. Роухані, який отримав 57 % голосів виборців. Але тепер незадоволення населення відсутністю очікуваного покращення життя влада намагалася стримати через посилення контролю над суспільством, зокрема, через обмеження користування соціальними мережами з метою запобігти поширенню небажаного контенту. З 2017 р. в країні заблоковано Instagram (було зареєстровано 24 млн іранців) та Telegram (Іран знаходився на 1 місці за кількістю користувачів цього месенджера – 40 млн осіб), однак користувачі обходять заборони з допомогою VPN-сервісів.

Як бачимо, реакцією на суспільне незадоволення в ІРІ є те, що впливові особи та інститути об'єднуються на підтримку статус-кво та публічно демонструють єдність. Наприклад, практично всі політичні та релігійні угруповання країни підтримують ідею розвитку ядерної програми як засобу захисту іранського суверенітету та як складову науково-технічної модернізації країни.

Ситуація навколо Ірану знову змінюється у 2016 р., коли новообраний президент США Д. Трамп заявив, що умови ядерної угоди з Іраном є незадовільними, її необхідно переглянути і продовжити тиск на Іран. У лютому 2017 р. адміністрація Д. Трампа розширила список санкцій щодо Ірану. Вони стосувалися 13 фізичних осіб та 12 компаній, які пов'язувалися з іранською ракетною програмою або з Корпусом вартових ісламської революції (КВІР), який керує цією програмою.

Чергові санкції США проти Ірану були введені за випробування балістичних ракет середньої дальності (1 – 1,5 тис. км), які регулярно здійснюються Іраном, та за порушення прав людини. Санкції були зафіксовані у Законі про протидію супротивникам Америки з допомогою санкцій (Countering America's Adversaries Through Sanctions Act, HR 3364), який був прийнятий Конгресом США 27 липня 2017 р. та підписаний президентом Д. Трампом 2 серпня того ж року. Нарешті 8 травня 2018 р. Д. Трамп оголосив про вихід з ядерної угоди з Іраном та відновлення санкцій, доки Іран не змінить свою внутрішню та зовнішню політику. 7 серпня 2018 р. США відновили санкції, які обмежують для Ірану купівлю доларових банкнот, торгівлю золотом та дорогоцінними металами, графітом, алюмінієм, сталлю, програмним забезпеченням для індустрії. Заборона також стосувалася операцій з іранським ріалом, борговими зобов'язаннями, з автомобільним сектором. З 4 листопада 2018 р. почали діяти санкції, які заборонили укладати угоди з нафтогазовим сектором Ірану та купувати у нього нафту. Компаніям, які порушуватимуть ці санкції, загрожувало позбавлення права торгівлі з США. Адміністрація Д. Трампа перейшла до політики максимального тиску на іранський режим.

Президент Х. Роухані заявив, що санкції спрямовані на знищення Ірану і погрожував вийти з ядерної угоди. Країни ЄС намагалися продовжити відновлення економічних зв'язків з Іраном й останній погодився дотримуватися угоди до липня 2019 р. в надії, що європейським країнам вдасться до цього часу знайти спосіб її зберегти. Проте, санкційний тиск на

Іран продовжував зростати. 8 квітня 2019 р. адміністрація Д. Трампа офіційно внесла до переліку терористичних організацій Корпус вартових ісламської революції, президент США назвав Іран “державою-спонсором тероризму”. У липні 2019 р. Іран, посиляючись на відсутність компромісу щодо збереження ядерної угоди, заявив про поетапну відмову від угоди і відновлення ядерних розробок та процесу збагачення урану.

Очікуваними наслідками поновлення санкційного режиму для Ірану стало різке скорочення експорту нафти з 2,5 млн барелів на добу (2018 р.) до 400 тис барелів на добу (2019 р.) [17]. Погіршилася соціально-економічна ситуація: іранський ріал за рік продемонстрував суттєве падіння, втративши 70 % своєї вартості проти долара, інфляція сягнула 35 %, через скорочення іноземних інвестицій та призупинення діяльності європейських компаній збільшилось безробіття [18]. Почали стрімко зростати ціни на всі групи продуктів харчування, що спричинило акції протестів. Наприкінці 2017 – на початку 2018 рр. 90 міст Ірану були охоплені хвилюваннями, учасники виступали з протилежними гаслами - або антиурядовими, або антиісламськими, або проісламськими. Об’єднувало ці виступи спільне незадоволення економічною ситуацією в країні і оприлюднення інформації про скорочення соціальних витрат, які передбачав проект бюджету на 2018 – 2019 рр. За результатами соціологічних опитувань Центру стратегічних досліджень при президенті Ірану, 80 % респондентів назвали основною причиною виступів економічні проблеми, досить високою була частка незадоволених виконавчою владою (40 %) або режимом в цілому (34,7 %), проте тільки 9,2 % висловили претензії до керівної ролі духовенства [19]. Президент Х. Роухані заявив, що це найсерйозніша економічна криза за 40 років [20].

Основну масу протестувальників складала соціальні низи, які найбільше потерпали від економічних труднощів в країні. Влада відповіла черговими репресіями. У Доповіді “Становище в галузі прав людини в Ісламській Республіці Іран”, представлений на 47-й Генеральній Асамблеї

ООН у травні 2021 р., констатувалися численні порушення: страта неповнолітніх, переслідування представників релігійних меншин та впливових правозахисників [21].

Іранський уряд поклав провину за економічні проблеми на міжнародні санкції. Х.Роухані заявив, що “слухняний уряд і ісламська система не можуть бути звинувачені” [22]. Між тим, суттєву роль в економічних проблемах Ірану відіграє високий рівень корупції. Так, у 2021 р. Іран посів 150 сходинку з 180 країн світу за цим показником[23].

На фоні корозії СКПД, в політичній площині Ірану посилюються позиції консерваторів. Президент Ірану Х.Роухані заявив, що Іран продовжить дотримуватись своїх зобов'язань. Але надії реформаторів на повноцінне повернення у світову економіку, які вони пов'язували з ядерною угодою, були зруйновані. У провладних колах починають домінувати прихильники жорсткого курсу, що виступають проти угод із Заходом.

Протистояння США та Ірану продовжувало посилюватись. В червні 2019 р. Іран збив американський безпілотник Global Hawk в Ормузькій протоці. У відповідь США ввели санкції проти іранських військових. 1 липня 2019 р. Іран перевищив ліміт на запаси урану, встановлені СКПД. 27 грудня 2019 р. невідомі випустили по американській військовій базі в Іраку 30 ракет, був вбитий 1 і поранено 4 американських громадянина. США поклали відповідальність на Хезболлах – ліванську терористичну організацію, що підтримується Іраном. США завдали удару по базам Хезболлах в Сирії і Іраку, прихильники останньої здійснили спробу штурму американського посольства у Багдаді 31 грудня 2019 р. У відповідь 3 січня 2020 р. США знищили голову спецпідрозділу КВІР «Аль-Кудс» іранського генерала Касема Сулеймані шляхом ракетного удару по його авто в міжнародному аеропорту Багдада. У відповідь 8 січня 2020 р. Іран здійснив ракетний удар по американській базі Айн аль-Асад, обійшлося без жертв, але одночасно 8січня 2020р. іранськими силами ППО було помилково збито

український пасажирський літак компанії МАУ, який прийняли за крилату ракету. Жертвами катастрофи стали 176 осіб з 6 країн, в тому числі 11 українців. Іран визнав це «людською помилкою» і відкинув звинувачення у своїй винуватості. Офіс генпрокурора України відкрив кримінальне впровадження. В Ірані в листопаді 2021 р. розпочався процес над 10 військовими, обвинуваченими у збитті пасажирського літака МАУ за статтею "ненавмисне вбивство". Одним з невирішених питань після цієї трагедії залишається виплата Іраном фінансових компенсацій, в тому числі і родинам, які втратили своїх рідних. Одразу після катастрофи іранський уряд пропонував виплатити по 80 тис. дол. родинам загиблого українського екіпажу, проте українська сторона не погодилась на таку суму. Сама Україна виплатила родинам загиблих громадян України по 200 тис. грн. Конфлікт досі не врегульований.

На тлі політичного протистояння продовжувало погіршуватися соціально-економічне становище Ірану. Кількість населення, що перебуває за національною межею бідності подвоїлося і становить 35 %. Державний борг сягнув 33 % ВВП, а інфляція – 58 % – найвищий показник з часів Другої світової війни. Серед молоді безробіття досягло 40 %, кожний третій іранець прагне емігрувати. Наприклад, у період з березня 2019 р. по березень 2020 р. (в Ірані – 1399 рік гіджри) з країни виїхало 250 тис. медсестер. Рахбар А. Хаменеї прирівняв спроби сприяння іміграції до державної зради [24].

На тлі погіршення соціально-економічних показників і збереження зовнішньополітичної ізоляції, контроль над основними важелями влади зосереджується в руках тієї частини духовенства, яка виступає за збереження домінуючої ролі релігійної компоненти. Так, за результатами парламентських виборів 2020 р. 90 % місць дісталися консерваторам. Президентом Ірану за результатами виборів, що відбулися 18 червня 2021 р., став представник консерваторів, прибічник зміцнення пуританських ісламських норм, обмеження соціальної активності жінок, посилення контролю над ЗМІ та

соціальними мережами, колишній генеральний прокурор та голова Верховного суду Ебрагім Раісі.

У передвиборчій кампанії Е. Раісі зробив наголос на боротьбі з корупцією та нерівністю, пообіцяв зменшити безробіття, створюючи 1 млн робочих місць на рік, та домогтися скасування економічних санкцій. На сьогодні це найгостріше питання для Ірану. Так, після підписання СКПД та початку зняття санкцій у 2016 р. інфляція зменшилась до 10 %, порівняно з 31 % у 2012 р., але після виходу США з ядерної угоди та повернення до політики санкцій у 2018 р. інфляція сягнула 39 % (2021 р.), а на основні продукти харчування – 70 % [25].

За Е. Раісі проголосувало майже 18 млн виборців (62 %). Але у виборах взяли участь тільки 48 % виборців і це найнижча явка за всю історію Ірану. До того ж, 14 % бюлетенів (більше 4 млн) виявилися недійсними (в бюлетенях відсутня графа “проти всіх”, тому незгодні з кандидатурами так висловлювали свій протест, хоча духовний лідер А. Хаменеї наклав релігійну заборону на пусті бюлетені) [26].

Після перемоги Е. Раісі верховний лідер А. Хаменеї проголосив “другу фазу революції” – час набуття іранським народом впевненості в собі, оновлення соціального і культурного порядку. Новообраний президент Е. Раісі залучив до своєї “команди” 9 міністрів колишнього уряду М. Ахмадінежада і ветеранів КВІР (8 міністрів). Значна частина цих високопосадовців випускники університету імама Садека – кузні ісламських ідеологів. Тоді як в кабінеті міністрів Х. Роухані було більше докторів наук американських університетів, ніж в адміністрації Б. Обама [27].

Новий уряд зіштовхнувся зі зростанням протестів у травні 2022 р. на фоні загострення економічної кризи: підвищення цін на борошно, яйця, молочні продукти. Але, влада продовжувала посилювати репресії, зокрема, щодо дотримання ісламського дресс-коду, особливо для жінок. На початку липня 2022 р. Е. Раісі заявив, що недотримання законів про одяг є “організованим поширенням морального розкладу в суспільстві”. Так

консервативна влада реагує на запит іранського суспільства, передусім молоді, на зміни, на осучаснення життя. Соціологи відзначають, що на сучасному етапі Іран знаходиться в сприятливому (для суспільства, а не режиму) “демографічному вікні”, коли середній вік жителів становить 31 рік, тобто працездатне населення переважає і молодих, і літніх непрацездатних за віком громадян. Саме вони – та більшість, що виступає за оновлення системи відповідно до змін часу. Саме вони можуть забезпечити пришвидшення економічного розвитку. Але в умовах кризи іранської економіки, коли бракує робочих місць, та в умовах політичного диктату, коли молодь обмежена у правах і свободах, у доступі до інформації, виходом виявляється або еміграція (150 тис. освічених іранців щороку емігрують за кордон, що коштує країні 150 млрд дол на рік), або політичний протест [28].

Новим тригером для масових хвилювань стала смерть 22-річної Махси Аміні 16 вересня 2022 р., після затримання її “поліцією моралі” через неналежне носіння хіджабу. Хвилювання охопили десятки міст в усіх 31 провінціях Ірану і кваліфікуються як найбільший прояв непокори ісламському режиму за час його існування. Гаслами демонстрантів стали “смерть верховному лідеру” та “ми проти ісламської республіки”. Жінки спалюють хіджаби. Влада відповідає репресіями. За даними правозахисників, жертвами придушення протестів стали 150 осіб, сотні поранених, тисячі заарештованих [29]. Верховний лідер А. Хаменеї традиційно в усьому звинувачує “Ізраїль та США”.

Водночас репресії є свідченням слабкості та неспроможності режиму задовольнити вимоги суспільства як щодо вирішення економічних проблем, так і щодо усунення застарілих, обтяжливих для суспільства і незрозумілих для молоді правил, встановлених клерикалами. На важливу особливість соціальної бази протестувальників вказують керівник іранської програми в Інституті глобальних змін Тоні Блера Касра Аарабі та директор іранської програми Інституту Близького Сходу Алекс Ватанка. Автори зазначають, що на захист режиму в ході останніх подій не стали “базарі” – дрібні торгівці, що

традиційно складала базу підтримки режиму в силу традиційності поглядів, глибокої релігійності. Основну підтримку владі надають силові структури, які контролюють значну частину іранської економіки, мають політичний вплив, а отже захищають свої інтереси [30].

Таким чином, тенденції в іранському суспільстві у період 2005–2021 рр. демонстрували суперечливі процеси сприяння та перешкоджання політичним змінам. Іранське суспільство залишається вкрай складним. Молодь, яка виросла в епоху соціальних мереж, прагне вільного спілкування зі світом, зменшення контролю з боку релігійного істеблішменту, вона віддаляється від цінностей ісламської революції. А старше покоління зберігає традиційні погляди і на політику, і на релігію, воно надає перевагу політичній стабільності та поступовим змінам.

В останнє десятиліття населення Ірану демонструє широке незадоволення правлячим режимом. Претензії до влади пов'язані з цілим комплексом питань: обтяжливі обмежувальні правила у суспільному та приватному житті, насилля силових структур, жорстокість судової системи, високий рівень корупції та нездатність подолати соціально-економічні складнощі. Водночас, прагнення до змін у суспільстві поєднується зі спиранням на національну і культурну ідентичність, яка дозволяє режиму згуртувати населення навколо національних та релігійних символів проти зовнішнього тиску. Тому іранська влада так часто використовує фактор санкцій та “зовнішньої загрози” для виправдання внутрішніх проблем.

Проте, накопичення невідкладних викликів перед іранською владою буде підштовхувати її до помірної лібералізації. Ісламські цінності та ідеали ісламської революції втрачають монополію на формування громадської думки, зростання рівня освіти населення розширює спектр суспільно-політичних орієнтирів, робить суспільство більш відкритим до інновацій, формує нові економічні і соціальні запити. Якщо ж в короткострковій перспективі спротив буде придушений шляхом репресій, це поглибить прірву між владою і населенням.

Примітки

*Наглядова рада перевіряє відповідність законів, які приймає парламент, принципам конституції і нормам ісламу та виносить остаточне рішення щодо їхнього запровадження, затверджує кандидатури на вищі державні посади, які допускаються до участі у виборах. Цей орган складається з шести богословів, які призначаються рахбаром, та шести юристів, яких затверджує парламент за поданням голови судової влади.

**Рада експертів складається з шіїтських богословів, які обирають рахбара і мають право усунути його з посади. Формується цей орган через вибори, що відбуваються раз на сім років.

***Посада була скасована після внесення правок до Конституції у 1989 р.

Використані джерела та література

1. Constitution of The Islamic Republic of Iran, 1979. URL:
2. <https://wipolex.wipo.int/en/text/332330> (дата звернення: 20.09.2022).
3. Iran's election: By the numbers // Aljazeera. June 18, 2021. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/18/irans-election-by-the-numbers> (дата звернення: 30.09.2022).
4. Carmi Omer. A Race of One? Iran Slashes Its Presidential Candidates List. May 25, 2021. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/race-one-iran-slashes-its-presidential-candidates-list> (дата звернення: 30.09.2022).
5. Zachary Laub. International Sanctions on Iran // Council on Foreign Relations July 15, 2015. URL: <https://www.cfr.org/background/international-sanctions-iran> (дата звернення: 25.09.2022).
6. Black Jan. Ahmadinejad wins surprise Iran landslide victory // The Guardian. June 13, 2009. URL: <https://www.theguardian.com/world/2009/jun/13/iran-election-ahmadinejad-wins-president> (дата звернення: 30.09.2022).
7. Abbas Milani. The Green Movement. October 6, 2010. URL: <https://iranprimer.usip.org/sites/default/files/The%20Green%20Movement.pdf>. (дата звернення: 30.09.2022).
8. Lee Keath. 2009 vs now: How Iran's new protests compare to the past // AP News. January 3, 2018. URL: <https://apnews.com/article/ab649e2190834e19b1f006f76493645f> (дата звернення: 30.09.2022).
9. Borzou Daragahi. A decade after Iran's Green Movement, some lessons // Atlantic Council. June 12, 2019. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/a-decade-after-iran-s-green-movement-some-lessons/> (дата звернення: 20.09.2022).
10. Hamid Dabashi. What happened to the Green Movement in Iran? // Aljazeera. June 12, 2013. URL: <https://www.aljazeera.com/opinions/2013/6/12/what-happened-to-the-green-movement-in-iran> (дата звернення: 20.09.2022).
11. Abbas Milani. The Green Movement. October 6, 2010. URL: <https://iranprimer.usip.org/resource/green-movement> (дата звернення: 20.09.2022).
12. Jacob Lew. Remarks of Treasury Secretary Jacob J. Lew to The Washington Institute. April 29, 2015. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/remarks-treasury-secretary-jacob-j-lew-washington-institute> (дата звернення: 20.09.2022).
13. H. Shirazi, K. Azarbaiejani, Mo. Sameti. The Effect of Economic Sanctions on Iran's. *Iranian Economic Review*. 2016. Vol. 20, № 1. P. 111–124. DOI:10.22059/IER.2016.58273 (дата звернення: 25.09.2022).

14. Zachary Laub. International Sanctions on Iran // Council on Foreign Relations July 15, 2015. URL: <https://www.cfr.org/backgrounder/international-sanctions-iran>(дата звернення: 25.09.2022)..
15. H. Shirazi, K. Azarbaiejani, Mo. Sameti. The Effect of Economic Sanctions on Iran's. *Iranian Economic Review*. 2016. Vol. 20, № 1. P .111–124. DOI:10.22059/IER.2016.58273 (дата звернення: 25.09.2022).
16. William Meignan. Iran: Two Years After the Lifting of International Sanctions // Global Europe. January 16, 2018 URL: <https://globaleurope.eu/globalization/iran-two-years-after-the-lifting-of-international-sanctions/> (дата звернення: 25.09.2022).
17. IranPoll / Iranian Presidential Election. 2017. Pre-election National Opinion Polls (April 2017) URL: <https://static1.squarespace.com/static/5525d831e4b09596848428f2/t/58f4035b5016e1718c7b5acf/1492386653025/IranPoll+pre-election+results+2017-4-16.pdf> (дата звернення: 25.09.2022).
18. Alex Lawler. Iran's May crude exports slide to 400,000 bpd - data, sources // Reuters. May 29, 2019. URL: <https://www.reuters.com/article/idUSL8N234504/> (дата звернення: 25.09.2022).
19. Thomas Erdbrink. Iran Faces Worst Economic Challenge in 40 Years, President Says // The New York Times. January 30, 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/01/30/world/middleeast/iran-economy.html> (дата звернення: 25.09.2022).
20. The results of the social survey regarding the protests in day 1396 (In Pers.). February 18, 2017. URL: <https://snn.ir/fa/news/665672> (дата звернення: 30 09 2022).
21. Thomas Erdbrink. Iran Faces Worst Economic Challenge in 40 Years, President Says // The New York Times. January 30, 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/01/30/world/middleeast/iran-economy.html> (дата звернення: 25.09.2022).
22. Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran. Report of the Secretary-General. A/HRC/47/22 URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/reports/ahrc4722-situation-human-rights-islamic-republic-iranreport-secretary-general> (дата звернення: 30 09 2022).
23. Thomas Erdbrink. Iran Faces Worst Economic Challenge in 40 Years, President Says // The New York Times. January 30, 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/01/30/world/middleeast/iran-economy.html> (дата звернення: 25.09.2022).
24. Iran Ranks Among Most Corrupt Countries In The World // IRAN International. January 30, 2022. URL: <https://www.iranintl.com/en/202201284141>(дата звернення: 30.09.2022).
25. Nadereh Chamlou. Can President Ebrahim Raisi turn Iran's economic Titanic around? // Atlantic Council. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/can-president-ebrahim-raisi-turn-irans-economic-titanic-around/> (дата звернення: 30.09.2022).
26. Report Shows Food Prices Jump 70 % In Iranian Cities // IRAN International July 17, 2021. URL: <https://old.iranintl.com/en/iran/report-shows-food-prices-jump-70-iranian-cities> (дата звернення: 30.09.2022).
27. Final Iran Vote Results Show Lowest Turnout In Four Decades // IRAN International. June 19, 2021. URL: <https://old.iranintl.com/en/iran/final-iran-vote-results-show-lowest-turnout-four-decades> (дата звернення: 30.09.2022).
28. Obama's administration sports less US PhD holders than Rouhani's: Report // Ahram Online. December 5, 2013. URL:Obama's administration sports less US PhD holders than Rouhani's: Report - Region - World - Ahram Online (дата звернення: 30.09.2022).
29. Richard Cincotta, Karim Sadjadpour. Iran in Transition: The Implications of the Islamic Republic's Changing Demographics // Carnegie Endowment for International Peace.

December 18, 2017. URL: <https://carnegieendowment.org/2017/12/18/iran-in-transition-implications-of-islamic-republic-s-changing-demographics-pub-75042> (дата звернення: 30.09.2022).

30. Kasra Aarabi, Alex Vatanka. Braced to crush unrest, Iran's rulers heed lessons of Shah's fall – analysts // Arab News. October 06, 2022. URL: <https://www.arabnews.com/node/2176521/middle-east> (дата звернення: 10.10.2022).

31. Ibid.

РОЗДІЛ 6

КИТАЙ: УТВЕРДЖЕННЯ МОДЕЛІ «СОЦІАЛІЗМУ ІЗ КИТАЙСЬКОЮ СПЕЦИФІКОЮ» В НОВУ ЕПОХУ

О.М. Олійник

Кінець XIX та початок XX ст. ознаменувалися багатьма подіями світового значення, які мали значний вплив на світовий розвиток. Однак серед усіх цих подій окреме місце займає Китай, а точніше досвід Пекіну у розбудові розвиненої країни на основі реалізації «соціалізму з китайською специфікою». За роки реформ, які китайський уряд розпочав у 1978 р., країна досягла значних здобутків, які дозволили значно зміцнити економічний потенціал та суттєво покращити умови та якість життя громадян. Крім того, завдяки ефективній зовнішній політиці Пекін посилив активність на зовнішній арені. Китай став не тільки найбільшим експортером у світі, а й одним з найбільших зовнішніх інвесторів. Спостерігаючи за успіхами Піднебесної, світове співтовариство почало висловлювати стурбованість з приводу зростаючих амбіцій китайських лідерів щодо посилення участі країни в світовому управлінні та ініціатив щодо реформування системи світового управління.

Особливість китайського історичного поступу протягом останніх більш ніж сорока років полягає в тому, що реформування країни здійснюється під гаслом побудови «соціалізму з китайською специфікою». Якщо на початку китайських реформ світові дослідницькі та наукові кола не надавали належного значення теоретичним розробкам китайського керівництва щодо політики реформ, вважаючи це чимось другорядним та таким, що не варте уваги і, тим більше, обговорення в наукових колах. Більшість з них вважали, що світова економічна наука вже є достатньо сформованою, і навряд чи можна очікувати якихось кардинальних змін в усталених економічних концепціях та теоріях. Проте Китай спростував всі існуючі постулати

економічних теорій і змусив світові наукові кола більш уважно спостерігати за розвитком наукової думки в Піднебесній, зокрема моделі будівництва «соціалізму з китайською специфікою».

Після утворення КНР перед керівництвом країни постало важливе, а фактично доленосне питання, – яким шляхом рухатись надалі. Останні 100 років історичного поступу країни, що передували утворенню КНР, були найдинамічнішими з огляду на кількість змін, які відбувались в країні, в результаті чого було повалено владу імператора, покінчено з іноземною експансією та здобуто перемогу у громадянській війні. Здавалось, начебто всі шляхи відкриті для розбудови незалежної країни на власний розсуд. Однак саме історичний досвід та обставини, в яких опинився Китай, стримували рух лідерів, що прийшли до влади, до формування нової моделі розвитку. Хоча нова влада була представлена представниками комуністичної ідеології, і шлях розвитку здавався очевидним, проте вони не наважувались давати чіткі орієнтири щодо розвитку країни. Враховуючи китайські реалії, досвід інших країн, і в першу чергу Радянського Союзу, щодо побудови комуністичного суспільства, не міг бути повною мірою застосований. Для нової влади ключовим питанням зазначеної проблеми була відсутність надійної опори зі сторони китайського суспільства. Якщо опорою революціонерів в Росії був пролетаріат, то в Китаї кількість робітників становила менше 1 % від населення країни, і китайські лідери мали шукати інших партнерів, які б їх підтримували та віддано працювали заради щасливого майбутнього країни. Вибір було зроблено на користь селян, саме вони мали стати опорою нової влади Китаю в справі розбудови держави. Не менш важливим питанням для нового керівництва країни стало питання мотивації населення Китаю до активної участі в будівництві потужної країни. Воно вважало, що якщо більшість населення країни становили селяни, то для їх заохочення до відданої праці буде достатньо пообіцяти надати землю, проте практика довела інше. Більшість селян протягом тривалого часу були позбавлені власності на землю і за 100 років фактично втратили хист до самостійного

господарювання на власній землі. Тому в якості альтернативи ідеології господаря на власній землі суспільству було запропоновано ідеологію національного відродження. Гасло керманіча новоствореної держави Мао Цзедуна – «Китай піднявся!», – об'єднало суспільство. Китайський лідер зрозумів очікування людей і запропонував, на перший погляд, доволі просту і зрозумілу ідею розбудови країни, проте достатньо розлогу і неконкретну, однак в той же час багатогранну та багатообіцяючу. І хоча кожен китаець по-своєму розумів суть запропонованого гасла, проте воно давало можливість кожному знайти себе в новому суспільстві. Історичний поступ Китаю довів вірність обраної ідеології розвитку. Попри те, що країні доводилось долати найскладніші бар'єри в суспільному розвитку, вирішувати непередбачувані виклики, розв'язувати найзаплутаніші завдання, незважаючи на це, гасло «відродження китайської нації» завжди залишалось актуальним і спрямовувало суспільство до досягнення заповітної мрії. Таким воно залишається і понині.

За роки реформ Китай перетворився на другу за обсягом економіки країну в світі, досяг вражаючих результатів практично в усіх сферах людського буття, однак найбільшим здобутком розвитку країни є позбавлення більш ніж 700 млн людей від бідності. За 70 років реформ Китай досяг рівня середньозаможного суспільства і такими чином заклав потужну основу для подальшого розвитку країни. Дослідженню розвитку Китаю присвячено багато наукових розвідок, підготовано значну кількість публікацій, проте навряд чи можна вважати, що навіть за умови їх цілковитого вивчення можна впевнено сказати, що китайський секрет розвитку нарешті розкрито. Для усвідомлення моделі розвитку країни та формування уявлення про китайський досвід, науковці мають ще докласти чимало зусиль, щоб нарешті виявити формулу китайського успіху.

Дана робота зосереджується на вивченні китайського досвіду щодо розбудови потужної економіки та зміцнення позицій країни на міжнародній арені. Дослідження охоплює не лише конкретні історичні рамки, зокрема з

часу проголошення незалежності Китаю до теперішнього часу, а також і генезис концептуального розвитку країни, який сформульовано як період від будівництва «соціалізму з китайською специфікою» до проголошення «політики реформ і зовнішньої відкритості». В такій постанові проблематика дослідження набуває більшої змістовності та значимості для широкого кола зацікавлених осіб, і в першу чергу, для науковців та державних чиновників, які намагаються віднайти ефективні шляхи розвитку України. Робота також може становити інтерес для тих, хто цікавиться світовою історією і намагається зрозуміти роль та перспективи України на майбутнє.

Тематика дослідження Китаю є однією з найпопулярніших в світових наукових колах. Стабільний розвиток країни, що супроводжується покращенням якості життя китайців, високою активністю інноваційної діяльності, стрімким розвитком науки та технологій, а також зміцненням авторитету країни в світі, постійно тримають увагу науковців всього світу в фокусі китайських подій. В багатьох країнах світу китайська тематика згуртувала дослідників-китаєзнавців, що сприяло створенню наукових синологічних шкіл. Сьогодні практично при всіх провідних світових учбових закладах створені центри та інститути з дослідження Китаю. Тому не дивно, що сьогодні світова наукова публіцистика достатньо активно представлена китайською тематикою.

За часів реформи в Китаї сформувалась плеяда видатних науковців, які зробили вагомий внесок у формування теорії соціалізму з ринковою економікою. До цієї плеяди належать такі науковці, як Юань Му, Ма Хун, Лю Гогуан, Ляо Цзілі, Ду Жуньшен, Хе Кан, Тун Далінь, Сун Тінмін, Люй Дун, Сюе Муцяо, Цзо Чуньтай, Лі Яньлінь, Ян Пейсін, Лю І, Чжан Чжені, Ван Деін, Чжао Шоуї, Гу Му, Чжен Тобінь, Ян Цісянь, Дун Фужен, Хан Кань, Цзя Івей, У Цінлянь, Ван Шаофей, Лю Хунжу, Чжоу Сяочуань, Чі Фулінь, Лі Ланьцін, Лі Чжихуї, Лю Мінкан, Ван Гуанцієнь, Лі Теін, Оуян Сіанін, Ши Яцзюнь, Лі Інйін, Чжу Цзінтао, Чжун Сяовень та інші.

Про окремі роботи як китайських науковців, так і іноземних, варто згадати. Серед найбільш відомих китайських науковців варто відзначити Фань Гана, який є одним із найвпливовіших економістів Китаю і головних прихильників проведення реформ у країні. Заслуговує на увагу його монографія «Зіставлення та синтез трьох сучасних економічних систем» (1990), у якій він проаналізував три основних підходи у сфері економічних досліджень: неокласичний, кейнсіанський та марксистський. Важливою подією в житті країни стала публікація фундаментальної праці вченого «Макроекономіка суспільної власності» (1990), яка була визнана одним із найкращих досліджень, опублікованих у Китаї за часи реформ. Важливим напрямом дослідницької діяльності Фань Гана є теоретичний аналіз підсумків економічної реформи в КНР та зіставлення двох моделей переходу до ринку – «поетапної» (Китай) та «радикальної» (Росія та країни Східної Європи) [18].

Науковий інтерес також представляє робота Чан Сюцзе «Нова стратегія відкритості» (1989), у якій автор ділиться досвідом із відкриття Китаю зовнішньому світові. У роботі науковець представив обґрунтування необхідності відкриття країни, роз'яснив концепцію стратегічного курсу щодо відкритості, а також здійснив аналіз практики застосування зон відкритості. Важливим є висновок автора щодо політики відкритості. На його думку, відкритість є багатоплановим явищем, що передбачає багатоцільову відкритість різних районів. Такий підхід дозволяє повніше використовувати економічні переваги економічних районів, а відтак і всього економічного потенціалу економіки країни [19].

Цікавим для розуміння динаміки та масштабу структурних реформ в економіці Китаю є спільне дослідження науковців із Центру дослідження іноземних інвестицій Академії суспільних наук Китаю Ван Лоліня, Пей Чжанхуна та Лу Шеляна «Іноземні інвестиції в Китаї: структура, динаміка та тенденції розвитку» (2001). У цій роботі представлено ретельний аналіз ролі іноземних інвестицій у реформуванні економіки країни. Автори

здійснили періодизацію етапів залучення іноземних інвестицій, представили особливості кожного етапу залучення інвестицій, заходи державної політики, методи та способи залучення іноземних інвестицій [7].

Вагомий внесок у скарбницю історичної думки як Китаю, так і світу, зробив Чжан Ши, який написав книгу «Сімдесят років напруженої роботи Нового Китаю» («新中国砥砺奋进的七十年»). У цій книзі викладена 70-ти річна історія з часу заснування Китайської Народної Республіки, всебічно та системно розглянуті великі та яскраві історичні досягнення китайського народу за участі всіх етнічних груп країни. Книга ілюстрована понад 100 фотографіями, які послідовно відображають історичний процес формування Китаю від початку створення країни. Книга також багата на малюнки та тексти, що їх супроводжують, які є яскравою демонстрацією славетного історичного процесу Нового Китаю впродовж 70 років.

З року в рік зростає інтерес до Китаю і в США. Американська спільнота визнає досягнення Китаю як у соціальному-економічному розвитку країни, так і на міжнародній арені. Стрімкий розвиток Китаю спонукає наукові та ділові кола США до ретельного вивчення процесів, що тривають у Китаї, та пошуку нових форм взаємодії з ним.

Серед найбільш відомих американських синологів, які внесли вагомий внесок у скарбницю історіографічних досліджень Китаю, можна зазначити Д. К. Фербенка, Д.У. Скіннера, Д.Р. Левенсона, Б.А. Шварца, Ф.У. Моута, У.П. Алфорда, У.Т. де Барі, Дерка Бодде, Джеймса Кехілла, Е.Е. Кларка, Джоанну Уейли-Коен, Ричарда Стемпса, Джонатана Спенса, Е.Л. Шонессі, Емілі Мартін, С.Л. Манна, Перрі Лінк, Оуена Латтімора, Д.А. Кеннеді, Чарльза Хакера, П.С. Перду, Карлоса Рохаса та інших.

Результати наукових розвідок зазначених авторів представлені у виданні «Американський журнал китайських студій» (American Journal of Chinese Studies, AJCS), у якому публікуються статті, присвячені сучасній історії Китаю.

У європейців склались давні відносини з Китаєм. Європейські мандрівники, філософи, просвітники та релігійні діячі першими відкрили Китай світу. Багато з них стали відомими синологами світового рівня, серед яких можна зазначити таких: Маттео Річчі, Франсуа-Марі Аруе (Вольтер), Джамбаттіста Віко, Етьєн Фурмонт, Джеймс Легге, Георг фон дер Габеленц, Вільгельм Грубе, Фрідріх Вільгельм Карл Мюллер, Семюель Кідд, Станіслав Еньян Жульєн, Еммануель-Едуар Шаванн, Жан-П'єр Абель-Ремузат, Марі-Жан-Леон Лекок, Пол Ежен Пелліот, Henri Paul Gaston Maspero, Марсель Гранет, Деніс Кріспін Твітчет, Джеремі Р. Барме та інші. Матеріали зазначених авторів представлені в академічному виданні – «Журнал Європейської асоціації китайських досліджень» (The Journal of the European Association for Chinese Studies, *JEACS*).

В Україні також приділяється значна увага дослідженню історичних процесів, що тривають у Китаї. Як результат, у країні сформувалася наукова спільнота з дослідження Китаю, до якої належать відомі українські науковці, зокрема: О.В. Безручко, О.М. Бойко, О.А. Васильєв, В.В. Величко, А.З. Гончарук, В.О. Кіктенко, Л.А. Лещенко, А.С. Мирончук, Г.І. Мінгазутдінова, С.О. Нікішенко, О.М. Олійник, Н.О. Пророченко, М.А. Таран, В.Г. Ціватий, І.К. Чирко та інші.

Системні наукові дослідження з китаєзнавчої тематики здійснює Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України. Інститут випускає фаховий журнал «Китаєзнавчі дослідження», у якому публікуються статті з китаєзнавчої тематики за такими рубриками: історія, філософія, наука та культура Китаю; політичний та соціально-економічний розвиток Китаю; китайська мова та література; переклади китайської літератури; Китай та його сусіди; історія українського китаєзнавства. Інститут також випускає журнал «Східний світ» та збірник наукових праць «Сходознавство», які містять публікації новітніх праць вітчизняних і закордонних авторів про Китай.

Системну роботу з дослідження Китаю здійснює відділ історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». Відділ виступає організатором різних наукових заходів (конференції, круглі столи тощо), які присвячені китаєзнавчій тематиці. У квітні 2017 р. відділ разом з історичним факультетом Київського Національного університету імені Тараса Шевченка та Інститутом Конфуція Київського національного лінгвістичного університету спільно провели міжнародну наукову конференцію «Україна – Китї – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс, один шлях». За результатами конференції було видано колективну монографію, у якій представлені матеріали, що стосуються історичних, політичних та економічних аспектів двостороннього співробітництва між Україною та Китаєм, а також матеріали, що стосуються місця і ролі Китаю в сучасній системі міжнародних відносин. На думку автора статті, представлена робота також є логічним продовженням цієї наукової роботи.

У дослідженні, для більш ґрунтовного розкриття теми, було сформульовано кілька завдань, зокрема: з'ясування історичних передумов формування концепції будівництва соціалізму з «китайською специфікою»; визначення історичних етапів розвитку країни з початку її утворення до сьогодення з описом основних історичних подій та формулювання їх характерних особливостей; вивчення причин переходу до політики реформ та відкритості, її змісту та результатів впровадження; аналіз впливу реформ на китайське суспільство та оцінка якості змін в житті китайців; спрогнозувати майбутні перспективи впровадження політики реформ та відкритості в умовах «соціалізму з китайською специфікою».

В Пекіні 21 вересня 1949 р. відбулась Народна політична консультативна конференція (НПКК), на якій було прийнято низку документів, пов'язаних зі створенням нової держави, в тому числі Загальну програму НПКК, яка мала виконувати функції тимчасової конституції. НПКК проголосила Китайську Народну Республіку (КНР) «державою нової

демократії», яка веде боротьбу проти імперіалізму, феодалізму, бюрократичного капіталу за незалежність, демократію, мир, єдність та створення процвітаючого та сильного Китаю. Однак на практиці втілювати визначені цілі було складною справою. Після перемоги революції в 1949 р. Китай стикнувся з проблемами, які походили із задачі побудови соціалізму в країні з великим населенням, слабкою вихідною базою, відсталою економікою, наукою та технікою.

В таких умовах керівництво країни мало довести населенню, що соціалізм є більш перспективною формою політичного устрою порівняно з капіталізмом. Для цього необхідно було показати кращі результати соціально-економічного розвитку країни, покращити умови праці та життя громадян. Такі результати могли бути досягнуті тільки за умов модернізації промислового та сільськогосподарського виробництва, високої продуктивності праці, розвитку науки та техніки. Важливу роль в формуванні нових соціалістичних задач відіграв III Пленум Центрального комітету Комуністичної партії Китаю (ЦК КПК), який відбувся в 1950 р. Увага на Пленумі була сконцентрована на трьох проблемах: реформа землі, врегулювання відносин між державним та приватним секторами народного господарств, а також подоланні інфляції. Реформування землі мало сприяти розвитку продуктивних сил на селі та створенню здорового фундаменту народного господарства. З метою втілення перетворень на селі 28 червня 1950 р. було прийнято «Закон про земельну реформу в КНР». Згідно з законом поміщицька власність на землю, заснована на феодальній експлуатації, відмінялась та встановлювалась селянська власність на землю. Якщо землю поміщиків та крупних селян було реквізовано, то земля селян («дрібні кулаки»), які обробляли землю власними силами, не вилучалась. Проведення аграрної реформи сприяло швидкому відновленню сільського господарства. У 1952 р. вже було досягнуто довоєнного рівня виробництва зернових культур, а технічних – навіть перевиконано. Взяти в руки контроль за виробництвом та розподілом найважливіших товарів,

обмежуючи урядові витрати та здійснюючи політику жорсткої економії, уряд спромігся на кінець 1950 р. приборкати інфляцію та створити стійку фінансову систему. Розвиток ринкових відносин сприяв швидкому відновленню народного господарства, залученню трудових ресурсів та підвищенню добробуту громадян. У 1953 р. період відновлення у КНР було завершено.

Проте 15 червня 1953 р. тодішній лідер Китаю Мао Цзедун на засіданні політбюро ЦК КПК різко виступив проти «нової демократії» та її прихильників і запропонував негайний перехід до соціалістичної революції. В результаті всі «новодемократичні» перетворення було згорнуто. Він вважав, що встановлення новодемократичного суспільного порядку це – «тупцювання на одному місці». Мао Цзедун запропонував відмежуватися від концепції «нової демократії» та негайно перейти до соціалістичної революції. Не дивлячись на те, що його прихильники виступали за поступовий перехід до соціалістичного суспільства, Мао Цзедун наполягав на радикальному підході щодо соціалістичних перетворень. Необхідність соціалістичної радикалізації він пояснював низьким рівнем розвитку виробничих сил в селі, слабким розвитком сільської інфраструктури, малоземеллям та перенаселенням. Хоча протягом періоду відновлення продуктивність сільського господарства зросла, однак проблема забезпечення населення продовольством не була вирішена. Вихід з ситуації, що склалась, Мао Цзедун пов'язував з будівництвом соціалізму. За взірць соціалістичних перетворень він взяв досвід Радянського Союзу. Однак він заявив про особливості Китаю та особливий шлях соціалістичних перетворень в країні. В якості основної відмінності китайського суспільства лідер країни зазначив його аграрний характер, що зумовлювалось тим, що більшість населення країни на той час проживали в селі та вели аграрний спосіб життя. Частка робітничого класу тоді в Китаї була незначною, що зумовлювалось низьким рівнем промислового виробництва. Тому саме селянство мало стати опорою КПК у справі соціалістичних перетворень.

Будівництво соціалізму керівництво Китаю розпочало з введення в країні з жовтня 1953 р. хлібної монополії. Приватним особам було заборонено торгувати зерном. В містах була запроваджена карткова система. В наступному році було введено державну монополію на торгівлю бавовною та бавовняними тканинами. Незабаром карткова монополія була розповсюджена на всі основні споживчі товари.

Керівництво Китаю прагнуло в найкоротші строки побудувати комунізм у країні та навіть випередити в цій справі Радянський Союз. Задля цього у країні реалізовувалися різні експерименти на кшталт «великого стрибка» (1958–1962 рр.) та «культурної революції» (1966–1976 рр.). Очікуваних результатів ці заходи не принесли, проте призвели до зубожіння та різкого спаду рівня добробуту та загальної культури населення. Китай фактично опинився в самоізоляції. Кількість жертв цих експериментів офіційно досі точно не встановлена і оцінюється приблизно в 40–70 мільйонів загиблих.

Після докорінних змін на політичному фронті, Китай з 1978 року вступив у нову фазу економічних реформ під керівництвом Ден Сяопіна. Ден Сяопін був одним із перших китайських лідерів, який визнав необхідність здійснення модернізації країни з акцентом на розвиток продуктивних сил. Ден Сяопіна пізніше назвуть архітектором китайських реформ.

У Пекіні 18 грудня 1978 р. відкрився 3-й пленум 11 скликання ЦК КПК, який дав старт широкомасштабним економічним перетворенням у Китаї. На пленумі було визначено стратегічний напрямок розвитку країни – перенесення акценту на економічне будівництво, розвиток продуктивних сил, відмову від замкнутості та перехід до відкритості, від консерватизму до реформ. На пленумі був визначений основний курс зовнішньоекономічної діяльності – активно розвивати економічне співробітництво з різними державами світу, спираючись на власні сили та принципи рівноправ'я і взаємної овигоди, намагаючись перейняти передову техніку та технології.

Цей пленум офіційно відкрив шлях до реформ і відкритості Китаю та започаткував новий період в історії країни, а відтак і новий період будівництва «соціалізму з китайською специфікою».

Починаючи з 1978 р., в Китаї триває глибока та широкомасштабна реформа економічної системи країни, яка пройшла п'ять історичних етапів, зокрема такі: 1-й етап (грудень 1978 р. – вересень 1984 р.), 2-й етап (жовтень 1984 р. – грудень 1991 р.), 3-й етап (січень 1992 р. – вересень 2002 р.), 4-й етап (жовтень 2003 р. – жовтень 2011 р.), 5-й етап (з листопада 2012 р. по сьогоднішня).

1-й етап (грудень 1978 р. – вересень 1984 р.)

Розвиток Китаю на цьому етапі здійснювався під лозунгом «Планова економіка – основа. Ринкове регулювання – додаток».

Варто зазначити, що Китай дуже ретельно готувався до втілення реформ. Цьому передувало активне обговорення політики на різних щаблях влади країни. В обговоренні також приймали участь запрошені іноземні експерти. Китайське керівництво дуже ретельно вивчило досвід Радянського Союзу та країн Східної Європи щодо їх спроби здійснити реформи, з'ясувавши при цьому основні причини їх невдалого завершення. Серед багатьох причин, що призвели до провалу реформ у зазначених країнах, була встановлена проблема неефективного співвідношення функцій ринку та держави в розподілі ресурсів та впливу на економічні процеси. Тривалий час у Китаї копіювали практику Радянського Союзу в економічному управлінні країною та дотримувались принципу «чим більше тим краще». Суть цього принципу полягала в тому, що чим більше в країні буде суспільної власності та чим більше держава здійснюватиме регулювання економіки, тим краще. У результаті такої політики в країні сформувалось лише дві форми власності – державна та колективна, які, по-суті, мало чим відрізнялись одна від одної. Політика посилення участі держави в економічних процесах призвела до максимальної концентрації державної власності, а державне регулювання практично перетворилось на командно-адміністративне управління, що

охоплювало як макро-, так і мікрорівні економіки. У таких умовах підприємства стали частиною державного адміністративного апарату і вимушені були виконувати директивні плани, які розроблялись та доводились відповідними міністерствами та відомствами. Як наслідок, господарська ініціатива була пригнічена, а підприємства були позбавлені мотивації щодо пошуку більш ефективних способів господарювання. Посилення державного управління призвело до збільшення адміністративного апарату, відповідно зросли і бюджетні витрати на його утримання [11, с. 7–13].

Перед керівництвом країни постало безліч питань, які потребували негайного вирішення, зокрема: як здійснити оптимізацію апарату та розширення права нижчих ланок? Який тип децентралізації відповідає принципам планового товарного господарства? Як забезпечити свободу діяльності підприємств і при цьому забезпечити потреби країни у необхідній продукції? Зрештою, яку модель економічного розвитку необхідно обрати для того, щоб вивести економіку країни зі стагнації та забезпечити економічне зростання разом із покращенням життя громадян. Однак, все ж таки центральним питанням політики реформування країни залишалось питання розподілу функцій між державою та ринком в управлінні країною.

Після ретельного вивчення досвіду не тільки колишніх соціалістичних країн, але й досвіду розвинутих капіталістичних країн, до китайського керівництва прийшло усвідомлення необхідності послаблення ролі держави в економічних процесах, з одночасним посиленням ролі ринку. Послаблення ролі держави в економічному управлінні здійснювалось шляхом посилення ролі держави в макроекономічному управлінні, та посилення ролі ринку на мікроекономічному ринку. Китайські лідери усвідомлювали, що одразу перейти до нової економічної моделі розвитку практично неможливо, зважаючи на обсяг проблем, які потрібно було вирішувати. Крім того, раптова зміна економічної моделі могла поставити під загрозу успіх самої реформи. Перехід до нових форм управління економікою мав змінити і

методи взаємодії держави з підприємствами. Фахівці усвідомлювали, що надання підприємствам свободи господарювання матиме як позитивні, так і негативні наслідки. Реформування підприємств не могло обійтись без скорочення штату працівників, а іноді і без закриття підприємств. І основною проблемою в цьому процесі було питання працевлаштування, а відповідно, і питання забезпечення бодай мінімальних соціальних гарантій громадянам. Втрата роботи мільйонами громадян могла призвести до загострення соціальної напруги в суспільстві. У країні впродовж різних історичних періодів масове безробіття викликало соціальну напругу, що призводило до страйків та великих заворушень. Відповідно, враховуючи ці обставини, керівництво країни не квапилось залишати підприємства напризволяще.

Китайське керівництво вирішує задіяти ті важелі економіки, які в умовах невизначеності безпомилково призведуть до покращення економічної ситуації і, відповідно, життя громадян. Тому було прийнято рішення розпочати реформування села шляхом запровадження системи відповідальності та сімейного підряду. Таким чином, звичайний селянин, отримавши право на ведення особистого господарства, перетворився на підприємця. Одночасно з наданням права на ведення селянами підприємницької діяльності, були підняті закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, а також дозволена ринкова торгівля в містах та селах. У містах здійснювались експерименти з розширення прав щодо господарської самостійності підприємств у сфері виробництва та збуту, поступово знижувалось державне директивне планування. Ці перші кроки реформування економіки країни повністю виправдали себе. Продуктивність праці на підприємствах зросла в рази, що підтвердило вірність напрямку реформування економіки країни, а відповідно і дієвість стратегії щодо розкріпачення виробничих сил.

Успіхи в запровадженні реформ вплинули на переосмислення традиційної планової економіки, яка існувала в Китаї до 1978 р. Було визнано, що поєднання ринку та планової економіки є можливим, і планове

товарне господарство не суперечить соціалістичному шляху розвитку. У 1982 р. XII з'їзд КПК узагальнив початковий досвід реформування в місті та селі, а також запропонував подальший шлях реформування економіки за принципом «планова економіка – головне, ринкове регулювання – допоміжне» [18, с. 9].

2-й етап (жовтень 1984 р. – грудень 1991 р.)

На другому етапі впровадження реформа здійснювалась під лозунгом «Планова товарна економіка».

У 1984 р. III пленум ЦК КПК 12-го скликання прийняв постанову «Про реформування господарської системи», у якій було закріплено положення про те, що соціалістична економіка є плановою товарною економікою, яка заснована на суспільній власності. Таким чином, практика довела, що протиставлення ринку та плану, а відповідно, планової економіки та товарного господарства, є помилковим. У результаті теоретичного переосмислення соціалістичної планової економіки та аналізу результатів перших практичних кроків щодо реформування підприємств та сільського господарства, була сформульована ціль економічної реформи в Китаї, а саме, – органічне поєднання планового та ринкового регулювання [9, с. 10–18].

Шість років знадобилось китайським реформаторам, щоб переконатись у дієвості співіснування плану та ринку. У наступні роки напрямок на поглиблення реформ в галузі розвитку ринкової економіки наполегливо та послідовно поглиблювався. Це знаходило відображення і в теоретичному обґрунтуванні політики реформ. У 1992 р., під час подорожі по півдню країни, архітектор китайських реформ Ден Сяопін так висловився з приводу ролі ринку та плану: «Переважання плану чи ринку не є сутнісним критерієм розмежування капіталізму та соціалізму. Планова економіка не тотожна соціалізму, при капіталізмі також має місце планування; ринкова економіка не тотожна капіталізму, при соціалізмі також є ринок. План та ринок – це економічні важелі» [11, с. 10–14]. На XIV з'їзді КПК, що відбувся в жовтні 1992 р., тодішній Голова КНР Цзян Цземінь у своїй промові зазначив:

«Основною ціллю реформи економічної системи Китаю є побудова соціалістичної ринкової економіки». На 3-му пленумі ЦК КПК 14-го скликання (11–14 листопада 1993 р.) було прийнято «Рішення ЦК КПК щодо деяких питань створення соціалістичної ринкової економіки». У ньому наголошувалося, що соціалістична ринкова економіка нерозривно пов'язана з основами соціалізму. Мета створення системи соціалістичної ринкової економіки полягає в тому, щоб ринок відіграв основну роль при розподілі ресурсів в умовах макрорегулювання і макроконтролю з боку держави.

Визнання ринковості соціалістичної економіки, по суті, стало відкриттям в економічній теорії. Воно стало результатом розвитку економічної думки щодо переосмислення традиційної теорії планової економіки соціалізму і переходу до формування теорії соціалістичної ринкової економіки. Суть цієї теорії полягає в тому, що використовуючи повною мірою ринкове регулювання при розподілі матеріальних ресурсів, одночасно посилювати та вдосконалювати державний макроконтроль в економіці. Це має сприяти раціональному та ефективному розподілу матеріальних ресурсів та більш ефективному функціонуванню економіки в цілому [12, с. 84–87].

На XV з'їзді КПК, який відбувся у 1997 р., концепція побудови «соціалізму з китайською специфікою» була офіційно прийнята. На з'їзді Політику реформ та відкритості було названо «третьою великою переминою» (після Сінхайської революції 1911 р. та утворення КНР у 1949 р.). У доповіді Голови КНР Цзян Цземіна була представлена «Теорія власності на початковій стадії соціалізму», зокрема було визначено, що на початковій стадії соціалізму має переважати суспільна власність. Водночас, необхідно заохочувати розвиток міських та сільських кооперативів, індивідуального та приватного секторів.

У березні 1999 р. в Пекіні відбувся другий пленум 9-го скликання Всекитайських Зборів народних представників. На ньому були скореговані деякі положення Конституції КНР, прийняте рішення, що недержавна

економіка є важливою складовою частиною ринкової соціалістичної економіки. Це положення значною мірою сприяло розвитку продуктивних сил Китаю.

У 2001 р. Китай був прийнятий до СОТ. Також протягом цього етапу відбувались інші важливі для економіки країни події, зокрема: розширення змісту Концепції побудови середньозаможного суспільства, а саме, ставилось завдання «всебічної побудови середньозаможного суспільства», розвиток ринку капіталу, реформа державних комерційних банків, закріплення статусу приватної власності, відміна сільськогосподарського податку, проголошення завдання КПК щодо створення гармонійного соціалістичного суспільства, питання захисту майна, а також прийняття «Концепції наукового розвитку».

В столиці Катару Доха, 10 листопада 2001 року, на засіданні міністрів торгівлі країн-членів СОТ Китай офіційно було прийнято до Світової організації торгівлі. Китаю потрібно було 15 років, щоб стати офіційним членом цієї організації. Проте вступ до СОТ призвів до того, що китайський уряд і підприємства країни зіткнулися з новими проблемами. Тому китайський уряд вніс істотні зміни до стилю своєї роботи, адміністративне управління стало здійснюватися на основі нових законів. Уряд поставив китайським компаніям вимогу підвищити рівень використання технологій і методів управління, прискорити темпи структурного регулювання задля посилення конкурентоспроможності китайських підприємств.

3-й етап (січень 1992 р. – вересень 2002 р.)

Цей етап здійснювався під лозунгом «Соціалістична ринкова економіка».

На XVI з'їзді КПК, що відбувся в листопаді 2002 року, була висунута мета – створити середньозаможне суспільство в перші 20 років XXI століття. Економісти вважають, що виконання цього завдання під силу Китаю, і до визначеного терміну в країні буде створено суспільство, яке відрізнятиметься розвиненішою економікою, досконалішою демократією, глибшою гармонією в суспільстві, а життя народу стане більш забезпеченим. На з'їзді також було

затверджено концепцію «трьох представництв», що стала ідейно-теоретичною основою діяльності КПК на нинішньому етапі. Згідно з концепцією, КПК представляє: 1) передові продуктивні сили, 2) передову китайську культуру, 3) коренні інтереси широких прошарків китайського народу. Перше «представництво» надає право приватним підприємцям, капіталістам та бізнесменам вступати до партії [16, с. 91–106].

У 2002р. були підведені підсумки досягнення стратегічних показників, які були сформульовані на початку 80-х років Ден Сяопіном. Хоча фактичні показники збільшення ВВП в 4 рази на початок ХХІ ст. були досягнуті, визнавалось, що це сталося внаслідок екстенсивного розвитку, і в результаті призвело до загострення екологічних та соціальних проблем. У зв'язку з цим, керівництво КНР визнало необхідність формування нової парадигми розвитку, яка здатна забезпечити зростання та вирівнювання доходів населення. Як кількісний показник росту було встановлено нову ціль – збільшення ВВП до 2020 р. в 4 рази. Для досягнення цього результату було перенесено акцент з економічного зростання на збалансоване та гармонійне, що надало змогу вирішувати питання не тільки економічного росту, а й економічні та соціальні проблеми. Задля забезпечення якісного росту було розроблено концепцію «наукового росту», яка передбачає переорієнтацію росту виробництва з екстенсивного на інтенсивне, більшу орієнтацію економіки на соціальні потреби широких верств населення, ресурсозбереження та захист довкілля, а також запровадження інновацій для всебічного розвитку.

4-й етап (жовтень 2003 р. – жовтень 2011 р.)

Розгортання реформ на цьому етапі здійснювалось під лозунгом «Вдосконалення соціалістичної ринкової економіки».

З початком нового тисячоліття Китай приступив до реформування фінансово-банківського сектору країни. 31 січня 2004 року Держрада КНР оприлюднила «Деякі рекомендації щодо стимулювання реформ і відкритості ринку капіталів і його стабільного розвитку», які пізніше скорочено стали

називатися рекомендаціями Держради з дев'яти пунктів. У цьому документі чітко визначено важливе значення всебічного розвитку ринку капіталу Китаю для реалізації стратегічної мети – збільшення в чотири рази валового національного продукту за перші 20 років XXI століття.

У 2004 р. було започатковано реформу державних комерційних банків на основі впровадження акціонерної системи. Так, 26 серпня і 21 вересня 2004 року Банк Китаю і Будівельний Банк Китаю відповідно були реорганізовані на основі впровадження акціонерної системи і перетворилися на державно-холдингові акціонерні комерційні банки [3]. У 2004 р. також приватну власність у Китаї було взято під захист Конституції. 14 березня 2004 року на 2-й сесії ВСНП 10 скликання була в четвертий раз прийнята поправка до Конституції, у якій було визначено, що приватна власність, набута законним шляхом, є недоторканною, і що держава поважає і захищає права людини. Це надалі удосконалило політику гарантії приватної власності [15, с. 27].

Важливою подією для розвитку сільського господарства в Китаї стала відміна в 2005 р. сільськогосподарського податку. На 19 сесії ПК ВСНП 10 скликання, що відбулась у грудні 2005 року, було прийняте рішення про відміну сільськогосподарського податку, що існував у країні більше 2000 років. Починаючи з 2004 року, Держрада КНР вже прийняла ряд пільгових заходів відносно жителів сіл. У 2005 р. було визначено завдання створення нового соціалістичного села [6].

Економічна політика з акцентом на науковий розвиток стала давати результати. Так 15 жовтня 2003 р. в Китаї вперше було запущено перший пілотований космічний човен «Шеньчжоу-5», 11 жовтня 2005 р. – другий.

З 8 по 11 жовтня 2006 року відбувся 6-й пленум ЦК КПК 16 скликання, на якому було прийнято «Рішення ЦК КПК про деякі важливі питання побудови гармонійного соціалістичного суспільства». У цьому документі КПК вперше у своїй історії чітко висунула положення про те, що створення гармонійного соціалістичного суспільства стало важливим завданням КПК.

У жовтні 2007 р. відбувся XVII з'їзд КПК, на якому було прийнято рішення про перенесення акценту на соціальну сферу. У своїй доповіді Голова КНР Ху Цзін'ятао зауважив, що необхідно створити систему раціонального і впорядкованого розподілу доходів, щоб люди із середніми доходами склали більшість, поклавши кінець бідності. Для цього необхідно прискорити розвиток соціальної сфери.

Ху Цзін'ятао також повідомив про те, що необхідно підвищити прозорість системи розробки рішень і ступінь участі населення у розробці законів, правових норм, що безпосередньо торкаються їх інтересів, також потрібно організувати відкритий обмін думками.

На з'їзді було затверджено «Концепцію наукового розвитку», а також внесено її до Статуту КПК. У концепції було зазначено, що це важлива стратегічна ідея, якої необхідно твердо дотримуватися і яку необхідно втілювати в життя при будівництві соціалізму з китайською специфікою [10].

Фінансова криза 2008–2009 рр. внесла корегування в модель економічного зростання Китаю. В умовах повільних темпів відновлення світової економічної активності, загострення проблеми із зовнішніми боргами, слабкого зовнішнього попиту та зростаючого протекціонізму відбулось уповільнення росту китайського експорту, який впродовж тривалого періоду був драйвером економічного росту. Загострилась також проблема незбалансованості між інвестиціями та споживанням, посилився тиск надвиробництва як промислової продукції, так й інфраструктури. Виникла загроза, що якщо цю ситуацію не вдасться швидко змінити, то надлишок виробничих потужностей може бути ліквідований примусово, що призведе до величезних економічних та соціальних витрат. Крім того, постійно тривало падіння прибутку від інвестицій. Він зменшився з 3,17 % у 1997 р. до 1,44 % 2010 р. Якщо б так тривало і надалі, то це неминуче спричинило б приховане занепокоєння щодо зменшення прибутковості інвестицій, а відтак і щодо майбутнього інвестицій в цілому [8, с. 55].

Уряд Китаю вимушений був вживати заходи задля переорієнтації економіки на внутрішній попит. У листопаді 2008 р. уряд країни розробив антикризову програму, що передбачала масові інвестиції в інфраструктуру, а також соціальну сферу для забезпечення зайнятості населення в середній та довгостроковій перспективі, та підвищення внутрішнього попиту.

У розпал світової фінансової кризи Держрада КНР проголосила про масштабну програму стимулювання в розмірі 4 трлн юанів (585 млрд дол. США). Програма стимулювання була зорієнтована на економічне зростання та створення робочих місць, вона передбачала розвиток транспортної інфраструктури, на що пішло 38 % програми (1,5 трлн юанів), які були витрачені на будівництво залізниць, доріг, іригаційних споруд та аеропортів; відновлювальні роботи в регіонах, які постраждали від землетрусу в Сичуані (1 трлн юанів); будівництво недорогого житла, відновлення нетрів та інші проекти мереж соціального захисту; розвиток сільських районів та розвиток технологій, на які пішло по 370 млрд юанів, що включало будівництво трубопроводів, громадських споруд, підтримку сільськогосподарських робіт, забезпечення безпечною питною водою та переселення кочівників; модернізація китайського промислового сектору для виробництва високоякісної продукції, з метою відходу від старого, орієнтованого на експорт, і трудомісткого способу зростання; стимулювання енергозбереження та скорочення викидів газу, а також запровадження проектів в галузі охорони навколишнього середовища, на що було витрачено 210 млрд юанів; 150 млрд юанів було витрачено на підтримку освіти, культури та планування сім'ї. Крім того, програмою стимулювання також було передбачено надання підтримки 10 галузям, включаючи металургійну, автомобілебудівну, текстильну та машинобудівну, пільгове оподаткування та надання споживчих субсидій [14].

Не дивлячись на широкомасштабну програму стимулювання, вплив світової фінансової кризи все ж посилювався, і, як результат, темпи економічного росту в Китаї почали уповільнюватись.

Щоб протистояти несприятливим наслідкам фінансової кризи і стабілізувати економічну ситуацію у країні, уряд Китаю в 2009 році перейшов від жорсткої монетарної політики 2008 року до помірно м'якої. Згідно з даними Народного банку Китаю, в 2009 р. обсяг кредитування у країні досяг рекордних 9,59 трлн юанів, що майже вдвічі перевищило показник попереднього року. Уряд також запровадив пільгову політику для заохочення продажів побутової техніки, автомобілів та мотоциклів у сільській місцевості. Більше державних інвестицій надійшло в інфраструктуру, наукові дослідження та державні послуги.

Програма стимулювання уряду зрештою принесла позитивні результати. Так, додана вартість промисловості зросла на 11 % у 2009 році порівняно з попереднім роком, роздрібні продажі зросли на 16,9 % у річному обчисленні, тоді як інвестиції в основний капітал зросли на 30,1 %.

Однак нові заходи уряду Китаю не дали миттєвих результатів, тому в 2009 р. економіка країни ще розвивалась в умовах, обумовлених жорсткою монетарною політикою попереднього року. У країні спостерігалась значна дефляція, рівень споживчої інфляції знизився з 5,9 % до – 0,7 %. Як наслідок, зріс обмінний курс юаня до долара, з 6,94 юанів за дол. США до 6,83 юанів за дол. США. Посилення юаня негативно вплинуло на експорт країни, обсяг зовнішньої торгівлі знизився на 13,9 % - до 2,2 трлн дол. США, обсяг експорту товарів та послуг за відповідний період знизився на 16,7 % і становив 1,25 трлн дол. США, чистий притік прямих іноземних інвестицій у Китай знизився на 23,6 % і становив 131,1 млрд дол. США, обсяг чистого притоку портфельних інвестицій знизився на 29,1 % - до 43,9 млрд дол. США. У результаті рівень економічного росту у 2009 р. у порівнянні з 2008 р. знизився на 2,1 % і становив 9,4 % [1].

У рамках пакета податкового стимулювання, прийнятого під час кризи, уряд Китаю збільшив видатки на державну інфраструктуру, пенсії, охорону здоров'я та освіту, а також знизив податки, що стимулювало збільшення закупівель товарів тривалого використання.

У березні 2010 р., на 4-ій сесії Всекитайських зборів народних представників 10 скликання, з промовою виступив прем'єр-міністр Вень Цзябао, у якій він підвів підсумки розвитку країни в 11 п'ятиріччі (2006–2010 рр.). Прем'єр-міністр Китаю зазначив, що триває ускладнення глобальної фінансової кризи внаслідок поглиблення кризи суверенного боргу в деяких країнах. Як наслідок, у цих країнах зріс рівень безробіття та рівень споживчих цін, а також уряди вдалися до протекціоністських заходів. Він також звернувся до Світової організації торгівлі із засудженням протекціоністських заходів, а також закликав до переговорів для досягнення розумних і збалансованих результатів. Вень Цзябао закликав великі країни змінити модель економічного зростання, яка характеризується низьким рівнем заощаджень та високим рівнем споживання, а також посилити фінансовий нагляд, щоб стримувати надмірні спекуляції.

Занепокоєння прем'єр-міністра Китаю виправдались. Світова економіка перейшла у небезпечну нову фазу. Глобальна активність ослабла і стала нерівномірною, різко знизилася довіра, а ризики щодо уповільнення зросли. Структурні проблеми, спричинені фінансовою кризою, з якими зіткнулись економіки провідних країн, виявилися такими, які важко вирішувались, а процес розробки та впровадження реформ складнішим ніж очікувалось. У результаті світове економічне зростання в 2011 р. знизилось на 1,4 % до 3,8 %, на 6 % знизився обсяг торгівлі товарами і становив 6,6 %. Економічне зростання в розвинутих країнах уповільнилось на 1,6 % і становило 1,6 %, рівень безробіття зріс до 8,6 %, що на 2,8 % перевищувало докризовий рівень. Країни, що розвиваються, зазнали подвійного тиску, як з боку уповільнення темпів економічного росту до 6,2 % (зниження на 1,1 % у порівнянні з попереднім роком), так і з боку інфляційного тиску. Рівень інфляції у країнах, що розвиваються, зріс у відповідний період на 1,1 % і становив 7,2 %.

Економічна ситуація у світі в 2011 р. відобразилась на економіці Китаю, зокрема: обсяг ВВП країни знизився на 1,1 % і становив 9,5 % у

порівнянні з попереднім роком; рівень інфляції споживчих цін зріс на 75 % і становив 5,6 %; загальний обсяг зовнішньої торгівлі зріс на 22,6 %, при цьому обсяг експорту зріс на 17,6 % і становив 2 млрд дол. США, проте його частка по відношенню до ВВП знизилась на 2,2 % і склала 26,6 %, тоді як обсяг імпорту зріс на 28,6 %, в той самий час його частка по відношенню до ВВП зросла на 0,7 % і склала 24,2 %; обсяг прямих іноземних інвестицій зріс на 14,9 % і становив 280,1 млрд дол. США [2].

В умовах, що склались у світовій економіці та світових ринках, уряд Китаю приступив до перегляду моделі економічного розвитку. Традиційна економічна модель, що базувалась на високому рівні заощаджень, інвестиціях та експорті, була замінена на економічну модель, основою якої є внутрішнє споживання та попит, при цьому акцент було перенесено на якість зростання та розвитку. Таким чином уряд прагнув вирішити проблеми незбалансованого, нескоординованого та несталого розвитку, які попередня модель розвитку не могла вирішити.

В умовах зміни підходів уряду Китаю до моделі економічного розвитку, уряд проголошує програму підтримки розвитку публічних послуг, зокрема в таких сферах: освіти, медицини, культури та інших. Освіта, медичне та культурне обслуговування є важливими складовими сучасної індустрії послуг, що мають не тільки важливе значення для покращення якості життя населення та розширення людського капіталу, а й відіграють значну роль у розширенні споживчого попиту та сприяння оновленню структури споживання.

Вдосконалення освіти є необхідною умовою трансформації моделі економічного зростання на основі прогресу науки та техніки, а також підвищення якості робочої сили, оскільки трансформація вимагає соціального прогресу та розвитку в усіх напрямках. Задля реалізації концепції наукового розвитку уряд приступив до реалізації Національного плану реформування та розвитку освіти, який був розрахований на коротко- та довгострокову перспективу (2010–2020 рр.).

5-й етап (з листопада 2012 р.)

Лозунгом цього етапу стало «встановлення соціалістичного ладу з китайською специфікою».

У листопаді 2012 р. відбувся XVIII з'їзд КПК, на якому Сі Цзіньпіна було обрано Генеральним секретарем ЦК КПК. Він замінив на цій посаді Ху Цзиньтао. На з'їзді в Статуті КПК вперше було зафіксовано положення про те, що в Китаї «встановлений соціалістичний лад з китайською специфікою». У своїй промові новий Голова КНР зазначив, що необхідно без всяких коливань дотримуватися соціалізму з китайською специфікою і просувати його розвиток у ногу з часом, незмінно поповнюючи його практичні, теоретичні, національні та епохальні риси. Сі Цзіньпін зауважив, що концепція соціалізму з китайською специфікою, як єдине ціле, включає в себе три компоненти, які торкаються шляху розвитку, теоретичної основи та соціалістичного ладу. На з'їзді було чітко представлено науковий зміст трьох компонентів та їх взаємозв'язок, а також підкреслено, що соціалістичний шлях із китайською специфікою – це шлях до його реалізації, теоретична основа соціалізму з китайською специфікою, він є керівництвом до дії, а соціалістичний лад із китайською специфікою слугує основною гарантією успіху.

З'їзд також дав відповідь на питання, яким чином досягти нових перемог у справі побудови соціалізму з китайською специфікою в умовах нових історичних обставин. Соціалізм із китайською специфікою є власною справою самого багатомільйонного народу Китаю, тому потрібно активізувати його ініціативність, забезпечити йому статус господаря країни.

Сі Цзіньпін також пообіцяв до 100-річного ювілею КПК (відзначався в 2021 р.) повністю побудувати середньозаможне суспільство, а до 100-річчя КНР (святкуватиметься в 2049 р.) перетворити Китай у багату, могутню, демократичну, цивілізовану і гармонійну модернізовану соціалістичну державу.

У листопаді 2013 р. відбувся 3-й пленум ЦК КПК 18-го скликання, на якому було підведено підсумок 35 років проведення політики реформ та відкритості. На пленумі з доповіддю виступив Сі Цзіньпін. У своїй доповіді він зазначив, що нині в світі та в Китаї тривають великомасштабні глибокі зміни. В процесі розвитку Китай стикається зі значними суперечностями та викликами, на його шляху зустрічається багато складнощів та проблем. Китай ще недостатньо міцний в галузі науково-технічних інновацій, його галузева структура характеризується нераціональністю, в багатьох сферах донині застосовується екстенсивна модель розвитку, різниця між рівнями розвитку міста та села, так як і між різними прошарками населення, продовжує зростати. Значно загострилися соціальні протиріччя; накопичилось багато питань, що тісно пов'язані з першочерговими інтересами населення у сферах просвітництва, працевлаштування, соціального забезпечення, медицини, житла, екології, безпеки продуктів харчування, суспільного спокою, дотримання законності та інших. Мало захищені верстви населення відчують значні життєві труднощі. Також у наявності пошесті типу формалізму, бюрократизму, гедонізму і марнотратства. Ситуація з антикорупційною боротьбою надалі залишається достатньо гострою. Для врегулювання цих питань потрібно поглиблювати реформи.

У 2014 році економіка Китаю увійшла до так званої «нової нормальності», що характеризується порівняно меншим, проте більш якісним, економічним зростанням. Зараз Китай зосереджується на якості, а не на швидкості економічного зростання. «Нова нормальність» має три характеристики: перша – швидкість росту, що поступово переходить від високої до середньо-високої швидкості; друга – це корегуюча економічна структура, у якій галузі постійно удосконалюються; третя – нова мотивація зростання.

Якість економічного зростання Китаю на початковій стадії програми реформ була дуже низькою і характеризувалася надмірними виробничими

потужностями і, як наслідок, перенасиченістю продукцією. Усі ці фактори призвели до економічного спаду. Крім того, глобальна економічна ситуація в цілому є далекою від ідеальної, має багато проблем, які сильно впливають на експорт китайських товарів. Навіть підприємства, які досягли ринкової трансформації, не зможуть побачити результатів у короткостроковій перспективі. Більше того, хоча промислові переформатування розпочалися, це не є «звичайним плаванням». Перебудова неминуче тягне за собою проблеми з роботою, труднощі та тернисту адаптацію.

У 2014 році Китай прийняв «Стратегічну програму будівництва Економічного поясу Шовкового шляху та Морського шовкового шляху 21 століття», яка отримала назву - ініціатива «Один пояс, один шлях» (BRI, Belt and Road Initiative, «一帶一路»). У 2015 році було оприлюднено документ «Перспективи та дії щодо сприяння спільному будівництву економічного поясу Шовкового шляху та Морського шовкового шляху 21 століття». Ця подія викликала широкий резонанс у міжнародній спільноті.

Задля зміцнення міжнародного співробітництва в рамках BRI, уряд Китаю вдався до реалізації концепції фінансової інтеграції в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях». Так у червні 2015 р. у Пекіні відбулась церемонія підписання «Угоди про створення Азійського банку інфраструктурних інвестицій (АБІІ)», у якій взяли участь представники 57 країн-засновників. Така велика кількість учасників створення АБІІ є великим успіхом Китаю та його важливим кроком на шляху до перетворення країни у відповідального та конструктивного члена міжнародної спільноти. Відповідно до цієї угоди, статутний капітал АБІІ становить 100 млрд дол. США, який ділиться на 1 млн акцій вартістю 100 тис. дол. США кожна. При цьому частка Китаю у статутному капіталі становить 29,78 млрд дол. США, що складає майже 30,0 % від загальної суми. Таким чином Китай є найбільшим власником акцій АБІІ [13].

30 листопада 2015 р. МВФ проголосив, що нарівні з англійським фунтом, євро, японською єною та американським доларом, китайська

національна валюта женьміньбі (китайський юань) буде включена до валютної корзини СПЗ (спеціальні права запозичення) як п'ята резервна валюта. Примітно, що МВФ вперше за всю історію існування розглянув національну валюту нового економічного суб'єкта як світову резервну валюту. Завдяки цьому статус китайського юаня значно зріс, а роль Китаю в світових економічних процесах посилилась [19].

У грудні 2015 р., під час роботи Центральної наради з економічної роботи, центральним питанням, що розглядалось, було питання «нового нормального стану», так званої «нової нормальності». Результати розвитку Китаю в 2013-2014 рр. підтвердили перехід економіки країни до нового нормального стану, який, у першу чергу, характеризується уповільненням темпів економічного росту та структурними змінами в економіці Китаю. Світове співтовариство визнало цей факт на основі комплексного розвитку світової економіки, особливостей поетапного розвитку китайської економіки та їх взаємодії. Саме ці три тенденції і склали контекст «накладання трьох періодів». З'ясування суті «накладання трьох періодів» та «нової нормальності» дозволяє прийти до висновку, що потрібно повністю відмовитись від ідеї стимулювання нового швидкого росту з використанням старої логіки, старого мислення та старих методів. Пошук нових стимулів розвитку економіки в рамках «нової нормальності» дозволить розкрити значний потенціал та переваги економіки Китаю, сприятиме також прискоренню трансформації моделі економічного розвитку, регулюванню структури економіки та культивуванню нових стимулів економічного росту.

Трансформація до «нової нормальності» вимагатиме трансформування акцентів уряду в різних сферах. Ці акценти були визначені на цій нараді. По-перше, для стимулювання розвитку потрібно приділяти більше уваги підвищенню якості та ефективності економічного розвитку. По-друге, для досягнення стабільного економічного росту потрібно більше уваги приділяти структурним реформам у сфері економіки. По-третє, для ефективного здійснення макрорегулювання та макроконтролю потрібно приділяти більше

уваги напрямку ринкового розвитку та соціально-психологічних очікувань. Для цього потрібно чітко розуміти мотиви споживачів та інвесторів. Це є важливим чинником оцінки соціальної психології та оцінки ринків. По-четверте, для зміни структури виробництва потрібно більше уваги приділяти ліквідації непотрібних підприємств і створенню нових. Для цього важливо виявляти роль інновацій як найважливішої рухомої сили розвитку, прискорено здійснити прорив у ключових технологіях, підвищити продуктивність праці та рентабельність інвестиційного капіталу. По-п'яте, для стимулювання урбанізації потрібно більше звертати уваги на те, що в центрі всіх процесів знаходиться людина. По-шосте, для стимулювання регіонального розвитку потрібно більше уваги звертати на баланс між населенням та економікою, з одного боку, а також ресурсами та довкіллям, з іншого. По-сьоме, для захисту екології потрібно більше уваги приділяти реформуванню «зеленого» виробництва та способів споживання. По-восьме, для забезпечення та покращення життєвого рівня народу потрібно звертати увагу на адресну допомогу визначеним групам населення, які знаходяться у складній життєвій ситуації. По-дев'яте, при розподілі ресурсів потрібно приділяти більше уваги провідній ролі ринку в цьому процесі. По-десяте, для розширення відкритості зовнішньому світу потрібно приділяти більше уваги просуванню відкритості на високому рівні у двох напрямках. Це означає, що необхідно дотримуватись стратегії взаємовигідної та взаємовиграшної відкритості, принципів скоординованості внутрішнього та зовнішнього попиту, збалансованості експорту та імпорту. Необхідно також важливого значення надавати залученню капіталу, технологій та інтелекту, брати активну участь в глобальному економічному управлінні, забезпечувати народ соціальними благами, а також розширювати голос Китаю в розробці політики глобального управління. Реалізація визначених акцентів уряду в здійсненні структурних реформ сприятиме ефективному трансформуванню економічної моделі в умовах «нової нормальності».

У жовтні 2017 р. відбувся XIX з'їзд КПК, на якому з доповіддю виступив Голова КНР Сі Цзіньпін. Свою доповідь він присвятив задачі побудови всебічного середньозаможного суспільства в Китаї. Він зазначив, що Китай перебуває на завершальній стадії побудови всебічного середньозаможного суспільства. Впродовж всього періоду з часу проголошення задачі побудови середньозаможного суспільства на XIII з'їзді в 1987 р., керівництво узгоджено здійснювало чотирьохаспектну стратегічну концепцію розвитку – всебічна побудова середньозаможного суспільства, всебічне поглиблення реформ, всебічне забезпечення верховенства закону в державному управлінні та всебічне зміцнення внутрішньопартійного управління.

Сі Цзіньпін також підвів підсумки розвитку Китаю за 5 років із часу проведення XVIII з'їзду КПК. Він відзначив, що завдяки неухильному втіленню в життя нової концепції розвитку, рішучому виправленню неправильних поглядів на розвиток і трансформацію моделі розвитку вдалось досягти безперервного підвищення якості та ефективності розвитку. Китайська економіка зберігає середньовисокі темпи зростання, утримуючи одну з лідируючих позицій серед провідних країн світу. За показником ВВП, що зріс з 54 трлн юанів у 2012 р. до 80 трлн юанів у 2017 р., Китай зайняв друге місце у світі, внесок Китаю в зростання світової економіки перевищив 30 %. Поглиблювалася структурна реформа у сфері пропозицій, безперервно оптимізувалася економічна структура. Бурхливий розвиток отримали цифрова економіка та інші нові виробництва, прискореними темпами йшло будівництво інфраструктури, в тому числі високошвидкісних залізниць, автомагістралей, мостів, портів і аеропортів. Впевнено здійснювалася модернізація сільського господарства, показники вирощування зерна досягли 600 млн тонн. Середньорічний приріст коефіцієнта урбанізації країни склав 1,2 %, понад 80 млн селян мігрували до міста. Зросла скоординованість регіонального розвитку, помітні результати в реалізації ініціативи «Один пояс, один шлях», триває розвиток регіону Пекін – Тяньцзінь – Хебей та

економічного поясу вздовж річки Янцзи. Активно реалізовувалася стратегія стимулювання розвитку за рахунок інновацій, величезні успіхи були відзначені в роботі над створенням держави інноваційного типу, зокрема, досягнуті найважливіші результати науково-технологічної діяльності, такі як космічні лабораторії серії «Тяньгун» («天宫»), батискаф «Цзяолун» («蛟龙»), радіотелескоп «Тяньянь» («天眼»), супутник для зондування частинок темної матерії «Укун» («悟空»), експериментальний супутник квантового зв'язку «Моцзи» («墨子»), великі літаки і тому подібні. Поступово удосконалювалася нова система економіки відкритого типу. Китай міцно зайняв лідируючі місця у світі за обсягами зовнішньої торгівлі, інвестицій за кордон і валютних резервів. Динамічне і впевнене стимулювання всебічного поглиблення реформ дозволило усунути структурні та інституційні недоліки практично в усіх галузях.

Результати економічного розвитку Китаю в 2018 р. засвідчили продовження тенденції «нової нормальності», яка склалась протягом останніх років, починаючи з 2015 р., хоча в той самий час з'явилися ознаки певного зростання економічної активності. Рівень економічного росту в Китаї знизився на 0,1 % – з 6,7 % до 6,6 %, рівень споживчої інфляції зріс на 1,2 % – з 2,2 % до 2,4 %, обсяг зовнішньої торгівлі зріс на 13 % – до 5,2 трлн дол. США, хоча її частка до ВВП зростає лише на 0,1 % – до 38,2 %, при цьому обсяг експорту зріс на 12,5 % – до 2,7 трлн дол. США, хоча його частка до ВВП знизилась на 0,4 % – до 19,5 %, своєю чергою імпорту зріс на 13,6 % – до 2,5 трлн дол. США, хоча його частка до ВВП зростає на 0,5 % – до 18,7 %, значно, на 37,4 %, зріс обсяг чистого притоку іноземних інвестицій з 166,1 млрд дол. США до 203,5 млрд дол. США, в той самий час обсяг внутрішнього кредиту зріс на 4,1 % – до 161,1 % до ВВП [5].

Зростання обсягу іноземних інвестицій в економіку Китаю свідчить про зростання довіри з боку іноземних інвесторів до економічної політики, яку здійснює керівництво Китаю, та до країни в цілому.

1 жовтня 2019 р. Китай святкував 70 років із нагоди утворення Китайської Народної Республіки (КНР). Увесь світ також уважно спостерігав за цією подією. Голова КНР виступив із промовою з нагоди 70-ї річниці утворення Китайської Народної Республіки. У своїй промові Голова КНР нагадав, що сімдесят років тому в цей день товариш Мао Цзедун урочисто оголосив всьому світу про утворення КНР, і китайський народ приступив до створення сучасної китайської держави. Він також зазначив, що утворення КНР докорінно змінило ту жалюгідну долю, на яку був приречений китайський народ протягом 100 років, живучи у бідності й убогості. Саме тоді китайський народ встав на шлях великого відродження. За 70 років існування КНР досягла вражаючих успіхів у своєму розвитку.

Так виробництво зерна в Китаї з 1949 р. по 2018 р. зросло в 5,8 разів із 113,2 млн т до 657,9 млн т. В останні роки Китай став найбільшим у світі виробником зерна, м'яса, арахісу та чаю, другим за обсягом виробником ріпаку та третім за обсягом виробником цукрової тростини. Китай годує приблизно 20 % населення світу, використовуючи менше 10 % ріллі, гарантуючи основне право на існування, покінчивши з голодом та покращуючи харчування [4, с. 487–509].

За останні 70 років рівень життя китайського народу значно покращився. Китай вивів 850 мільйонів людей з бідності, знизивши рівень бідності у країні з 97,5 % у 1949 р. до 1,7 % у 2018 р., і це становить понад 70 % від загального скорочення бідності у світі. У період із 1978 по 2017 рік ВВП Китаю збільшився в 22,8 разів із 367,9 млрд юанів до 82,7 трлн юанів. Валовий національний дохід на душу населення збільшився з 200 доларів США в 1978 році до 8 690 доларів США в 2017 році, що перевищує рівень країн із рівнем доходу вище середнього. Наявний дохід на душу населення міських та сільських жителів зріс відповідно з 343 юанів та 134 юанів у 1978 році до 36 396 юанів та 13,432 юанів відповідно у 2017 році. У 2017 році національні споживчі витрати на душу населення становили 18 322 юанів, що в 18 разів більше порівняно з 1978 р., що відповідає реальному зростанню

7,8 % на рік з урахуванням інфляції. Значення індексу людського розвитку в Китаї (ІЛР) значно зросло з 0,423 в 1980 році до 0,752 в 2017 році, поступово переходячи до рівня країн із вищим ІЛР.

Китай досяг значних результатів у реформуванні системи науки та освіти, що дозволило створити сучасну інноваційну систему в країні та перейти до інноваційної моделі розвитку країни. Сьогодні інновації є рушійною силою економічного зростання Китаю, що дозволило йому здійснити великий стрибок та обігнати конкурентів.

За період реформ Китай перейшов від копіювання іноземних технологій та обладнання до виробництва власних сучасних продуктів. Сьогодні Китай виробляє 38 % всього світового обладнання.

Протягом реформ у Китаї було суттєво збільшено доступ громадян до медичних послуг протягом усього життєвого циклу, що прискорило поступ до здорового Китаю. Тривалість життя в Китаї зросла з 67,8 років у 1981 р. до 76,7 років у 2017 р., що перевищує середній світовий показник – 72 роки.

За роки реформ Китай сформував систему соціальної допомоги, яка включає: доплати на проживання, допомогу та підтримку людям, що перебувають у надзвичайно складних обставинах, допомогу у стихійних лихах, медичну допомогу, допомогу на житло, допомогу в освіті, допомогу у працевлаштуванні та тимчасову допомогу. Сьогодні система забезпечення існування функціонує по всій країні.

Під час реформ Китай побудував найбільшу за масштабом систему соціального забезпечення, яка охоплює найбільше населення світу, підвищивши світовий рівень охоплення соціальним забезпеченням на 11 %. Станом на червень 2018 р. 925 млн громадян Китаю мали основне страхування, 191 млн – страхування на випадок безробіття та 230 млн – страхування від випадків на роботі. Основна система медичного страхування нового типу, яка забезпечує основне медичне страхування міських жителів, а також медичне страхування сільського населення, охоплює понад 1,3 млрд людей.

Китай доклав великих зусиль до здійснення, в першу чергу, стратегії з модернізації освіти та гарантування рівного доступу до освіти для всіх громадян. Державні витрати на освіту мають становити не менше 4 % ВВП. З 2012 по 2017 рр. національні витрати на освіту склали близько 21 трлн юанів. Рівень національної освіти значно покращився: середні роки навчання в школах для осіб віком від 15 років зросли з 5,3 в 1982 році до 9,6 у 2017 році; показник для населення працездатного віку досяг 10,5 років.

Протягом останніх чотирьох десятиліть Китай включив екологічний прогрес до національної стратегії розвитку та активізував зусилля в галузі управління навколишнім середовищем, створюючи таким чином умови для покращення навколишнього середовища та ефективно захищаючи екологічні права людей.

Розвиток культури в Китаї перебуває під постійним контролем уряду. Державне фінансування культурних закладів щорічно зростало на 14,4 % з 444 млн юанів у 1978 р. до 85,58 млрд юанів у 2017 році. У країні було встановлено національні стандарти культурного громадського обслуговування, а також впроваджуються Національні керівні стандарти для громадських культурних послуг (2015–2020).

Представлений історичний опис основних етапів розвитку Китаю, з акцентом на останні 40 років, дає можливість зрозуміти масштаб реформ, що впроваджуються в Китаї, їх зміст та вплив на життя китайців. Здобутки Китаю в соціально-економічному та культурному розвитку країни є вражаючими як за обсягом, так і за якістю.

Китайські лідери вважають, що отримані з часу утворення КНР результати, досягнуті завдяки теорії побудови «соціалізму з китайською специфікою», а також політиці реформ та відкритості, яка власне і стала втіленням цієї теорії на практиці.

Виступаючи на XIX з'їзді КПК, який відбувся в жовтні 2017 р., голова КНР заявив, що ідея побудови соціалізму з китайською специфікою в нову епоху являє собою керівництво до дії у здійсненні партією і народом

великого відродження китайської нації. Сі Цзіньпін зазначив, що починаючи з XVIII з'їзду КПК, зміни у внутрішній і зовнішній обстановці та розвиток усіх областей діяльності, поставили перед партією важливе епохальне завдання: як в контексті поєднання теорії з практикою, використовуючи системний підхід, необхідно відповісти на питання про те, який саме соціалізм з китайською специфікою потрібно відстоювати і розвивати, і як його необхідно відстоювати і розвивати в нову епоху.

Сі Цзіньпін зазначив, що результати економічного розвитку Китаю в контексті загальнодержавної модернізації країни підтвердили справедливість ідеї про соціалізм з китайською специфікою. В нову епоху виникає об'єктивна потреба збереження і розвитку ідеї соціалізму з китайською специфікою, генеральним завданням чого є здійснення соціалістичної модернізації і великого відродження китайської нації.

Реалізація ідеї про соціалізм з китайською специфікою нової епохи дозволяє вирішити основне протиріччя китайського суспільства в нову епоху – протиріччя між постійно зростаючими потребами народу в прекрасному житті та нерівномірністю і неповнотою розвитку шляхом здійснення концепції розвитку, в якій народ займає центральне місце. Втілення ідеї сприяє всебічному розвитку людини і досягненню загальної заможності народу.

Ідея про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає загальну мету всебічного поглиблення реформ – вдосконалення і розвиток соціалістичного ладу з китайською специфікою, просування модернізації системи і потенціалу державного управління.

Китайський лідер сформулював основну мету втілення ідеї про соціалізм з китайською специфікою в окремих сферах, зокрема: управлінні, армії та дипломатії.

У сфері управління ідея про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає загальну мету всебічного просування управління

державою на основі закону – створення соціалістичної правової системи з китайською специфікою і соціалістичної правової держави.

Ідея про соціалізм з китайською специфікою нової епохи чітко визначає загальну схему п'ятиєдиного будівництва і чотирьохаспектну всебічну стратегічну концепцію розвитку соціалізму з китайською специфікою. Схема п'ятиєдиного будівництва базується на п'яти принципах: науковість, гармонійність, інноваційність, спільність та мирний розвиток.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, слід зазначити, що:

- після утворення КНР китайське керівництво на чолі з Мао Цзедунгом заявило про будівництво соціалізму в країні. Проте вони визначили особливості Китаю та особливий шлях соціалістичних перетворень в країні. В якості основної відмінності китайського суспільства китайський лідер виділив його аграрний характер, який зумовлювався тим, що більшість населення країни на той час проживала в селі та вела аграрний спосіб життя. Частка робітничого класу в Китаї на той час була незначною, що зумовлювалось низьким рівнем промислового виробництва. Тому саме селянство стало опорою КПК у справі соціалістичних перетворень;

- будівництво соціалізму Китай розпочав з реформування села. В рамках реформи була відмінена поміщицька власність на землю та встановлена селянська власність на землю. Якщо землю поміщиків та крупних селян було реквізовано, то земля селян («дрібні кулаки»), що обробляли землю власними силами, не вилучалась. Проведення аграрної реформи сприяло швидкому відновленню сільського господарства. В 1952 р. вже був досягнутий довоєнний рівень виробництва зернових культур, а технічних – навіть перевиконаний;

- розвиток ринкових відносин в країні сприяв швидкому відновленню народного господарства, залученню трудових ресурсів та підвищенню добробуту громадян;

- не дивлячись на успіхи в економічному розвитку країни, тодішній лідер Китаю Мао Цзедун на засіданні політбюро ЦК КПК різко виступив проти «нової демократії» та її прихильників і запропонував негайний перехід до соціалістичної революції. В результаті всі «новодемократичні» перетворення було згорнуто. Мао Цзедун запропонував відмежуватися від концепції «нової демократії» та негайно перейти до соціалістичної революції. Не дивлячись на те, що його прихильники виступали за поступовий перехід до соціалістичного суспільства, Мао Цзедун наполягав на радикальному підході щодо соціалістичних перетворень. Необхідність соціалістичної радикалізації він пояснював низьким рівнем розвитку виробничих сил в селі, слабким розвитком сільської інфраструктури, малоземеллям та перенаселенням. Хоча протягом відновлювального періоду продуктивність сільського господарства зросла, однак проблема забезпечення населення продовольством не була вирішена. Вихід з ситуації, що склалась, Мао Цзедун пов'язував з будівництвом соціалізму;

- ідея будівництва «соціалізму з китайською специфікою» стала основоположною в програмі будівництва соціалістичного Китаю. Обираючи шлях будівництва соціалізму, керівництво Китаю дійшло висновку, що будувати соціалізм за прикладом Радянського Союзу не є раціональним, оскільки соціально-економічні умови, в яких перебував Китай, суттєво відрізнялись від умов Радянського Союзу. Якщо в Радянському Союзі основною рушійною силою став робітничий клас, оскільки на момент жовтневої революції промисловість Росії була достатньо розвинутою, то в Китаї промисловий рівень був на низькому рівні. Тому керівництво Китаю в якості опори своєї влади обрало селян;

- керівництво Китаю прагнуло в найкоротші строки побудувати комунізм у країні та навіть випередити в цій справі Радянський Союз. Задля цього у країні реалізовувалися різні експерименти на кшталт «великого стрибка» (1958–1962 рр.) та «культурної революції» (1966–1976 рр.). Очікуваних результатів ці заходи не принесли, проте призвели до зубожіння

та різкого спаду рівня добробуту та загальної культури населення. Китай фактично опинився в самоізоляції. Кількість жертв цих експериментів офіційно досі точно не встановлена і оцінюється приблизно в 40–70 мільйонів загиблих;

- згортання ринкових засад в економіці країни супроводжувалось посиленням участі держави в економічних процесах, що призвело до максимальної концентрації державної власності, а державне регулювання практично перетворилось на командно-адміністративне управління, що охоплювало як макро-, так і мікрорівні економіки. У таких умовах підприємства стали частиною державного адміністративного апарату і вимушені були виконувати директивні плани, що розроблялись та доводились із відповідних міністерств та відомств. Як наслідок, господарська ініціатива була пригнічена, а підприємства позбавлені мотивації щодо пошуку більш ефективних способів господарювання. Посилення державного управління призвело до збільшення адміністративного апарату – як різних органів управління, так і кількості управлінців. Відповідно зросли бюджетні витрати на їх утримання;

- після докорінних змін на політичному фронті, Китай з 1978 року вступив у нову фазу економічних реформ під керівництвом Ден Сяопіна. Ден Сяопін, – один із перших китайських лідерів, який визнав необхідність здійснення модернізації країни з акцентом на розвиток продуктивних сил. Ден Сяопіна пізніше назвуть архітектором китайських реформ. Широкомасштабні економічні реформи стартували 18 грудня 1978 р., коли відкрився 3-й пленум 11 скликання ЦК КПК, на якому було визначено стратегічний напрямок розвитку країни – перенесення акценту роботи на економічне будівництво, розвиток продуктивних сил, відмову від замкнутості та перехід до відкритості, від консерватизма до реформ;

- починаючи з 1978 р. в Китаї триває глибока та широкомасштабна реформа економічної системи країни, яка пройшла п'ять історичних етапів, зокрема такі: 1-й етап (грудень 1978 р. – вересень 1984 р.), 2-й етап (жовтень

1984 р. – грудень 1991 р.), 3-й етап (січень 1992 р. – вересень 2002 р.), 4-й етап (жовтень 2003 р. – жовтень 2011 р.), 5-й етап (з листопада 2012 р.). За роки реформ Китай досяг надзвичайних результатів. У період із 1978 по 2017 рр. ВВП Китаю збільшився в 22,8 рази із 367,9 млрд юанів до 82,7 трлн юанів. Валовий національний дохід на душу населення збільшився з 200 дол. США в 1978 р. до 8 690 дол. США в 2017 р., що перевищує рівень країн із рівнем доходу вище середнього. За роки реформ Китай побудував *найбільшу за масштабом систему соціального забезпечення*, яка охоплює найбільше населення світу, підвищивши світовий рівень охоплення соціальним забезпеченням на 11 %. За роки реформ в Китаї було суттєво *збільшено доступ громадян до медичних послуг* протягом усього життєвого циклу, що прискорило поступ до здорового Китаю. Тривалість життя в Китаї зросла з 67,8 років у 1981 р. до 76,7 років у 2017 р., що перевищує середній показник у світі – 72 роки;

- Китай, в першу чергу, доклав великих зусиль до здійснення *стратегії з модернізації освіти та гарантування рівного доступу до освіти для всіх громадян*. Державні витрати на освіту мають становити не менше 4 % ВВП. З 2012 по 2017 рр. національні витрати на освіту склали близько 21 трлн юанів. Рівень національної освіти значно покращився: середні роки навчання в школах для осіб віком від 15 років зросли з 5,3 в 1982 році до 9,6 у 2017 році; показник для населення працездатного віку досяг 10,5 років;

- пошук власного шляху розвитку в Китаї був складний. Китайське керівництво усвідомлювало важливість проведення негайних соціально-економічних перетворень, проте відразу віднайти вірний шлях розвитку видалось проблематичним. Усі намагання швидкими темпами забезпечити економічне зростання та покращити добробут населення були неефективними. Майже 30 років Китай витратив на пошук дієвої моделі розвитку, яка б вивела країну з «економічної прірви» та забезпечила економічний розвиток. В результаті багатьох економічних експериментів, активного залучення науки та сміливих рішень окремих осіб, зокрема

Ден Сяопіна, було розроблено програму реформ з акцентом на відкритість зовнішньому світу, яка пізніше увійде в історію як політика «реформ та відкритості». Варто зазначити, що на початку політика «реформи та відкритість» не мала чіткого змістовного наповнення і базувалася на основі чітко визначених принципів, зокрема: практика – критерій істини, розкріпачення свідомості, що на практиці означало –відхід від догматизму та поступовість («переходити річку намацуючи каміння»). Під час виступу на 33-му засіданні Центральної керівної групи з всебічного поглиблення реформ 24 березня 2017 р., голова КНР Сі Цзіньпін заявив: «Перші особи керівного складу всіх ступенів, виходячи з загального становища, повинні завжди виходити з реальної дійсності, добиватися практичності та діловитості, не тільки бути здатними брати гарний старт, а також доводити справу до фінішу, вміти працювати та вміти досягати успіху». В цьому і полягає квінтесенція політики реформ та відкритості. Залишаючи назву політики розвитку країни без змін, керівництво країни наповнює її новим змістом в залежності від соціально-економічних реалій та потреб. Критерієм вірності змін в політиці країни є їх відповідність інтересам країни та суспільства. Таким чином втілюється концепція будівництва «соціалізму з китайською специфікою». Таке концептуальне оформлення залишає політику розвитку Китаю незмінною впродовж тривалого часу. Концепція будівництва «соціалізму з китайською специфікою» і сьогодні є дороговказом суспільного розвитку Китаю. В той самий час, політика реформ та відкритості є інструментом втілення обраного шляху розвитку країни. Китайські лідери вважають, що політика реформ та відкритості є тривалою і зберігатиме свою актуальність допоки триватимуть зміни в китайському суспільстві. Виступаючи на 38-му засіданні Центральної керівної групи з всебічного поглиблення реформ 29 серпня 2017 р., лідер КНР Сі Цзіньпін відмітив: «Реформи – важливий аспект нашої великої перемоги, яка відрізняється новими історичними рисами... Ми маємо і надалі високо тримати прапор

реформ, та піднявшись на нову висоту, планувати та впроваджувати реформи, зміцнюючі рішучість та сміливість щодо їх здійснення».

В своїй доповіді, яку керманіч КНР Сі Цзіньпін зробив 7 жовтня 2013 р. під час участі в діловому саміті АТЕС, він зауважив: «Для прогресу Китаю необхідно всебічно поглиблювати реформи та відкритість. З урахуванням нових очікувань народу, нам потрібно зміцнити впевненість в курсі реформ та відкритості, просувати реформи та відкритість з більшою політичною сміливістю та мудрістю, вдаватися до більш ефективних заходів та способів, а також далі розкріпачувати свідомість, звільняти та розвивати суспільні виробничі сили та збільшувати творчу енергію суспільства».

Представлене дослідження історичного поступу Китаю щодо побудови «соціалізму з китайською специфікою», свідчить, що ця ідея, колись проголошена Мао Цзедунем, набула широкомасштабного розвитку і теоретичного оформлення як на науковому, так і на державному рівні. Сьогодні це не просто гасло задля заохочення населення країни до плідної роботи, а основоположна модель побудови соціалістичного суспільства з китайською специфікою. Якщо раніше світове співтовариство сприймало заяви керівництва Китаю щодо побудови соціалізму з врахуванням китайської специфіки як черговий експеримент над власним народом, то сьогодні провідні наукові та дослідницькі установи ретельно вивчають досвід Китаю у побудові китаєзованого соціалізму, намагаючись з'ясувати секрети дієздатності китайського експерименту. Сьогодні можна стверджувати, що цей експеримент видався вдалим, а ідея побудови соціалізму в китайському варіанті виявилася життєздатною. Якщо світові наукові кола ще вагаються визнавати поняття соціалізм з китайською специфікою як наукову теорію на кшталт ліберальної (Джон Локк, Джон Стюарт Міллер та інші), кейнсіанської (Джон Мейнард Кейнс) та інші, однак, в той же час, і не спростовують її. З наукової точки зору, для того, щоб певна концепція сформувалася в окрему теорію, вона має пройти певні випробування та набути ширшого застосування. І з точки зору теоретичного обґрунтування, концепція

побудови «соціалізму з китайською специфікою», набула певного визнання. Зокрема, запозичення китайської моделі розвитку спостерігається в таких країнах, як В'єтнам та Куба. Звичайно цього не достатньо для визнання концепції «соціалізму з китайською специфікою» в світових наукових школах. Китай зараз перебуває в складному економічному стані, як і більшість країн світу, що є чи не найбільшим випробуванням для країни з початку політики реформ і відкритості. Чи вийде Китай переможцем у цій складній ситуації покаже час. Якщо все ж таки китайське керівництво впорається з викликами та складнощами, які спіткають суспільство, то концепція побудови «соціалізму з китайською специфікою» має шанс увійти до скарбниці світових економічних теорій. Чи здійснить Китай чергове диво? Ця інтрига не покидає світові наукові кола. Враховуючи організованість китайського суспільства, високий ступінь його адаптованості, стійкість китайських соціальних структур та державної системи, можна стверджувати, що маоцзедунівська ідея соціалізму «з китайською специфікою» має підстави для визнання в якості самостійної наукової теорії. В той же час, варто зауважити, що китайські наукові кола вже надали наукове обґрунтування концепції китаєзованого соціалізму і над її подальшим змістовним наповненням та розвитком працює вся китайська наука. Виглядає так, що китайське суспільство вірить у свою перемогу і активно працює над тим, щоб побудувати всебічне заможне суспільство, і досягти рівня соціально-економічного розвитку на рівні з розвинутими країнами.

Використані джерела та література

1. China Monetary Policy Report Quarter Four, 2009. March 16, 2010. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://www.pbc.gov.cn/eportal/fileDir/image_public/UserFiles/english/upload/File/ChinaMonetaryPolicyReportQuarterFour2009.pdf
2. Coping with High Debt and Sluggish Growth. *World economic outlook: a survey by the staff of the International Monetary Fund*. Washington, DC. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2016/12/31/Coping-with-High-Debt-and-Sluggish-Growth>
3. García-Herrero Alicia, Santabárbara Sergio Gavilá and Daniel (2005). *CHINA'S BANKING REFORM: AN ASSESSMENT OF ITS EVOLUTION AND POSSIBLE IMPACT*. Madrid: Banco de España, Documentos ocasionales. 2005. 0502. P. 54. DOI: 10.1093/cesifo/ifl006

4. Garnaut Ross, Song Ligang, Fang Cai. China's 40 years of reform and development: 1978-2018 / Ross Garnaut. *China Update*. Book Series ANU Press, The Australian National University, Acton ACT 2601. Australia. 2018. 709 p.
5. Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers. *World economic outlook: a survey by the staff of the International Monetary Fund*. Washington, DC: International Monetary Fund, October, 2019. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>
6. Белоглазов Г. П. Социальные проблемы современной китайской деревни / Г. П. Белоглазов. *Вестник ДВО РАН*. 2012. –№ 4. С.128–135.
7. Ван Лолінь, Пей Чжанхун, Лу Шенлянь. Иностранные инвестиции в Китае: структура, динамика и тенденции развития / Лолінь Ван, Чжанхун Пей, Шенлянь Лу. *Проблемы Дальнего Востока*. 2001. 1. С. 85–99.
8. Глинкина С. П. Постсоциалистический мир: итоги трансформации / Под общ. ред. С. П. Глинкиной. Т. 3: *Азиатские модели реформирования. Возможности и вызовы для России* / Отв. ред. Г. Д. Толорая. СПб.: Алетейя, 2018. 184 с.
9. Денисов А. И. Реформа хозяйственной системы в КНР / Пер. с кит. ; научн. ред. А. И. Денисов. М.: Экономика, 1989. 351 с.
10. Коваль О. XVII-й Всекитайский з'їзд КПК: новый курс китайських реформ. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність*: Зб. ст. К., 2009. С. 34–44.
11. Ли Ланьцин. Прорыв: Как открывались ворота страны: 30-летию начала реформ в Китае посвящается / Ланьцин Ли / Пер. Ли Иньнань. – М.: Издательство Московского университета, 2010. 472 с.
12. Ли Теин. Реформы и открытость. М.: Вече, 210. 752 с.
13. Ло Цзе. Ключевой шаг для АБИИ. *Китай*. 2015 8(118). С. 24–25.
14. Матусова О. М. Особливості антикризової політики Китаю в умовах світової фінансової кризи. *Проблеми міжнародних відносин*: зб. наук. праць / Наук. ред. Б. Канцелярук та ін.]. К.: КиМУ, 2012. Вип. 5. С. 222–234.
15. Михеев В. Китай: угрозы, риски, вызовы развитию. М.: Центр Карнеги. 2005. 647 с.
16. Седнев В. В. Цивилизационная модель современного Китая. *Цивилизационная структура современного мира*. Т. 3: Цивилизация Востока в условиях глобализации. Кн. 2: Китайско-Дальневосточный цивилизационный мир и Африканская цивилизационная общность. Глобальные трансформации и уроки для Украины / Под ред. Ю. Н. Пахомова и Ю. В. Павленко. К.: Вид-во «Наукова думка». 2008. 638 с.
17. Сі Цзіньпін. О государственном управлении. *习近平谈治国理政: 俄文 / 习近平著; 俄文翻译组译*. – 北京: 外文出版社, 2017. 802 с.
18. Фань Ган. Реформы по нарастающей и «двухколейный переход»: осмысление опыта Китая. *Проблемы Дальнего Востока*. 1995. № 3. С. 59–73.
19. Чан Сюцзе. Новая стратегия открытости. *Проблемы Дальнего Востока*. 1989. С. 3–

РОЗДІЛ 7

ІНДІЯ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСІВ МОДЕРНІЗАЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

О.І. Лукаш

Аналізуючи представлену проблему, доцільно коротко охарактеризувати модернізацію як своєрідний феномен. Проведені дослідження доводять, що модернізація – це поняття комплексне, оскільки цей феномен постає у безлічі найрізноманітніших проявів, станів і перетворень, може охоплювати явища минулі та сучасні, конкретні та абстрактні, поширюватися як на цілі об'єкти, так і на їх частини; виступати як у вигляді паралельних сил і рухів, що взаємно посилюють один одного, так і у вигляді зустрічних, що взаємно гальмують один одного.

Важливо і те, що він може мати і загальнонаціональний, і монокласовий характер, тобто здійснюватися і на користь всього суспільства, і на користь його певної частини. І, що особливо важливо, – він може визначати контури майбутнього соціально-економічного устрою держави. У сучасному розумінні модернізація – це процес переходу від традиційного до індустріального та постіндустріального суспільства, який зачіпає всі сфери життя: економічну, соціальну, політичну та духовну.

Модернізація в Індії відрізняється та виокремлюється особливим різноманіттям форм, методів та наслідків. Коли в Індії говорять про модернізацію, насамперед згадують державу. Пояснюється це тим, що ініціатором головних змін у сучасному індійському суспільстві є держава. Але впродовж століть, а можливо й тисячоліть, в Індії існувала й інша форма модернізації – стихійна. З новацій, які з'являлися на індійській землі, суспільство само відбирало те, чого воно дійсно потребувало, і відкидало все надумане, передчасне та марне.

Історично індійська модернізація не була одноманітною ні в чому – ні в самих новаціях, ні в джерелах надходжень, ні в механізмах засвоєння. Одні новації були результатом самостійного розвитку автохтонних культур, інші – продуктом конвергенції – від зближення до зрощування різних культур, треті – плодом гібридизації, тобто взаємних запозичень при збереженні відносної автономії культур-донорів. Підтвердженням цього різноманіття сьогодні є соціально-економічний устрій та культура будь-якої етно-релігійної спільноти, яка проживає на території Індії.

Деякі дослідники індійського соціально-економічного розвитку ставлять під сумнів можливість успішної модернізації, посиляючись на такий феномен, як *касти* та традиційна *кастова система*, вважаючи їх серйозною перешкодою на шляху новацій. А також *індуїзм*, який, як вони вважають, не сприймає модернізації. За результатами процесу модернізації в Індії, про які піде мова далі, можна зробити висновок, що ці побоювання мали місце, але не змогли серйозно призупинити її.

У цьому контексті цікавою є думка японських авторів, які зробили наступний висновок. Вони зазначають, що чудовою особливістю індуїзму є свобода переконань: індієць (індуїст) внутрішньо відчувається абсолютно вільним у тому чи погодитись, чи ні, з тим або іншим нововведенням (свобода вибору). Ймовірно, саме ця обставина створювала можливості для обміну новаціями, була умовою інтелектуального та духовного розвитку людської особистості у процесі формування індійської цивілізації [1].

Модернізація сучасного типу, тобто процес звільнення людини від тягара патріархального колективізму, почалася в Індії під впливом колоніального завоювання, а як керований процес – після здобуття країною незалежності. Задля модернізаційних перетворень незалежна Індія обрала ефективну, але складну *гібридну модель* розвитку.

Індійська модель розвитку суттєво відрізняється від східноазійської та китайської, являючи собою унікальний тип соціально-економічної системи. Протягом останніх 75 років Індія поступово проходила трансформацію з

аграрного, патріархального та переважно неписьменного суспільства до міського, індустріального та інформаційного. Сучасна Індія – це синтез кількох соціально-економічних систем.

В наш час ми спостерігаємо велику перехідну економіку, що характеризується яскравими контрастами. Високий рівень освіти та великий сектор кваліфікованих спеціалістів поєднуються з сотнями мільйонів неписьменних. Значний середній клас, який не є типовим для багатьох перехідних економік, існує поряд з масовою бідністю. Ці контрасти притаманні всім країнам, що швидко розвиваються, проте Індія має свою особливість – унікальне поєднання відомих трьох соціально-економічних систем.

Це означає, що в індійській соціально-економічній моделі органічно поєднуються ключові риси таких систем, як розвинені капіталістичні, соціалістичні і країн, що розвиваються. Такого своєрідного поєднання, ймовірно, немає в жодній іншій країні, і воно суттєво впливає на особливості індійської моделі розвитку.

Що стосується політичної системи Індії, вона поєднує елементи англійської (вестмінстерської) моделі з рисами інших демократій. Протягом 1950-х–1980-х років індійська держава використовувала синтез західного лібералізму та радянської планової системи для трансформації колоніальної економіки, а після економічних реформ 1990-х років вона поступово здійснювала перехід до принципів вільного ринку.

Таке різноманіття та неординарність підходів до розвитку модернізації в Індії, природно, привертало увагу та великий інтерес з боку багатьох дослідників. Можна констатувати, що саме індійські вчені та фахівці зробили найбільший внесок у вивчення цієї проблеми. Справедливо вважати, що родоначальником у галузі дослідження модернізації в Індії є відомий індійський вчений Йожендра Сінгх (1932–2020). Він був найвідомішим індійським соціологом, одним із засновників Центру вивчення соціальних систем Університету ім. Дж. Неру у Нью-Делі, де обіймав посаду професора

з 1971 р. і проводив велику наукову роботу в напрямі дослідження проблем соціального розвитку та модернізації Індії.

Йожендра Сінгх залишив велику наукову спадщину в галузі соціології та модернізації Індії, його наукові роботи, написані у 70–90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст., залишаються «настільними книгами» багатьох дослідників індійських реформ та модернізації в наш час. Їхнє значення важко переоцінити, а положення, викладені в них, не втратили актуальності до наших днів, хоч і викликали свого часу наукові дискусії [2].

Із сучасних індійських досліджень необхідно відзначити цікаву з наукової точки зору роботу Дж. Тріпаті, присвячену аналізу модернізаційного розвитку Індії в період від Дж. Неру до Н. Моді [3], а також роботу відомого індійського дослідника К. Агарвала, яка містить аналіз економічних реформ, проведених для індійської модернізації у перші десятиліття ХХІ ст. [4]. Роль науки, технологій та освіти в модернізації Індії проаналізовані у дослідженні Т. Манікавасагана – професора Університету Аннамалаї у м. Чідамбарам (Тамілнад, Індія) [5]. Безперечний інтерес представляє і робота Діва С. Махендри та Р. Сенгупти про вплив пандемії Covid-19 на економічний розвиток та темпи модернізації сучасної Індії [6].

Серед західних дослідників варто відзначити останню роботу Амріти Нарлікар, яка є професором політології в університеті Гамбурга і президентом Інституту глобальних та регіональних досліджень (GIGA, м. Гамбург, Німеччина). Її робота присвячена аналізу зовнішньоекономічної політики Н. Моді та впливу проектів і програм Світової організації торгівлі (СОТ) на економічні та модернізаційні процеси в Індії [7].

Інтерес до особливостей індійської модернізації виявляють і в дослідних центрах Сходу, зокрема, можна відзначити Японський центр економічних досліджень (JCER), у виданні якого, – “Asian Economic Policy Review”, у 2018 р. було опубліковано роботу відомого індійського дослідника Р. Дзя, присвячену модернізаційній програмі перетворень Н. Моді – «модіноміці». Надалі в цьому ж виданні були надруковані статті та

коментарі японських, а також інших зарубіжних авторів (зокрема М. Аріфа, співробітника центру Глобального університету ісламських фінансів (GUIF), в яких обговорювалися та дискутувалися положення, викладені в дослідженні Р. Джа щодо шляхів та методів модернізації в Індії; також заслуговує на увагу видана у цьому журналі в 2019 році робота А. Мухамеда, присвячена детальному аналізу «модіноміки» [див. докл. 8; 9].

В українській історіографії останніми роками також з'явилося кілька досліджень, присвячених індійській модернізації. В основному дослідження на цю тему проводилися в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституті міжнародних відносин при Київському університеті ім. Тараса Шевченка, Національному інституті стратегічних досліджень. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації досліджувалися у роботі Н. Городньої [10]. Результати політики модернізації під керівництвом Н. Моді у перші роки його прем'єрства розглядалися у дослідженні О. Борділовської [11]. Більш детально питання глобалізації та модернізації в Індії представлені у роботах О. Лукаш [12]. Однак до цього часу українська історіографія не має серйозних монографічних наукових досліджень з даної проблеми.

За відсутності в українській історіографії комплексних, узагальнюючих наукових робіт з розглянутої проблематики, видається доцільним більш системно проаналізувати основні особливості та закономірності сучасної індійської політики реформ та модернізації наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Хронологічно цей період охоплює 1991–2020 рр., із наукової точки зору саме він є цікавим та привабливим у сенсі дослідження головних завдань, напрямів, методів і форм реалізації економічного реформування та модернізації сучасної Індії. Актуальність цієї теми обумовлюється складним комплексом як величезних досягнень, так і низки проблем, дослідження та аналіз яких показує той унікальний індійський досвід, що видається надзвичайно корисним для усієї світової спільноти та окремих країн, які стикаються з аналогічними викликами сучасного розвитку.

Суть політики модернізації в Індії у зазначений період полягала в тому, щоб у досить стислі терміни (не більше двох десятиліть) пройти шлях від протекціонізму й ключової ролі держави в економіці, її плановому розвитку згідно з п'ятирічними планами до політики відкритості світовому ринку й демократизації всього комплексу торгово-економічних і фінансових відносин. Ці перетворення мали відбуватись поступово й поетапно, на основі широкої соціальної бази без зламу чинної соціально-економічної системи.

Основні напрями політики модифікації та економічної стратегії в Індії були спрямовані на лібералізацію й зміцнення фінансового сектора та ринку капіталів; удосконалення й координацію податкової політики в штатах і в країні загалом для підвищення ефективності підходів до розв'язання бюджетних проблем; модифікацію і прискорений розвиток низки галузей інфраструктури; поглиблення структурних реформ і надання додаткового імпульсу розвитку промисловості; поступове реформування сільського господарства та інших галузей аграрно-промислового комплексу; подальшу лібералізацію зовнішньої торгівлі.

Реформування фінансового сектора. Під час здійснення реформ, що розпочалися у 1991 р., відбувалось помітне зменшення фінансового дефіциту, – після зниження обмінного курсу на 20 % рупія стала частково конвертованою; імпортні товари, за винятком невеликого асортименту, були звільнені від ліцензування; торговельна лібералізація доповнилася політикою більш вільного іноземного інвестування, зняттям державного контролю за цінами на низку товарів першої необхідності. Реалізація програми реформ сприяла подоланню гострої кризи платіжного балансу, суттєво збільшились резерви іноземної валюти та іноземних капіталовкладень.

Природним є те, що Резервний банк Індії (РБІ) вважав високий рівень офіційних валютних резервів обов'язковим у зв'язку з продовженням нестабільності в регіональному та глобальному вимірах. З точки зору рівня збалансованості національних інтересів Індії та глобальних пріоритетів, подвоєння офіційних валютних резервів країни за чотири роки після

валютно-фінансової кризи в Азії (1997 р.) можна було розцінювати як свідчення значної результативності політики модернізації в галузі здійснення платіжних відносин із зовнішнім світом

Реформи 90-х років були орієнтовані на лібералізацію й скорочення державного втручання в економіку, сприяли збільшенню іноземних інвестицій, необхідних для стійкого розвитку. Для поліпшення інвестиційного клімату індійський уряд зробив наступні кроки. У 35 найважливіших галузях економіки іноземні інвестори автоматично дістали право на 51 %-у участь в акціонерному капіталі компаній. Будь-якій компанії дозволялося залучати іноземні інвестиції, якщо при цьому не змінювалось співвідношення частки іноземного й місцевого капіталу. Бюро стимулювання іноземних інвестицій розглядало більш складні варіанти інвестування, а РБІ автоматично схвалював угоди із залучення іноземних технологій у галузі, що були у спеціальному переліку (серед них – металургія, енергоустаткування, фармацевтика тощо). Наступні важливі заходи – це дозвіл на вільний вивіз із зарубіжних країн прибутків та інвестицій, а також міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування, укладені Індією з 45 країнами.

Інвестиції, що надходили із зарубіжних країн, забезпечили піднесення таких економічних і науково-технічних центрів Індії, як Бангалор і Хайдарабад, а в окремих випадках і цілих районів, наприклад, розташованих неподалік від Делі. Заради широкого залучення прямих інвестицій і подальшої модернізації економіки в Індії мали використовуватися 17 спеціальних економічних зон [13].

У деяких промислових галузях успішно здійснювався процес дерегулювання цін. Зокрема, в галузі структурних реформ важливим нововведенням стало припинення з 2002/2003 фінансового року дії механізму регулювання цін у нафтовій промисловості. Ціни на нафтопродукти стали формуватися переважно ринковим шляхом, водночас було передбачено створення спеціального Управління з регулювання нафтового сектора.

Важливою новиною було й те, що роздрібні ціни на паливо й бензин в Індії стали коливатися залежно від світових цін на нафту.

Певні елементи модифікації спостерігалися і в такому напрямі, як вдосконалення і координація податкової політики. Конкретні податкові ініціативи розроблялися з урахуванням недостатньо прискорених темпів економічного розвитку й були спрямовані на стимулювання попиту, сприяння інвестиційній діяльності, підвищення продуктивності праці, розширення податкової бази, спрощення структури оподаткування.

Індійський уряд посилив підтримку малого бізнесу: так межа кредитування для малих підприємств була запроваджена в розмірі 500 тис. індійських рупій, що вдвічі більше, ніж було до того; значно підвищився обсяг позикових коштів, необхідних для забезпечення малого бізнесу.

Розвиток інфраструктури. Одне з центральних місць у політиці модернізації посідав розвиток інфраструктури. За роки реформ були значно збільшені асигнування на енергетику, будівництво автомобільних шляхів і залізниць. Вносилися серйозні зміни в Програму прискореного розвитку енергетики (вона була перейменована в Програму прискореного розвитку і реформування енергетики), на фінансування якої виділялося 35 млрд індійських рупій, що перевищувало відповідні асигнування в минулому. Центр тяжіння у проведенні реформ переносився з виробництва на передачу й розподіл енергоресурсів.

Влада Індії планувала більш широке залучення іноземних інвестицій і високих технологій у виробництво електроенергії. Активними учасниками багатьох крупних проектів в індійській енергетиці були компанії США, ФРН, Китаю, Росії. Основне місце в національній енергетиці Індії займають ТЕС (понад 70 % встановлених потужностей), що працюють на вугіллі, рідкому паливі й природному газі. У перспективі в країні планується зберегти орієнтацію на пріоритетний розвиток теплових електростанцій.

У галузі використання відновлювальних джерел енергії країна переважно орієнтувалася на розвиток гідроенергетики. Співвідношення частки гідроенергії і теплоенергії в країні становило 25:75, а в перспективі планується досягти показника 40:60. За оцінкою експертів, Індія має в своєму розпорядженні значний гідроенергетичний потенціал (до 150 тис. МВт). Реалізацію цих проектів в Індії здійснювала державна Національна гідроенергетична корпорація. Надзвичайно важливим для Індії є розвиток міні гідроенергетики. Для цього Міністерством нетрадиційних джерел енергії була розроблена спеціальна програма «Small Hydro Power», головне завдання якої полягало в постачанні електроенергії в невеликих обсягах (200 МВт). Значні позитивні зміни спостерігалися й в проведенні структурних реформ і модернізації промисловості. Як уже зазначалось, одним із основних моментів реформ стало руйнування «царства ліцензій», – так індійські політики визначили деліцензування, яке було передбачено новою промисловою стратегією. Ліцензування було скасовано для більшості галузей промисловості, за винятком оборонних, а також дрібного виробництва.

На відміну від більшості країн, що розвиваються, Індія має в своєму розпорядженні досить розвинену машинобудівну промисловість і входить до групи важливих верстатобудівних країн світу. У державі створена Індійська верстатобудівна асоціація, головною метою якої визначена підтримка конкурентоспроможності її членів. Вона вживає заходи із захисту індійського ринку від зовнішньої конкуренції, впровадження податкових і фінансових пільг, стимулювання попиту на індійську продукцію. За останні десятиліття Індія досягла суттєвих успіхів у розвитку національної фармацевтичної промисловості, продукція якої успішно експортується в багато інших країн світу.

Галуззю прориву в Індії стало виробництво програмного забезпечення. Це пов'язано з тим, що його розвиток користується особливою підтримкою держави, яка створює зони офшорного програмування, особливі економічні зони (технопарки) із правом на безмитний імпорт складових для експортних

виробництв, ввезення товарів за зниженими митними зборами, звільнення від прибуткового податку.

У розвитку цього сектора вирішальну роль відіграють замовлення західних виробників, завдяки яким 70–80 % програмного забезпечення спрямовано на експорт. Зайнятість у галузі й необхідність у кадрах безперервно збільшується. Продуктивність праці тут набагато нижче, ніж в американських працівників цієї ж галузі, але з урахуванням суттєвого відставання заробітної платні індійців від американців, продукція користується великим попитом світового ринку, оскільки вона більш дешева.

Про досить високий рівень комп'ютеризації Індії свідчить те, що для національного сільського господарства в секторі високих технологій був створений спрощений варіант комп'ютера («Simputer»), який дав можливість селянам отримувати інформацію про ціни та кон'юнктуру ринку сільськогосподарських товарів країни.

У галузі реформування сільського господарства передбачалась, зокрема, подальша лібералізація постачання агропродукції за кордон зі значним розширенням кола потенційних експортерів і поетапним скасуванням заходів щодо контролю над вивозом. РБІ надавав кредити дрібним та іншим фермерам (до 50 тис. індійських рупій) у межах Спеціальної схеми заселення, а фінансування Програми іригації було збільшено на 8 млрд індійських рупій; передбачалося також скасування низки застарілих правил, які ускладнюють ведення торгівлі в сільськогосподарському секторі. Аграрний сектор Індії відчував гостру нестачу фінансових інвестицій та технічного забезпечення. Практика показала, що зменшення обсягів бюджетних асигнувань не компенсується надходженням приватних інвестицій. Подальший розвиток сільського господарства стримувався слабкістю інфраструктури, особливо нестачею сучасних засобів доставки та зберігання.

Соціальний аспект. Необхідно відзначити, що реакція індійського суспільства на лібералізацію й політику модернізації була неоднозначною.

Відповідно до проголошеної стратегії розвитку, держава брала на себе зобов'язання здійснювати більш ефективні заходи в соціальній галузі: підвищення грамотності, поліпшення початкової освіти, охорони здоров'я, забезпечення питною водою, житлом і більш повної зайнятості населення. Передбачалося посилити роль держави в тих галузях, де за допомогою одних ринкових сил не можна вирішити поставлені соціальні та економічні завдання. Однак недостатньо високе економічне зростання, а також безробіття негативно позначились на реалізації цієї частини програми.

Саме цей аспект діяльності уряду зазнавав найбільшої критики опонентів. Вони визнавали, що уряду певною мірою вдалося подолати фінансову кризу, збільшити резерви іноземної валюти, що економіка поступово стала набирати темпи, збільшились обсяги сільськогосподарського виробництва. Однак цього виявилось недостатньо для розв'язання соціальних проблем.

Критики реформ навіть заявляли, що «просочування» результатів реформ в бідні верстви населення скоротилося порівняно з попереднім періодом. Споживання в селі й місті загалом зменшилось, тоді як серед багатих воно збільшилося. Деякі дослідники стверджували, що відбувається посилення відчуження бідних від орієнтованої на економічний розвиток глобальної економіки.

Така критика була досить типовою для багатьох політиків і вчених – опонентів економічних реформ, діячів, що знаходились на різних флангах політичного й суспільного життя. Деякі з них вказували на те, що скорочення витрат на програми в соціальних секторах (охорона здоров'я, початкова освіта, догляд за дітьми тощо) негативно сприймалось населенням. Висловлювались навіть пропозиції уповільнити реформи з тим, щоб певні результати могли відчутти й бідні верстви суспільства. Однак уряд не міг ухвалювати такі рішення, оскільки на нього чинили тиск сили, які вважали, що Індія надзвичайно повільно рухається шляхом реформ.

Стало зрозумілим, що більшість населення не відчуває помітних соціально-економічних змін, а в країні немає загальнонаціональної згоди з питання вдосконалення економічної стратегії. Усе це призвело до того, що партія, яка розпочала реформи (ІНК), зазнала поразки на чергових виборах у травні 1995 р. Однак суспільство не відмовилося від підтримки реформ. Їх необхідність, по суті, ніхто і не заперечував, розбіжності виникали щодо того, як і в чий інтерес їх здійснювати. Уряд Об'єднаного фронту (ОФ), очолюваний Д. Гоудой, який прийшов до влади в червні 1996 р., а згодом і уряд ОФ, очолюваний І.К. Гуджралом з 1997 р., і надалі тримали курс на економічні перетворення, при цьому значно був посилений акцент на їх соціальну спрямованість.

Великою проблемою, що уповільнює досягнення реформування й модернізації, виступає бідність населення. Вона звична для Індії, боротьба з нею традиційно проголошується політичними партіями першочерговим завданням, її подолання постійно включається в урядові плани. Незважаючи на політику модернізації (і зменшення участі держави в економіці), в Індії зберігається підтримка бідних верств населення з опорою на державну систему розподілу (що суперечить завданням обмеження державних витрат). Ця система забезпечує найбідніші верстви населення основними продовольчими й деякими промисловими товарами за зниженими цінами. Допомога бідним – це традиція держави, що зміцнилася в роки існування планової економіки. Уряд не може від неї відмовитись, незважаючи на зовнішній тиск. Її скасування неминуче спричинить масове невдоволення, хоч в Індії бідність і убогість звичні й давно офіційно визнані. Досвід Індії, як і багатьох інших країн, показує, що субсидії і програми допомоги бідним, в основі яких лежать адміністративні механізми, не можуть докорінно поліпшити становище, вони необхідні як тимчасові заходи перехідного періоду.

На фоні масової бідності особливої уваги заслуговує якісно новий феномен у соціально-економічному становленні Індії – формування

середнього класу. Збільшення його чисельності й ролі підготоване всім попереднім розвитком, у тому числі практикою протекціонізму, що сприяла зміцненню національного підприємництва. Як і в усіх країнах, середній клас Індії має різні рівні. Зайняті в галузі програмного забезпечення – одні з самих передових серед найманих працівників, це верхівка середнього класу Індії по рівню прибутків. Посилення ролі середнього класу в Індії, прискорене реформами, пом'якшенням ліцензійного режиму, у тому числі для дрібного й середнього підприємництва, супроводжується розширенням виробництва та його диверсифікацією. Загалом, в Індії склався могутній прошарок населення, прибутки якого дозволяють вести спосіб життя, наближений до його аналога в деяких країнах Заходу. Кількісні показники індійського середнього класу дають можливість говорити про якісні зміни як в структурі споживання, так і в структурі суспільства.

Геополітичний аспект. Окрім розглянутих економічних та соціальних чинників, відіграли свою роль й великі зовнішньополітичні зміни: зникнення з політичної карти світу соціалістичних країн мало величезний ідеологічний вплив на комплекс держав Півдня, особливо азійських, прискоривши зміну ними внутрішніх і зовнішніх орієнтирів. Деякі індійські економісти вважали, що крах політичної системи в Східній Європі й Радянському Союзі підштовхнув Індію до глобалізації. Відомо, що ці події мали величезний міжнародний вплив та значення, однак індійські реформи в основному стимулювалися диспропорціями, які нагромадилися в національній економіці, й були розпочаті, значною мірою, під тиском зміцнілого приватного підприємництва. Початок реформ у часі співпав із глобалізацією, політикою відкритості економіки (на якій наполягали країни Заходу, використовуючи для цього міжнародні економічні організації). Запропонована й профінансована Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком, Азійським банком розвитку та окремими країнами, у тому числі Японією, програма стабілізації стала здійснюватися в Індії з липня 1991 р.

Аналізуючи основні напрями, умови й труднощі проведення політики модернізації в Індії, необхідно мати на увазі, що вона здійснювалась на фоні переходу від протекціонізму до глобалізації, яка викликала в країні неоднозначну реакцію та протилежні оцінювання (що ускладнювало втілення у життя окресленої урядом програми дій). Добре уявляючи собі складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за таку інтернаціоналізацію економіки країни, яка б означала не лише доступність та відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій.

Під час дискусії з питань глобалізації індійської економіки, її прихильники активно просували ідею про те, що залучення іноземного капіталу через транснаціональні корпорації (ТНК) або їх філіали, не означає економічного підпорядкування країни. При цьому вони посилались на те, що частка прямих інвестицій в Індії дуже мала порівняно, наприклад, із Бразилією, Мексикою й деякими іншими державами. Вони також підкреслювали, що глобалізація економіки сприятиме отриманню Індією передових технологій, без яких неможливий науково-технічний прогрес.

Країна нагромадила значний досвід співпраці з іноземними компаніями. Тому підприємці наполягали на залученні іноземного капіталу на певних умовах в конкретні галузі економіки. Деякі з них вважали, що іноземні інвестиції потрібно залучати лише в галузі високих технологій і пропонували визначити список галузей промисловості, у які забороняється таке інвестування.

Критики широкої глобалізації вважали, що політика масштабної участі ТНК у фінансово-економічному житті країни, призведе спочатку до збільшення частки їх акцій в індійських компаніях, а потім і до поглинання останніх іноземним капіталом, що нанесе серйозний збиток вітчизняному приватному підприємництву. Промисловці, які об'єдналися в «Бомбейський клуб» і Всеіндійську організацію товаровиробників, вважали, що повна відкритість світовому ринку надасть широкі можливості іноземному капіталу

на протигагу національному, а збільшення іноземних інвестицій «відкриє Ельдорадо» для іноземних компаній, оскільки суттєва частина цих інвестицій, зазвичай, реалізується у фінансовій галузі (що сприяє спекулятивній торгівлі акціями, а не розвитку реальної економіки).

До того ж, інвестиції часто робилися в формі «коротких» грошей, які можна стрімко вилучити, як тільки ринок подасть про це сигнал. Вказувалося і на те, що в Індії іноземні інвестиції надходять не до основних секторів економіки, таких як машинобудування, а йдуть на розвиток галузей, що дають швидкий прибуток. Такий розвиток сприяє «елітарному розвитку», тобто збільшенню виробництва товарів, які відповідають потребам верхнього шару середнього класу і більш багатих верств, яких в Індії, за різними джерелами, налічувалося наприкінці 90-х років від 50 до 180 млн осіб. Водночас, виробництво «відверталось» від потреб більшості населення, що призводило до погіршення стану цієї верстви, посилення майнової нерівності, поляризації й посилення соціальної нестабільності в суспільстві.

Опоненти глобалізації висловлювали занепокоєння і тим, що повна відкритість міжнародному ринку призведе до посилення тиску іноземних товарів на індійський ринок, негативно вплине на стан місцевої промисловості, особливо тих підприємств, які не можуть протистояти іноземній конкуренції. В Індії стали лунаати заклики до руху *свадеші* за зразком 30-х років, який під керівництвом М.К. Ганді був спрямований на заохочення розвитку місцевої промисловості й відмову від іноземних товарів. Ті, хто захищав інтереси дрібного виробника, вимагали, щоб іноземні інвестиції використовувались для впровадження передових технологій і ноу-хау в дрібне й середнє виробництво, а не призводили до його поглинання іноземними компаніями.

Більш категоричні противники глобалізації вважали, що вона є інструментарієм підкорення країн, що розвиваються, багатими державами не лише в економічній, а й духовній сфері. Зокрема, один із відомих індійських політичних оглядачів писав: «глобалізація загрожує стати вищою та

останньою стадією імперіалізму, більш всеосяжною й колективною, ніж колись в історії. Всеосяжною – тому, що вона переслідує мету не лише запровадження економічного або політичного панування над іншим світом, а й маніпулювання всією духовною діяльністю, яка може протиставитись її жорсткому натиску. Вона, глобалізація, розрахована на те, що світ має діяти відповідно до її намірів і планів. Колективною – тому, що це не буде пануванням однієї країни над іншими, як було раніше – Англії чи Франції, а стане гегемонією всіх західних країн на чолі з США» [14].

Проблема відкритості ринку та його захищеності особливо складна в зв'язку з тим, що багаті країни самі вдаються до політики протекціонізму. До того ж, як відомо, інша серйозна проблема полягає в тому, що ці країни застосовують дешеву працю в країнах, що розвиваються, для отримання надприбутків. Глобальна економіка дозволяє транснаціональним корпораціям вибирати галузі діяльності в тих країнах, у яких можна знизити витрати на заробітну платню, ігноруючи норми й стандарти, визначені на Заході. На руку ТНК грає й конкурентна боротьба між країнами, що розвиваються, і колишніми соціалістичними країнами щодо залучення іноземних інвестицій.

Існують й інші аспекти глобалізації, пов'язані зі здатністю країн, що розвиваються, залучати іноземний капітал. Одним із головних чинників, що діють на користь або проти розміщення іноземних інвестицій, є витрати на охорону довкілля. На відміну від демократичних держав, авторитарні режими деяких країн, що розвиваються, мають у своєму розпорядженні великі можливості розв'язувати проблеми іноземних капіталовкладень без належного врахування екологічних витрат. Вони часто ігнорують думку і навіть спротив захисників довкілля під час вибору місця розташування майбутніх промислових об'єктів. Індія є однією з країн, де громадські організації спроможні заблокувати реалізацію таких проектів, якщо вони можуть зашкодити навколишній природі й культурно-історичному середовищу.

Добре уявляючи складність і неоднозначність процесу глобалізації, індійські політики й фахівці виступили за інтернаціоналізацію економіки країни, яка б означала не лише велику відкритість її ринків, а й адекватний приплив інвестицій і технологій. Однак у реальності це питання вирішувалось вельми непросто. На жаль, у багатьох розвинутих державах існує тенденція зміцнювати свої митні бар'єри, особливо проти імпорту з країн, що розвиваються; спостерігалось й стійке зниження світових цін на експортні товари з зазначених країн. Зі слів колишнього президента Індії К.Р. Нараяна, «вільна торгівля в багатьох аспектах є не вільною, а керованою торгівлею» [15, р.11].

Деякі індійські економісти вважали, що поява нових складних проблем спричинена лібералізацією та глобалізацією економіки. Річ у тім, що вільний ринок не обов'язково веде до конкуренції й підвищення ефективності. Часто внутрішній ринок експлуатується іноземними інвесторами у такий спосіб, що ігнорується конкурентоздатний експорт. Значна кількість місцевих підприємців вже поступилася своїми позиціями на внутрішньому ринку транснаціональним корпораціям. Посилюється стурбованість, пов'язана з проблемою реального захисту індійських компаній, загрозою деіндустріалізації. Звідси виникає необхідність запобігання негативним наслідкам для економіки від діяльності іноземних компаній й збереження основної маси місцевого бізнесу в руках індійців.

Важливим питанням є також сама «сумісність» глобальної конкуренції з існуванням дрібних виробників. Тож індійська економіка, у якій величезну роль відіграє неорганізований сектор, мала пройти через ретельно спланований *перехідний період*, щоб уникнути посилення соціально-політичної напруженості.

В Індії добре розуміють, що глобалізація, як природний результат розвитку всієї системи міжнародних відносин і світового господарства, стала першочерговим завданням порядку денного. Однак вона є суперечливим процесом, пов'язаним як із ризиком, так і з новими можливостями, які

неоднакові в різних країнах. У більш широкій глобалізації економіки Індія зацікавлена через необхідність отримання іноземного капіталу, технологій та нау-хау, оскільки в ході попереднього розвитку її промисловість не отримувала достатньо інвестицій в галузі передових технологій, що призвело до ще більшої залежності від іноземних держав. Тож в Індії немає іншого вибору, ніж залучення іноземного капіталу. Прихильники такого підходу справедливо зазначали, що не можна зупинити хід історії, поступовий економічний і технологічний розвиток і необхідно долати вузький націоналізм.

Найчастіше основними перешкодами для залучення іноземних інвестицій спеціалісти називали корупцію, зайву бюрократичну формальність, а також недосконалість судового законодавства в Індії. Деякі фахівці вважали, що корупція не пояснює незначного надходження коштів, оскільки це явище є характерним для країн Півдня, однак при цьому відмінності в масштабах зовнішніх інвестицій дуже великі. Скоріш за все, діє традиційна для Індії тяганина, нескінченні бюрократичні перешкоди, а також такий чинник, як неоднозначне ставлення індійського бізнесу до іноземного підприємництва. До того ж, частина вищих державних чиновників негативно ставилася до приватизації держпідприємств, викликаючи у потенційних інвесторів побоювання відкату назад в економічній політиці.

Геоелектронічний аспект. Для отримання зарубіжних наукоємних технологій та збільшення золотовалютних резервів уряд Індії сприяв залученню в економіку іноземних інвестицій, у тому числі капіталів від нерезидентів індійського походження (НІП). Наприкінці 90-х років, у зв'язку з лібералізацією індійського банківського сектора, були вжиті заходи, спрямовані на збільшення надходжень в країну інвестицій НІП. Так, їм було дозволено купувати акції приватних комерційних банків і транснаціональних компаній (частку, що не перевищує 40 % вартості сплаченого капіталу), купувати й продавати цінні папери, придбати нерухомість в Індії без отримання дозволу в РБІ, який також спростив процедури роботи з НІП:

прийняття депозитів на рахунки індійських компаній, купівлю й продаж акцій НПП на фондовій біржі, передачу цінних паперів у дар індійським організаціям тощо. Усі ці заходи сприяли тому, що в цей час частка інвестицій НПП в сумі накопичених інвестицій в економіку Індії становила понад 35 % [15, р.12].

Велика частка інвестицій НПП була спрямована на фінансування приватних проектів у штатах Західної Індії (Махараштра і Гуджарат), а також у Західній Бенгалії і Тамілнаді. Зокрема, в Махараштрі реалізовувався проект розвитку іригаційних споруд на суму 10 млрд інд. рупій. Цікаво, що загальна чисельність індійської діаспори на початку ХХІ ст. перевищувала 20 млн осіб; велика її частина проживала в країнах Східної Африки (о. Маврикій) та країнах ПСА, Близького Сходу (ОАЕ та інших), Західної Європи (в основному у Великій Британії), а також в США. Найбільше інвестицій від НПП надходили з Маврикія, Таїланду, Індонезії, ОАЕ, що пояснюється наявністю в цих державах чисельної індійської діаспори.

Варто зазначити, що частка індійської діаспори у населенні Республіки Маврикій становила майже 70 %. Маврикій є офшорною зоною, яку використовують іноземні компанії, зацікавлені в пільговому оподаткуванні. Так, податок із прибутків капіталу для іноземних інвесторів, зареєстрованих у ньому, становить 5 %. Щодо Індії, то за угодою з урядом Маврикія цей податок був визначений на рівні 2–3 % (залежно від обсягу інвестицій) для інвесторів, зацікавлених вкладати капітал через цю країну в розвиток індійської економіки.

Прямі інвестиції з країн ПСА становили наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. 3,4 % всіх прямих зарубіжних інвестицій в індійську економіку. Серед країн АСЕАН найбільш тісну співпрацю з Індією підтримував Таїланд, де чисельність індійської діаспори становила 85 тис. осіб. Ця країна посідала 6-е місце серед провідних індійських інвесторів.

Значні надходження іноземних інвестицій за сприяння НПП спостерігалися з Індонезії, де чисельність індійської діаспори

перевищувала 50 тис. осіб. За підтримки НПП успішно розвивається двостороння співпраця Індії з країнами Близького Сходу, особливо з ОАЕ, розширюється співпраця ділових кіл. Досить велика індійська діаспора проживає в США (особливо в Каліфорнії). За допомогою НПП, які працюють у США, у деяких індійських містах створені технопарки, що займаються розробкою комп'ютерних програм. У найбільшій комп'ютерній компанії Майкрософт (мається на увазі так звана «Кремнієва або Селіконова долина») більше ніж 30 % службовців є індійцями. Основним іноземним інвестором в Індію, безперечно, є США. Надзвичайно важливим показником є і поява в індійській економіці японських інвестицій. Іноземні інвестиції, що надходять із зарубіжних країн, суттєво підтримали та стимулювали розвиток економічних і науково-технічних центрів в Індії.

Особливості зовнішньої торгівлі. Найважливішим напрямом політики модернізації в Індії, який відображає ступінь збалансованості національних інтересів країни й глобальних пріоритетів, є зовнішня торгівля. У період після отримання незалежності, курс індійського уряду в основному полягав в орієнтації на досягнення самозабезпеченості, в заміщенні імпорту товарами внутрішнього виробництва.

З початку 90-х років значно активізувалася лібералізація зовнішньоторговельної галузі в межах загальноекономічних реформ, необхідність у яких була вельми гострою, зокрема через проблеми з платіжним балансом. Як і зовнішньоторговельна лібералізація, програма реформ включала поступове скасування обмежень на транскордонне переміщення капіталів. Такий курс сприяв позитивним змінам у торгівлі та економіці країни загалом.

Разом з тим, необхідно зазначити, що незважаючи на активне здійснення реформ, Індія продовжувала знаходитись в групі країн із найбільш регульованим зовнішньоторговельним режимом. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. середній рівень ввізного мита залишався одним із найвищих у світі; використовувалися кілька видів нетарифних бар'єрів, у тому числі

заборона на ввезення деяких товарів, імпорتنі обмеження з метою збереження державної монополії на торгівлю певною продукцією, жорсткі стандарти й вимоги до обов'язкової сертифікації товару. Розвиток торгівлі стримувався різними перешкодами на шляху інвестицій (зокрема, режим для іноземних інвестицій був значно обмеженим), виробництво низки товарів резервувалося винятково за малим бізнесом. Природно, що за наявності таких обмежень Індія відставала від більшості азійських країн за рівнем відкритості в системі міжнародної торгівлі. Наразі надходження прямих іноземних інвестицій в Індію залишалося не таким значним, як у державах із ринками, що динамічно розвивалися. Однак процес лібералізації експортного та імпортного режиму продовжувався, були визначені потенційно перспективні ринки, а також товари, постачання яких сприяло збільшенню частки Індії у світовому експорті.

Варто наголосити, що у 2007 р. економіка Індії увійшла до 20 найкрупніших економік світу. Більш того, у багатьох міжнародних документах Індія характеризувалась як країна, де ринок стрімко розширювався. Для країни були властиві високі темпи приросту ВВП, на початку XXI ст. вони стали одними з найвищих у світі: наприклад, у 2007 р. цей показник становив 8 % на рік. Згідно з даними швейцарського інвестиційного банку Credit Suisse, того ж року Індія увійшла до елітного клубу 12 країн з економікою в трильйон доларів США. А вже у 2011 р. за ВВП паритетом купівельної спроможності Індія стала третьою економікою у світі [16].

Значних успіхів у продовженні політики модернізації Індія досягла і в наступні роки. Незважаючи на всі перешкоди, в країні продовжувався досить успішний економічний розвиток. Безсумнівно, велика заслуга у цьому належала останньому прем'єр-міністру Індії Н. Моді, що був обраним у 2014 р. та переобраним у 2019 р. та у 2024 р. на цю посаду. Поступові зміни у зовнішній торгівлі він доповнив реформуванням внутрішнього ринку. Так, важливою подією на шляху лібералізації індійського ринку з часів реформ М. Сингха (прем'єр-міністр Індії у 2004–2014 рр.) можна вважати зняття

внутрішніх торговельних обмежень між індійськими штатами. Ця важлива ідея була ініційована Н. Моді у 2014 р. під час виборчої кампанії і практично реалізована (набула чинності) у липні 2017 р.

Ще одним із найважливіших кроків на шляху модернізації за ініціативою Н. Моді була реорганізація системи державного керування економікою країни, а саме – ліквідація Планової комісії у січні 2015 р., що майже 65 років розробляла та координувала п'ятирічні плани розвитку країни, й створення нової державної структури – Національного інституту трансформації Індії (NITI) – своєрідного мозкового центру уряду. Ця державна інституція була створена для розробки стратегічних та технологічних рекомендацій з ключових питань економіки і політики, її очолив Н. Моді, а в управляючу раду увійшли головні міністри всіх штатів і територій. Ця реорганізація означала усунення вектора регуляторних функцій уряду на користь монетарних механізмів впливу на економіку. Вона сприяла залученню іноземних інвестицій на індійський ринок, а урядова програма «Make in India» надала дієві механізми та визначила правові рамки активізації іноземних високотехнологічних компаній на території Індії та реекспорту їхньої продукції.

Створення NITI було реалізацією позиції, висловленої Н. Моді у програмній промові в День незалежності Індії у серпні 2014 р. Її основною ідеєю була необхідність змін та розробка нових механізмів економічного зростання. У рішенні про започаткування цієї нової структури було зроблено акцент на інклюзивному розвитку, що включає всі верстви населення. Н. Моді, який добре розуміється на вадах бюрократичних структур, особливо підкреслював важливість ефективності управління. Показово, що до тексту постанови про створення NITI було внесено 7 пунктів про необхідність врахування інтересів особистості, знання потреб народу, взаємодії з представниками суспільства [17].

Важливий аспект діяльності Н. Моді – це зміна відносин керівництва країни зі штатами на основі політики «конкурентного федералізму», згідно з

якою розширюються повноваження місцевих урядів (штатів), а головне, підвищується їхня частка у податкових надходженнях з 32 до 42 %. Це стало наочним визнанням зростання економічного і політичного потенціалу місцевого бізнесу та ролі індійських штатів.

До того ж, НІТІ покликаний створити такі умови у форматі «конкурентного федералізму», де штати отримають нові можливості для розвитку і більше відповідальності, але кошти для них розподілятимуть на основі активної конкуренції, з урахуванням досягнень і перспективних пропозицій. Розширення загального торговельно-економічного простору за межі окремих штатів призвело в наступні роки до зміцнення економічних зв'язків між ними, зростання більш ніж удвічі обсягів внутрішньої торгівлі та пожвавлення спільної підприємницької діяльності. Збільшилися інфраструктурні вкладення у шосейні дороги, альтернативну енергетику, будівництво аеропортів та модернізацію залізничної мережі.

У центрі уваги Н. Моді, спрямованої на модернізацію країни, знаходиться програма розвитку сучасної економіки (так звана «модіноміка» або «мобіноміка» – «мобільна економіка»), саме на зростання її темпів орієнтовані намічені урядом реформи. Після виборів 2014 р. в Індії наочно простежується вплив психологічного настрою суспільства на покращення економічного стану. Усього за кілька років прийняті реформи встигли вплинути на господарчі процеси, проявилися реальні позитивні зміни. Вже перші заходи уряду, орієнтовані на залучення іноземних інвестицій шляхом підвищення їх частки у місцевих компаніях з 26 до 49 % в низці провідних галузей промисловості, пожвавили внутрішній ринок. Перед країною було поставлене завдання увійти до 50 держав за легкістю ведення бізнесу – амбітна та непроста мета з урахуванням місця, яке досі займала Індія.

Центральне місце у політиці реформ уряду Н. Моді нарівні з питаннями модернізації внутрішнього ринку зайняли проблеми економічної інфраструктури та промисловості. Недостатній розвиток інфраструктури визнано всіма партіями країни як одне з найскладніших невирішених

завдань, які негативно впливають на економіку в цілому. Інвестиції на розвиток економічної інфраструктури, насамперед енергетичної та транспортної, незмінно займають провідні позиції у державних витратах, передбачених «модіномікою».

Гостра потреба у фінансових ресурсах стимулювала приєднання Індії у 2015 р. до членів Азійського банку інфраструктурних інвестицій. У ньому Індія має в своєму розпорядженні другий після КНР пакет акцій (7,5 %), частки інших учасників набагато нижчі. На думку Н. Моді, розвиток інфраструктури сприятиме зростанню зайнятості, у тому числі в рамках урядової програми будівництва 100 «розумних міст». Передбачається, що це надасть урбанізації, яка бурхливо розвивається в Індії, більш організованого характеру і допоможе скоротити наплив мігрантів у найбільші міста країни.

Прем'єр також проголосив «План дій індійських стартапів», основними пунктами якого було звільнення стартапів від прибуткового податку, а також спрощення низки адміністративних процедур, зокрема скасування на три роки інспекцій умов праці та природоохоронних заходів.

Промислова політика Н. Моді включає орієнтацію на імпортозаміщення з його позитивними та негативними сторонами. Роль національного бізнесу в модернізації економіки визнана та користується підтримкою уряду у різних формах. Насамперед, це проявляється у захисті від зовнішньої конкуренції. Основним методом захисту внутрішнього ринку стали нетарифні обмеження (СОТ вважає, що Індія щодо їх застосування займає перше місце у світі).

У рамках «модіноміки» було також проведено ряд реформ з метою подальшої лібералізації норм та правил залучення іноземних інвестицій, насамперед у торгівлю, інформатику та промисловість. Незважаючи на уповільнення світової економіки (у зв'язку з COVID-19), у 2019 р. приплив іноземних інвестицій до Південної Азії збільшився на 10 % і досяг 57 млрд дол., у т. ч. до Індії – 51 млрд дол.

Усього чинний уряд Н. Моді прийняв до 2020 р. 26 масштабних програм економічного та соціального розвитку, розроблених за принципом «усім за потребами». Основними бенефіціарами проголошені молодь, середній клас, бідні та селяни, дрібні міські торговці, крамарі, працівники сфери обслуговування. Молодому поколінню будуть надаватися робочі місця, допомога в навчанні різним професіям, простір для волонтерської праці з очищення міст від сміття, будівництва водопроводів, електрифікації сільської місцевості.

Малоземельним селянам, сільськогосподарським робітникам, нижнім верствам міського середнього класу обіцяно різні регулярні виплати. Індійські виробники працюватимуть за програмою імпортозаміщення. Промислово-фінансовим корпораціям передаватимуть замовлення для збройних сил, а згодом і для створених підприємств оборонної промисловості [1, с. 135–159.]

Всі ці заходи покликані модернізувати не тільки економічну, а й соціальну структуру індійського суспільства, стимулювати розвиток індійського середнього класу як основної рушійної сили економічного розвитку країни, створити базис для відмови від негативної практики традиційного патерналізму.

Ефект «модіноміки», як фактору модернізації, визначити поки що повністю складно, оскільки невідомо, яку частину цієї програм буде реалізовано. Її остаточні результати складуться у ході напруженої політичної боротьби, яку Індія ще має пережити; проведення навіть частини намічених заходів, безсумнівно, викличе загострення багатьох протиріч як усередині країни, так і за її кордонами.

На сьогодні можна констатувати, що підсумки загальнонаціональних виборів навесні 2019 р. чітко окреслили вирішальну роль численних низів середнього класу, який набуває все більшої політичної ваги і впливу [18]. Результат виборів продемонстрував, що кредит довіри проведеному курсу реформ Н. Моді досить великий. Середній клас визнав необхідність

хворобливої для нього фінансової реформи (2016 р.) та зацікавлений у повній реалізації обіцяних кроків щодо лібералізації ринку нерухомості, доступу до енергомереж, зміни законів про працю та трудові ресурси, купівлю/продаж землі та ряд інших. Цей процес продовжується та спостерігається й після загальнонаціональних виборів навесні 2024 р., у результаті яких Н. Моді знов отримав перемогу.

Зрештою, реалізація програмних завдань Н. Моді щодо модернізації країни значною мірою залежить від того, наскільки високо новий середній клас оцінить проміжні підсумки реформ та перспективу подолання соціальних ризиків. Це й визначить надалі успішність індійського проекту модернізації загалом.

На своєму шляху «модіноміка» зустрічає чимало перешкод. Дуже серйозний негативний вплив на проведення реформ та модернізацію в Індії мала пандемія COVID-19. Епідемія вдарила по всіх галузях індійської економіки, екології, людському фактору (викликала високу смертність серед населення), надзвичайно знизила темпи та рівень економічного зростання країни.

Вкрай важким став вплив пандемії й на найближчих сусідів Індії – Афганістан, Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал, Пакистан, Шрі-Ланку – членів SAARC.* Темпи зростання економіки цих країн знизились в середині 2020 р. до 0,1 %, різко впала господарська активність та зовнішній попит. У Пакистані розвивалася важка економічна криза, Шрі-Ланка також переживала глибокий спад, пов'язаний з високою внутрішньою та зовнішньою заборгованістю. Бангладеш утримувала зростання на рівні 1,6%, яке, за оцінкою Світового банку, навряд чи могло довго продовжуватись у зв'язку з обвальним спадом її експорту.

Прем'єр-міністр Індії Н. Моді виявив новаторський підхід і до боротьби з пандемією, звернувшись у розпал епідемії (15 березня 2020 р.) до глав країн-членів SAARC, під час організованої за його ініціативою відео конференції, з пропозицією створити на добровільних засадах надзвичайний

фонд для взаємної підтримки в умовах пандемії. Індія першою зробила до цього фонду внесок у розмірі 10 млн дол. Ідея об'єднання зусиль на засадах взаємодопомоги отримала широку підтримку в SAARC. Така швидка, а головне, позитивна реакція всіх країн-членів спостерігалася майже вперше за роки існування цієї організації.

Реальність загальної небезпеки була усвідомлена всіма країнами, на відеоконференції 2020 року обговорювалися можливі форми та масштаби взаємодії у протистоянні COVID-19. У фонді фінансово брали участь усі країни Південної Азії (в млн дол.): Афганістан та Непал – по 1,0; Бангладеш – 1,5; Бутан – 0,1; Індія – 10, Мальдіви – 0,2; Шрі-Ланка – 5,0; Пакистан – 3,0. У результаті члени SAARC сформували надзвичайний фонд у розмірі 21,8 млн дол., перший в історії цієї організації [19].

Ініціатива Н. Моді показала, що потреба в об'єднанні зусиль територіально близьких держав регіону у протистоянні пандемії була об'єктивно необхідна та затребувана, вона наочно підтвердила необхідність спільних рішень. Вперше 8 регіональних держав зуміли не тільки домовитись, а й почали діяти спільно. Ці події продемонстрували, що об'єднання зусиль територіально близьких держав у протистоянні надзвичайним ситуаціям, катаклізмам та глобальним катастрофам є найефективнішим способом їх подолання.

Аналізуючи перешкоди, проблеми, напрями та особливості модернізації Індії, необхідно зупинитись і на характеристиці стану та перспектив індійської моделі інноваційного розвитку. Як зазначалося, відправною точкою «нової сучасної Індії» вважається 1991 р., коли уряд Н. Рао (1991–1996 рр.) оголосив про економічні реформи. Саме з цього часу починається лібералізація та поступове «відкриття» економіки для глобалізації: країна стала активно залучатися до глобальних процесів, виходити на міжнародні ринки та залучати іноземні інвестиції. На цьому тлі відбулося значне зростання валового внутрішнього продукту, покращувались умови праці, підвищувалась конкурентоспроможність країни на світовому ринку.

Однак, з позитивними результатами нового економічного курсу прийшли і негативні – сектори економіки розвивалися непропорційно, посилювався розрив між багатими та бідними верствами населення, погіршувалися екологічні умови. Спостерігалися різкі контрасти. З одного боку, крайня бідність, недоїдання та неповноцінне харчування, інфекційні захворювання та відсутність доступу до елементарних благ. З іншого, ці проблеми поєднувалися з існуванням в Індії великої кількості мільярдерів (4-е місце у світі за рейтингом BusinessInsider), з успіхами світового рівня у фармацевтичній сфері (1-е місце у світі з виробництва дженериків) та неймовірними досягненнями в інформаційних технологіях, програмному забезпеченні. Саме така «мозаїка» та величезні контрасти мали значний вплив на специфіку науково-технічної та інноваційної політики держави.

З метою подолання цих проблем в Індії було проголошено «Десятиліття інновацій» (2010–2020 рр.). На сьогоднішній день ключовим документом у цій галузі є так звана «Політика у сфері науки, технологій та інновацій» – Science Technology Innovation Policy (STIP). З моменту здобуття незалежності і до 2020 року в Індії було затверджено чотири STIP-документи, останній з них є сучасною концепцією науково-інноваційної трансформації Індії [20, р. 2].

Головними її цілями було названо: заохочення використання наукових досягнень у всіх сферах життя суспільства (будівництво «суспільства знань»); розвиток інфраструктури щодо наукових досліджень світового класу; входження Індії до топ-5 наукових держав світу; забезпечення наукових рішень для швидкого, якісного та сталого зростання економіки. Відзначимо, що за часів керівництва Н. Моді, сформульовані пріоритети сприяли активізації наукового та інноваційного розвитку країни, приєднанню до міжнародних ініціатив та залученню інвестицій у відповідні сектори.

Першочергове значення у цьому контексті мають урядові плани та бюджетні програми, пов'язані з науково-технічними інноваціями. Серед них слід виділити найважливіші: «Make in India», що діє з 2014 р.; «Startup India Action Plan» та «Technology Vision 2035», обидві затверджені в 2016 р.

Найбільш відомим проектом уряду Н. Моді стала ініціатива «Make in India», висунута з метою перетворення Індії на глобальний центр виробництва та дизайну та отримання значних іноземних інвестицій для індійських інноваційних проектів. Звіт уряду свідчить про позитивні результати цієї ініціативи: фіксується зростання прямих іноземних інвестицій (далі ПІІ): з квітня 2014 р. по березень 2020 р. їх обсяг склав 357 млрд дол. США; при цьому у 2019–2020 фінансовому році Індія вперше досягла річного обсягу ПІІ у розмірі близько 73,5 млрд дол. США [21].

«Startup India Action Plan» є «дорожньою картою» реалізації амбітного проекту індійського уряду, спрямованого на підтримку інноваційних бізнес-ідей, які б сприяли формуванню екосистеми інновацій у країні, стійкому зростанню економіки знань і збільшували можливості працевлаштування для індійського населення. Зокрема, йдеться про поширення стартапів не лише у цифровій сфері, а й у сільському господарстві, промисловості, соціальному секторі, охороні здоров'я, освіті тощо. Можна констатувати, що проект досить успішний: Індія стала третьою серед найбільших економік стартапів у світі після США та Великобританії (орієнтовно, сьогодні в Індії їхня кількість становить близько 50 тис.) [22].

Проект «Technology Vision 2035» розроблений Радою з технологічної інформації, прогнозування та розробок при Департаменті науки та технологій Міністерства науки та технологій (цей департамент відповідальний за вироблення стратегічних документів у сфері НТІ). Документ визначає 12 «прерогатив», які мають бути у кожного індійця; а також 10 «великих викликів», які стоять перед державою [23].

У цьому документі зазначено три напрями здобуття технологій – «технологічна незалежність», «технологічні інновації» та «впровадження технологій». У першому випадку маються на увазі сфери, в яких Індія має розвивати технології самостійно. Другий аспект – розвиток вже існуючих технологій, вкладення коштів в їхнє поширення та вдосконалення, їх комерціалізація. Третій шлях – запозичення чи спільна розробка технологій. Це стосується тих технологій, які Індія або тільки почала освоювати, або може легко отримати з-за кордону.

Ініціатива у сфері інноваційного розвитку Індії, насамперед, походить від держави, вона відіграє роль «першої скрипки», а приватний сектор «підхоплює» задані урядом напрями. У рамках такої парадигми уряд здійснює інноваційну політику, яка розглядається як механізм залучення різнорівневих агентів для забезпечення загальної модернізації країни та покращення життя кожного громадянина, незалежно від його становища в суспільстві; визначає специфіку індійської інноваційної моделі.

На жаль, незважаючи на зусилля індійського уряду, проблема інституційного забезпечення інноваційних проектів продовжує стояти досить гостро. Вона пов'язана з недостатнім фінансуванням науки, з низькою кількістю введених в практику досліджень, з відсутністю співпраці дослідницьких установ з комерційними структурами. Тобто, на даному етапі слабо розвинена модель «потрійної спіралі» – інституційного зв'язку між наукою, промисловістю та урядом.

Зазначимо, що індійська економіка практично вже поступово перейшла від аграрно-сировинної до аграрно-індустріальної фази (у сільському господарстві досі зайнята більшість населення). Вона досі характеризується як багатокладна, зі значною кількістю дисбалансів, які стосуються як різних форм економічного господарювання, так і співвідношення формального та неформального секторів та типів робочої сили, що разом із недостатньо розвиненою інфраструктурною базою негативно відбивається на всіх сферах, у тому числі й на інноваційному розвитку держави.

Незважаючи на те, що 2010–2020 роки були проголошені «Десятиліттям інновацій», в повному обсязі поставленої індійським урядом мети досягнуто не було. Витрати на НДДКР**, як і раніше, були недостатні, зберігався низький зв'язок приватного сектора з розвитком науки і технологій, інституційна взаємодія моделі «потрійної спіралі» залишалася слабкою.

У той же час, Індія досягла значних результатів у низці високотехнологічних секторів економіки, відбулось суттєве покращення більшості соціально-економічних показників. Країна досягла загальноновизнаних висот у постіндустріальному розвитку, наприклад, сьогодні індійці є визнаними лідерами

експорту послуг ІКТ. За Глобальним індексом інновацій 2020 року (Global Innovation Index 2020), розрахованим за методикою Міжнародної бізнес-школи INSEAD (Франція), що відображає рівень інноваційності економічного розвитку країн світу, Індія вперше увійшла до топ-50 країн: вона посіла 48-е місце, піднявшись на 4 позиції порівняно з 2019 роком [24].

Значним результатом інноваційної політики держави є вплив на соціально-економічні показники. Саме тому в Індії почав активно розвиватись феномен «низових» інновацій, які сприяють залученню соціально незахищених верств населення до економічної діяльності. У цьому ж аспекті поширення набули і «ощадливі інновації», покликані покращити життя більшої частини населення. Таким чином, з одного боку, розглянуті проекти інноваційної політики, а також позиції Індії у міжнародних рейтингах, що відображають ситуацію в галузі інноваційного розвитку, дають підстави вважати, що країна досить добре справляється з поставленими перед нею завданнями. З іншого боку, характеристика деяких соціально-економічних показників (які через низку зазначених вище проблем за останні кілька років знизилися) створює протилежне враження. Цей феномен пов'язаний з багатогранністю розвитку держави, її внутрішніми дисбалансами як економічного, так і соціального характеру.

Ціла низка соціально-економічних та культурних характеристик індійського суспільства визначила специфіку індійської моделі розвитку, зокрема інноваційного, у 2020–2024 роках. Вони привнесли певні складнощі, впоратися з якими, на наш погляд, допоможе лише грамотно вивірена державна політика, що передбачає систематизацію всієї інноваційної діяльності країни, більш активне залучення інвестицій в інновації різного рівня, відповідне кадрове забезпечення всіх щаблів інноваційної екосистеми, але найголовніше – зміцнення взаємодії між наукою та урядом. Без планомірної роботи з відповідних напрямів Індія, безперечно, досягатиме певних результатів, проте вивести науку, технології та інновації, а отже й всю економіку, на якісно новий рівень модернізації буде дуже складно.

Таким чином, слід зазначити, що під час реформ у розглянутий період основні межі індійської моделі розвитку не змінювались, Індія залишалася країною зі змішаною економікою. Однак, вона потребувала адаптації до нових умов світового господарства, які вимагали якісно інших імпульсів, у тому числі відмови від жорсткого контролю держави, скорочення її позицій як власника, реконструкції планового розвитку економіки за соціалістичним зразком. Національні підприємці прагнули звільнитися від зайвої опіки, отримати свободу в ухваленні рішень. Зміцніле бізнес-співтовариство сформувало свої системи цінностей і мотивацій, стереотипи поведінки, що відповідають сучасному етапу світового розвитку.

Незважаючи на всі труднощі, в Індії впродовж здійснення реформ й політики модернізації було досягнуто стійкого економічного піднесення. За цим показником, як зазначалося, вона увійшла в першу п'ятірку країн світу, що найбільш стрімко розвиваються. Так, у прес-інформаційному бюро Уряду Індії відзначається, що у 2024-2025 роках прогнозується зростання індійського реального ВВП в межах від 6,5 % до 7 %, а реальний ВВП Індії, «проявляючи неабияку стійкість, виріс на 8,2 % за 2024 фінансовий рік...» [25]. Резервний Банк Індії підвищив прогноз зростання реального ВВП в 2024–2025 фінансовому році із 7 % до 7,2 % [26]. Що стосується росту ВВП Індії за 2024 рік, то тут варто навести висновок Всесвітнього Банку (World Bank Group), що майже не відрізняється від індійського: «Світовий банк очікує, що середньостроковий прогноз (щодо ВВП) Індії залишиться позитивним. Прогнозується його зростання на 7 % у 24/25 фінансовому році і що він залишиться високим і надалі у 25/26 та 26/27 фінансових роках» [27]

Отже, можна зробити висновок, що індійським урядом були вибрані вірні стратегія реформ, а також поступальна, поступова тактика, яка враховувала особливості та можливості країни. Політика модернізації спиралась на досить широку соціальну базу, вона користувалася (хоча й не рівнозначною) підтримкою суспільних і політичних кіл, промисловців і підприємців. Про це свідчить той факт, що всі уряди Індії, які перебували з

1991 р. при владі, виступали за продовження й розвиток реформ, однак кожний з них висував свої пріоритети. Часта зміна урядів, безперечно, впливала на характер і темпи реформ, одночасно корегуючи їх з урахуванням інтересів різних верств населення. Проте жодний уряд не ставив питання про скасування реформ або поворот назад, що створювало певний клімат суспільної довіри політиці модернізації.

Індійські реформи продемонстрували, що без активної державної соціальної політики економічне піднесення само по собі не може забезпечити стабільного розвитку суспільства. Така політика є не менш важливим елементом перетворень, аніж ринкові реформи.

Реформи в Індії показали наявність політичної волі керівництва, уміння вибирати прийнятний за конкретних умов курс розвитку з урахуванням національно-державних інтересів країни. Саме оптимальний рівень збалансованості національних інтересів Індії і глобальних пріоритетів світового розвитку сприяв певному економічному прогресу країни й значним успіхам політики модернізації загалом.

Для України та інших країн пострадянського простору надзвичайно важливим є те, що перетворення в Індії здійснювались не під гаслом відмови від минулого, вони продовжували і розвивали (нехай і не завжди з рівною наполегливістю й послідовністю) те краще, що було вже завойовано. Вони показали, що, незважаючи на зростаючу відкритість світовому ринку, Індія робить головну ставку на свої внутрішні ресурси.

Примітки

*SAARC – South Asian Association for Regional Cooperation (або укр. мовою: Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії).

**НДДКР – науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки.

Використані джерела та література

1. Indian Cultural Values and the Promotion of Human Rights Cultural Values and Human Rights Asia-Pacific Human Rights Information Center, Osaka, Japan. URL: <https://www.hurights.or.jp/english>.

2. Modernization of Indian tradition: a systemic study of social change, by Yogendra Singh. Thomson Press (India), Publication Division, 1973. 267 p.; Essays on modernization in India, by Yogendra Singh. Manohar, 1978. 196 p; Indian Sociology: Social Conditioning and Emerging Concerns, Part 1, by Yogendra Singh. Vistaar Publications, 1986; Indian Sociology: Social Conditioning and Emerging Concerns, Part 1, by Yogendra Singh. Vistaar Publications, 1986; Social Change in India: Crisis and Resilience, by Yogendra Singh. Har-Anand Publications, 1993. 246 p.; Social stratification and change in India, by Yogendra Singh. 2nd. revised edition. Manohar, 1997. 272 p. Culture change in India: identity and globalization, by Yogendra Singh. Rawat Publications, 2000; Ideology and theory in Indian sociology, by Yogendra Singh. Rawat Publications, 2004. 240 p.
3. Tripathy J. Development Modernity in India, an Incomplete Project: From Nehru to Modi. *Bandung*. 27 Apr. 2021. Vol. 8: Is. 1. P.1-21. DOI: <https://doi.org/10.1163/21983534-08010001>
4. Agarwal K. Indian economic development in the 21st century. *International Journal of Applied Research*. 2021. Vol. 7. P. 130–135.
5. Manickavasagan T. Modernization of Indian Society. URL: <https://annamalaiuniversity.ac.in/studport/download/edu/edn/resources/Modernization%20of%20Indian%20Society.pdf>
6. Mahendra Dev S., Sengupta R. Impact of Covid-19 on the Indian Economy: An Interim Assessment. Mumbai: Indira Gandhi Institute of Development Research, 2020. 48 p.
7. Narlikar A. India's foreign economic policy under Modi: negotiations and narratives in the WTO and beyond. *International Politic*. 2022. № 59. P.148–166. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41311-020-00275-z>
8. Jha R. Modinomics: Design, Implementation, Outcomes and Prospects. *Asian Economic Policy Review*, 2018. №14 (1), p. 24–41.
9. Mohamed A. Comment on “Modinomics”: Design, Implementation, Outcomes and Prospects”. *Asian Economic Policy Review*. 2019. №14 14, p. 42–43. DOI: <https://doi:10.1111/aep.12237>
10. Городня Н. Особливості економічної модернізації Китаю та Індії в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики. Зб. наук. праць*. 2005. Вип. 33. С.161–184.
11. Борділовська О.А. Діяльність уряду Н. Моді: економічні реформи й соціальні перетворення. *Індія: давнина і сучасність: зб. наук. праць*. 2017. Вип. II / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України», Всеукр. асоц. індологів. К., 2017. С. 104–114.
12. Лукаш О.І. Особливості конкурентоспроможності й сталого розвитку Індії та Китаю. *Конкурентоспроможність і сталий розвиток у глобальній перспективі*. К., 2005. С.177–182; Лукаш О.І. Результаты модернизации и особенности социально-экономического развития Индии в конце XX – начале XXI вв. // *Цивилизационная структура современного мира в 3-х томах, 4-х книгах. – Т.3: Цивилизации Востока в условиях глобализации. Кн. 1.: Мусульманско-афразийская и индийско-южноазиатская цивилизации*. К.: «Наукова думка», 2008. С. 394–405; Лукаш О.І. Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації. *Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті): зб. наук. праць / відп. наук. ред. О. І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоціація індологів; Посольство Респ. Індія в Україні*. К., 2018. С. 296–310.
13. Бюллетень иностранной коммерческой информации. 2003. № 65. С.2.
14. *Frontiers of Development*. Oxford, 2001. P. 510.
15. *Times of India*. 1996. November, 4.
16. India became third largest economy in 2011: World Bank // *The Hindu*. 01.05. 2014. URL: <http://www.thehindu.com/business/Economy/india-became-third-largest-economy-in-2011-world-bank/article5963702.ece>
17. NITI Aayog–Overview. Government of India. URL: <http://niti.gov.in/content/overview>
18. Pakistan Pledges \$3m for SAARC COVID Fund (2020). *DAWN*, April 10, 2020. URL: <https://www.dawn.com/news/1547946>

19. Science, Technology and Innovation Policy, 2013. P. 1. Ministry of Science and Technology, Government of India. URL: https://unctad.org/system/files/non-official-document/CSTD_2013_STI_India.pdf
20. Sectors attracting significant FDI in India in 2019-20 // Make in India. URL: <https://www.makeinindia.com/sectors-attracting-significantfdi-in-india-in-2019-20>
21. About Startup India // Ministry of Commerce and Industry, Government of India. URL: https://www.startupindia.gov.in/content/sih/en/about_us/about-us.html
22. Technology Vision 2035. P. 21. URL: <https://www.anilkakodkar.in/assignments/Technology-Vision-2035.pdf>
23. 2020 Report. P. xxxii // Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf
24. 2020 Report. P. xxxii // Global Innovation Index. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2020.pdf
25. <https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2024/jul/doc2024722351601.pdf>
26. <https://www.livemint.com/market/stock-market-news/rbi-monetary-policy-2024-central-bank-keeps-real-gdp-growth-projection-unchanged-at-7-2-for-fy25-11723092718793.html>
27. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/09/03/india-s-economy-to-remain-strong-despite-subdued-global-growth>

РОЗДІЛ 8

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯПОНІЇ: НА ШЛЯХУ ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

І.В. Тихоненко

Однією з держав, яка займає чільне місце у системі міжнародних відносин та світовій економічній взаємодії, є Японія. Держава у своєму історичному поступі досягла значного прориву в економічному розвитку, що втілюється в «економічне диво», стала прикладом для наслідування іншими державами, насамперед, на теренах азійського регіону. Тривалий час Японія була економічним лідером у світі, а її реалізована модель економічного розвитку та зростання суспільного добробуту ефективно виправдовувала державну політику. Здійснений революційний прорив у науково-технічному розвитку, комп'ютерних технологіях та робототехніці закріпив за державою статус новатора.

XXI ст. стало викликом для японської нації, що сприяло трансформаційним змінам як суспільного, так і економічного вимірів розвитку країни. Адже економічний поступ міжнародної спільноти та глобалізація почали диктувати новий темп та нові формати цього розвитку. Тому Японії довелося здійснювати поступову модернізацію, оновлення та трансформацію вже існуючої традиціоналістської соціально-економічної системи.

Незважаючи на низку позитивних та негативних факторів, що впливають на позиціонування Японії у світі, реформи, які реалізує держава з метою оптимізації та покращення соціально-економічного розвитку, є своєчасними та інноваційними.

Особливості соціального та економічного поступу Японії є об'єктом дослідження наукової спільноти. Українська наукова школа акцентує увагу на специфіці економічних факторів у процесі становлення Японії як держави-лідера світової економіки, її господарського комплексу, а також

особливостей соціального виміру японської нації крізь призму технологічного розвитку держави. Цьому аспекту присвячені наукові розвідки Н.Д. Городньої [1], О.А. Мирончука [2], О. Цикалюка [3], Б.П. Яценка [4; 5]. Відзначимо наукові розвідки Надзвичайного і Повноважного посла України в Японії С. Корсунського [6].

Значний науковий доробок з теми дослідження мають японські науковці, які проявляють високий рівень об'єктивності щодо вивчення позитивних й негативних аспектів економічного розвитку Японії у XXI ст. з акцентом на соціальні деструктивні зміни. Також у цьому контексті слід відзначити й дослідників східно-азійських держав – Т. Іто [7], Т. Міамото [8], К. Охно [9], Т. Танака [10].

Науковці зі США та європейських держав приділяють значну увагу позиціонуванню Японії у міжнародних економічних відносинах, а також вивченню досвіду економічного розвитку та новацій держави, серед них – Л. Брокаерт [11], Д. Чіавассі [12] та Дж.К. Хаусман [13], Ф. Шпемберг [14].

Незважаючи на комплексність вище зазначених досліджень, варто наголосити, що їх переважна більшість фокусується суто на економічному підході до аналізу розвитку Японії, в них недостатньо враховані соціальні аспекти та еволюція розвитку і впливу внутрішніх (соціальних) та зовнішніх (геополітичних) факторів на державні реформи та трансформації у XXI ст.

Зазначимо, що у науковій площині виділяються декілька аспектів економічного розвитку держави з точки зору характеристики моделі японського капіталізму, які характеризується наступними рисами: 1) особливий спосіб взаємодії між урядом та приватним бізнесом, заснований на взаєморозумінні та двосторонніх контактах; 2) існування «закритого» ринку праці, довгострокове наймання працівників; 3) для корпорацій Японії характерне складне переплетіння інтересів різних груп (акціонерів, менеджерів, працівників); 4) особлива роль малого та середнього бізнесу; 5) розвинені системи соціального захисту; 6) провідна роль банків у

фінансуванні підприємств; б) відносна закритість економіки щодо інших країн

Зазначена японська економічна модель мала низку послідовників серед азійських держав, що обумовлює впливовість та вагомість Японії в азійському регіоні, насамперед у Південно-Східній Азії. Важливою рисою модернізації Японії стали джерела фінансування реформ та структурних перетворень. На відміну від «азійських тигрів», які залучали іноземні інвестиції, Японія обмежувала потік іноземного капіталу, покладаючись виключно на національні ресурси.

Шлях модернізації Японії тісно пов'язаний з традиційним устроєм життя японців і тривалою закритістю держави. Однак у XXI столітті почала розвиватися інноваційна модель економіки, заснована на концепції «держави розвитку». Прагнення стати нацією, найбільш розвинутою в інноваційному вимірі, сформувалось на основі сприятливого соціального клімату, характерного для японської культури, зокрема внутрішньої організації та взаємовідносин працівників у компаніях. Стимулювання до роботи та постійне навчання також мали позитивний вплив. Японці раніше за інших оцінили значення людського фактору, максимально використовуючи інтелектуальні здібності суспільства. Підприємці запозичували найкращі світові практики управління для їх удосконалення на основі японського досвіду. Ця політика охоплювала не лише науково-технічні нововведення, але й методи управління виробництвом. Постійні досягнення в багатьох галузях, зокрема в біотехнології, електроніці та нових матеріалах, змінили сприйняття ролі Японії у сфері інновацій. Вона отримала імідж виробника високоякісної продукції.

Важливо, що основою для розвитку інноваційної економіки в Японії стало створення відповідних регіональних кластерів на базі університетів. Це не лише підкреслило певну традиційність у соціумі (ідея колективізму), але й мало непоганий результат.

Тобто, під впливом низки чинників японська модель економіки перейшла від класичного трактування та певних усталених форм у теоретичному розумінні шляхів розвитку до етапу модернізації, що спонукало як регіональні держави, так і держави-лідери глобальної міжнародної економічної системи переймати цей досвід. Насамперед, досвід у сфері технологічного, інноваційного розвитку Японії активно перейняли держави Південно-Східної Азії.

Модель економічного розвитку Японії має низку елементів, які базуються на соціальній основі, усталених принципах розбудови трудових відносин, що вимагає апелювання до концепту держави добробуту. Добробут суспільства, його розвиток і рівень життя, безперечно, обумовлюються економічним розвитком та стабільністю, і у найкращому варіанті, – економічним зростанням.

Низка дослідників стверджують, що модель «японської держави добробуту» є певним гібридом існуючих, теоретично та практично обґрунтованих моделей інших держав світу. Аналізуючи соціальний устрій, розвиток та особливості державного регулювання економіки, японський дослідник Т. Міямото приходять до висновку, що Японія поєднує в собі елементи ліберального (невелике державне забезпечення), консервативного (соціальне страхування за категоріями роботи, модель сім'ї чоловіка-годувальника) та соціал-демократичного устрою держави (повна зайнятість) [8, р. 15]. Характеристики японського східно-азійського режиму добробуту та розбудови держави дають можливість віднести його до четвертого типу існуючих східно-азійських моделей, тобто «сімейного режиму», в якому вага моделі сім'ї-годувальника є особливо потужною. Домінуючою характеристикою східно-азійського режиму соціальної держави стає те, що пріоритетом виступає економічне зростання, а суспільний добробут є його невід'ємною складовою.

Політолог П. Пірсон зазначає, що після 1990-х рр. Японія увійшла в добу рецесії, що сприяло проведенню трансформації та реформ під впливом

таких тенденцій, як: вимушена, доволі жорстка економія державних витрат завдяки розвитку процесів глобалізації; дестабілізація ринку праці внаслідок переходу від обробної промисловості до сфери послуг та інформації; збільшення видатків на соціальне забезпечення, чому сприяло вдосконалення медичної та пенсійної систем, що покращило характеристики життя населення похилого віку; трансформація традиційного формату сім'ї «чоловік-годувальник» (збільшення зайнятості жінок, зниження народжуваності, збільшення кількості окремих домогосподарств тощо) [10, р. 21-22].

Тому варто погодитися, що Японія у контексті імплементації режимів держави соціального добробуту має специфічні прояви, що ґрунтуються на історичних і соціально-економічних особливостях розвитку держави та політичних зусиллях відповідних урядів. Проблеми, з якими вона зіштовхнулася наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., стали рушійною силою політики модернізації та соціально-економічних реформ.

Японія має усталену організаційно-управлінську структуру господарства. З одного боку, державні відомства, з другого – множина корпорацій та їхніх угруповань, а також комерційні банки та інші фінансові інститути. Утворена система впливає на формування та функціонування господарських систем (галузевої, функціонально-господарської) та має певну територіальну організацію, в основі якої лежить мережа адміністративно-управлінських центрів, що історично склалися. Існують тісно сформовані міжгрупові зв'язки, що сприяють формуванню єдиного загальнодержавного конгломерату приватної власності, складовими якого є корпоративні утворення різних типів. Тому Японію навіть називають «Japan incorporated».

Взаємодія державно-приватного сектору є також детермінованою. З боку держави діє урядова система, репрезентована урядом (*сейфу*), з різноманітними дорадчими, координаційними, науково-дослідними та іншими установами (*канрьо*). Як і в будь-якій демократичній країні, ці органи виконавчої влади взаємодіють із законодавчою владою, – парламентом

(*коккай*), та судовою владою. Оскільки Японія – конституційна монархія, то історичним символом законодавчої влади є імператор. З боку множини юридичних осіб, основним елементом організаційної структури є корпорації, а точніше, угруповання корпорацій різних типів (*кейрецу*, *дайкігьо судан* тощо). Саме їхні зусилля приводять в дію виробничі та технологічні механізми функціонально-галузевих систем (*гьокай*). Елітою системи є їхні фінансові кола (*кін'ю гьокай*) та група державно-корпоративних організацій (*дзайкай*), діяльність яких виявляє вплив на функціонування як господарської, так і урядової ланок системи. Наразі спостерігається зростання ролі *дзайкай* на економічне життя Японії, що подекуди нагадує колишній вплив *дзайбацу* [4, с. 138-139].

Система господарського комплексу Японії є розгалуженою та включає галузі, які притаманні усім розвиненим державами. Проте акцент у господарському комплексі варто зробити на впровадженні інформатизації та технологій. Основою розвитку стає мережа науково-дослідних і конструкторських установ. Тому, серед прогресивних сфер розвитку економічного потенціалу Японії варто виокремити наступні: комп'ютерні техніки, оптико-волоконні телекомунікаційні системи, потужні бази даних і світові інформаційні системи; “мехатронна” революція (японський термін “мехатроніка” – форма поєднання термінів “механіка” та “електроніка”), що спирається на всебічне впровадження електронних чіпів та мініатюрних процесорів у традиційні види машин та механізмів, а також розширення сфери застосування роботів; розвиток генної інженерії; впровадження енергозберігаючих технологій та альтернативних джерел енергії [5, с. 24].

Як острівна держава, Японія є досить обмеженою територіально, не має достатньої сировинної бази, яка дозволить забезпечити всеосяжний розвиток промислового комплексу. Тому японці на ментальному рівні неабияк цінують такий ресурс як земля, а також докладають багато зусиль для забезпечення промисловості сировиною, втілюючи ідеї енергозбереження та економії матеріалів. Якщо машинобудівний комплекс зосереджується на

впровадженні найновіших наукомістких виробництв, то сільське господарство залишається залежним від імпорту.

Зазначений структурний та управлінський вимір економіки Японії має практичну імплементацію, яка підтверджує особливість японської економічної моделі та її трансформацію на межі ХХ–ХХІ ст.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що наприкінці 1980-х років у Японії відбувся процес, який отримав назву *бабуру кейкі* («бульбашкова економіка»), – колапс японської фінансової бульбашки, який завершився у 1990–1991 рр. та спричинив тривалий період дефляції та рецесії у японській економіці. Зростання стало близьким до нуля, а іноді навіть негативним. Вперше за післявоєнний період загальний рівень цін стабільно знижувався. Період 1990-х рр. стали характеризувати як втрачене десятиліття для Японії.

Взагалі, якщо розглядати еволюційні зміни та трансформацію економічного розвитку Японії, варто констатувати, що японська економіка занепадала тричі: у 1992–1993 рр. одразу після колапсу бульбашки, у 1997–1998 рр. – в період підвищення податку на споживання та банківської кризи, а також у 2001 р. під час рецесії в США та світової ІТ-рецесії. Разом з тим, економічні показники в проміжні періоди були не такими вже й поганими. У 1996 р. реальне зростання Японії становило 3,5 %, що було найвищим показником серед країн G7. Проте, щоразу «одужання» економіки було нетривалим. Не дивно, що малий бізнес зіштовхнувся з більшими труднощами, ніж великі підприємства, у сфері продажів, корпоративних фінансів та інших аспектів, оскільки банки припиняли кредитування малих та середніх підприємств.

Зважаючи на такі досить негативні тенденції, ще одним поясненням входження Японії у період так званого «втраченого десятиліття» стало твердження про те, що економічна система Японії застаріла і не могла ефективно увійти в нову еру ХХІ ст. Вірогідно, японська система довгострокових відносин (довічна зайнятість, винагорода за вислугу років, групи *кейрецу*, субпідряди, адміністративне керівництво тощо) добре

працювали в 1950-х–1960-х роках, але вони стали неефективними в епоху швидких змін глобалізації. Деякі економічні експерти та аналітики наголошували, що Японія стоїть на порозі третьої великої трансформації (першою була революція Мейдзі, а другою – реформи після Другої світової війни). Варто зазначити, що незважаючи на занадто традиційні підходи до суспільства і держави, Японія змушена у XXI ст. трансформуватися, що більш детально буде доведено далі [9, р. 166–168].

Не менш вагомим фактором кризових явищ у Японії та імпульсом до змін стали процеси у японському соціумі. У країні стрімко старіло населення та зростав державний борг. Люди стали невпевненими щодо свого майбутнього, доходів і робочих місць, зростання податкового тягара, питання стабільності медичної допомоги та пенсійних схем – все це спонукало уряди до певних дій. Існуючий соціальний песимізм уповільнив споживчі витрати та бізнес-інвестиції. Зовнішні фактори, – поява Китаю як «фабрики світу» та інших нових індустріалізованих держав, а також «відтік» японського виробництва за кордон, – вважалися великою загрозою.

У свою чергу, вплив усіх вище зазначених факторів та наслідки дестабілізації економіки можна прослідкувати на прикладі фінансового сектору. Щоб увійти у XXI ст. більш-менш стабільно, японська влада вжила заходів до трансформації банківської сфери та механізмів кредитування бізнесу, оскільки зниження цін на землю та акції серйозно вдарили по балансам комерційних банків і *юсен* (небанківських установ, що спеціалізуються на кредитуванні нерухомості). Японські фінансові установи часто вимагали землю в якості заставного забезпечення позики та практикували взаємне володіння акціями (але вартість обох активів різко впала).

Коли такі фінансові установи як Yamaichi Securities і Hokkaido Takushoku Bank збанкрутували, а Банк довгострокового кредиту та Банк цінних паперів і кредиту також припинили свою діяльність, в економіці Японії відбулася банківська криза 1997–1998 рр. У жовтні 1998 р. уряд

створив Агентство фінансового нагляду, а в грудні 1998 р. – Комісію з фінансової реструктуризації; у 2000 р. вони були об'єднані в Агентство фінансових послуг.

Внаслідок фінансової дерегуляції та кризи, японські банки почали зливатися. У 1999 р. вони розпочали активний процес злиття, в результаті якого до 2006 р. було створено три мегабанки — Mitsubishi UFJ, Mizuho та Sumitomo Mitsui. Банк Японії відповів на банківську кризу 1997–1998 рр., надавши достатньо ліквідних коштів. Згодом, у квітні 1999 р. було впроваджено «політику нульової процентної ставки», направлену на відродження економіки у цілому.

Довгий час Банк Японії періодично втручався у справи валютного ринку, щоб стримати підвищення курсу ієни. Однак з 2011 р. відбулася зміна політики щодо міжнародних резервів Японії, які досягли максимуму в 1,296 трлн доларів у 2023 р. Фінансова сфера також стала сферою конкуренції для Японії на зовнішньоекономічному просторі (ще у 2006 р. Китай різко випередив Японію як найбільший збирач міжнародних резервів у світі).

Фіскальну політику Японії у 1990-х рр. можна охарактеризувати як експансіоністську. Адже ще одним негативним елементом економічного розвитку стало питання державного боргу. Наприклад, на кінець 2015 – березень 2016 фінансового року непогашений державний борг становив 1066 трлн ієн, який вдвічі перевищував ВВП держави.

Вже на початку 2000-х рр. уряд Японії неодноразово робив спроби контролювати, а інколи й нівелювати, так звану «фіскальну бомбу». Уряд Д. Коїдзумі (Ліберально-демократична партія, 2001–2006 рр.) встановив обмеження витрат на інфраструктуру та соціальне забезпечення, але йому вдалося уповільнити швидкість накопичення боргу лише на один рік.

За уряду Коїдзумі політика, яка зміцнила владу прем'єр-міністра, була використана для ініціювання реформ. Коїдзумі назвав свою виконавчу команду «кабінетом для проведення радикальних реформ». Він взявся за

економію бюджету та реформи соціального забезпечення. Після посилення громадської критики щодо збільшення нерівності доходів у результаті реформ Коїдзумі, Демократична партія намагалася удосконалити процес прийняття рішень «зверху вниз» та працювала над просуванням структурних реформ в уряді за допомогою таких заходів, як зміцнення кабінету міністрів, придушення влади бюрократів та створення національного стратегічного бюро, яке звітувало безпосередньо прем'єр-міністру. Однак і ці реформи зазнали значної критики японців [10, р. 27].

З 2009 по 2012 рр. три послідовні уряди Демократичної партії Японії невдало скорочували певні державні проекти, але не торкнулися видатків на соціальне забезпечення, які були найбільшою частиною державних витрат. Тому, реалізація дій уряду С. Абе, що почалася з 2012 р., стала проявом ще більш жорсткої фіскальної політики

Втіленням нової стратегії економічного розвитку стала «Абеноміка», виправдана турбулентністю урядової системи Японії та реформами, які не виправдали себе повною мірою. Після відносно сильного уряду Д. Коїдзумі, державою керували слабкі та недовготривалі уряди, три від Ліберально-демократичної партії (ЛДП), їх очолювали С. Абе, Я. Фукуда та Т. Асо, і три від Демократичної партії Японії (ДПЯ) під керівництвом Ю. Хатоями, Н. Кана та Й. Ноди.

У політичній сфері не було досягнуто ефекту «здорової» конкурентної боротьби між партіями, яка б позитивно оновила соціально-політичний та соціально-економічний клімат у державі. Проте, ще один прихід до влади кабінету С. Абе відзначився економічною ініціативою, – Стратегією зростання, яка була запропонована у 2013 р. Надалі вона трансформувалася у «Абеноміку», яка складалася з «Трьох стріл», включаючи: 1) експансіоністську фіскальну політику; 2) сміливу монетарну політику; 3) структурну реформу – «стріла» зростання [9, р. 174–175].

Зазначені у стратегії напрями мали декілька етапів організаційної імплементації та практичної реалізації: зростання номінального ВВП на 3 %,

а реального – на 2 % на рік, стимулювання інвестицій приватного сектору та вихід до 2020 р. на бездефіцитний бюджет.

Перший етап імплементації «Японської стратегії відновлення», який розпочався у 2013 р., був спрямований на головні сфери. Так, зокрема, було вжито заходів щодо стимулювання інвестицій, і їх рівень у 2014 фінансовому році досяг 69 трлн ієн (\$575 млрд) порівняно з 45,5 трлн ієн (\$379 млрд) у 2012 р. та 50,9 трлн ієн (\$424 млрд) у 2013 р. Проведено реформу оподаткування корпорацій з метою зниження ставки з 30 % у 2012 р. до 20 % у 2025 р.; а з квітня 2015 р. ставку було знижено на 2,51 %. У той же час, в сфері корпоративного управління було запроваджено механізми призначення незалежних зовнішніх керуючих компаній.

З огляду на особливості соціальної стратифікації та специфіку розвитку японського суспільства на доволі традиційних засадах, розпочалося активне стимулювання зайнятості жінок. Реалізовано проєкт «Догляду за дітьми з нуля років», який дозволив забезпечити за кошти держави догляд за 400 тис. дітей. В результаті кількість зайнятих жінок за 3 роки збільшилась на 780 тис. осіб (з 26,53 млн у грудні 2012 р. до 27,31 млн у квітні 2015 р.).

«Абеноміка» передбачала вихід Японії з деякої «закритості», а саме – розвиток туристичної сфери, залучення туристів з держав АСЕАН завдяки спрощеній процедурі в'їзду. Вже у перший рік реалізації програми (2014 р.) кількість іноземних туристів, які прибули до Японії, перевищила 13 млн, що було на 29,4 % більше, ніж у 2013 р. [13, р. 3-4]

Найважливішим елементом «Абеноміки» стала фінансово-кредитна політика, спрямована на зниження вартості запозичень, при цьому облікова ставка Банку Японії підтримувалась на рівні 0,0-0,1 %. У свою чергу, було встановлено орієнтир на подолання процесу дефляції та утримання інфляції на рівні 2 % на рік. Прийнято додатковий пакет бюджетних видатків у 5 трлн ієн (\$510 млрд) для фінансування інвестицій в інфраструктуру економіки.

Крім того, податкова реформа передбачала підвищення податку на продаж товарів і послуг, а податок на прибуток компаній був знижений з 38 % до 30 % з метою стимулювання інвестицій у японську економіку.

Другий етап реалізації стратегії, розпочатий 7 жовтня 2015 р., отримав назву «революції продуктивності». Ключовим чинником цього етапу став взаємозв'язок між соціальним середовищем Японії та її економічним розвитком. Однак здійснити «стрибок» у розвитку економіки було складно через старіння населення, що призводило до зменшення частки економічно активного населення. Уряд зосередився на стабілізації економіки та поліпшенні соціальних умов, щоб стимулювати зростання народжуваності. Значну увагу було приділено підвищенню продуктивності праці, зокрема через «інвестиції у майбутнє» – технології та людський капітал.

У червні 2016 р. уряд Японії оприлюднив «План активного залучення всіх громадян», який включав 3 нові «стріли» збільшення зайнятості робочої сили. Перша – підвищення номінального ВВП із 490 трлн ієн (\$4,08 трлн) у 2015 р. до 600 трлн ієн (\$5 трлн) у 2021 р. Друга – досягнення оптимального рівня народжуваності (приблизно 2 дитини на сім'ю до 2025 р.). Третя – створення такої системи соціального забезпечення та соціального захисту, за якої для догляду за хворими членами сім'ї ніхто не має потреби залишати своїх робочих місць. Для створення умов для цього було поставлено завдання побудови сильної системи соціального захисту та допомоги людям похилого віку. Уряд приділив особливу увагу підтримці з боку держави системи захисту материнства та дитинства, працівників з повною та неповною зайнятістю, а також щорічному збільшенню мінімальної заробітної плати на 3 %.

Третій етап реалізації стратегії стартував 8 грудня 2017 р. та був сконцентрований на стимулюванні продуктивності праці на основі фінансування розвитку людського капіталу, а саме, сучасної освіти та розбудови модернізованого суспільства («суспільства 5.0»), що ґрунтується на перевагах використання передових інновацій (інтернет, штучний інтелект,

технології великих баз даних, робототехніка) [14, р. 64]. Планувалося здійснення структурних реформ у галузях охорони здоров'я, енергетики та сільського господарства. В аграрній сфері була поставлена мета послаблення державного регулювання у розвитку конкуренції, залучення приватного підприємництва та збільшення експорту сільгосппродукції до 1 трлн ієн у 2019 р.

Варто зазначити, що однією з рушійних сил розвитку Японії проголошувалась активна участь країни у зростанні зовнішніх ринків, створенні зон вільної торгівлі, розробці високотехнологічних інфраструктурних проектів. У той же час, відбулося поступове покращення бізнес-клімату для залучення прямих іноземних інвестицій.

Серед усіх вищезазначених аспектів реалізації «Абеноміки», найбільш складною стала «Стріла зростання». Для її реалізації Кабінет міністрів схвалив у червні 2013 р. Стратегію відродження Японії, що включає три дорожні карти та три плана. «Стріла зростання» «Абеноміки» була неоднозначною, розгалуженою та постійно змінювалась. Деякі експерти стверджують, що запропоновані дії були надто загальними, без визначення пріоритетів чи деталей реалізації. Багато з них збігалися з ініціативами, які ухвалювали попередні уряди. Саме ця «стріла» мала б забезпечити ефективну розбудову у Японії моделі держави добробуту.

Варто зазначити, що наступник і союзник С. Абе, – Й. Суга, послідовно продовжував курс на реалізацію «Абеноміки». Проте, незважаючи на її послідовність та перспективність, зазначені амбітні цілі щодо прориву в економічному розвитку не були досягнуті повною мірою (це регламентується курсом уряду Ф. Кісиди, який став прем'єр-міністром Японії у 2021 р. і намагається дистанціюватися від стратегії С. Абе, рекламуючи так званий «новий капіталізм», на його думку більш пристосований до розбіжностей між багатими та бідними).

Основні ідеї стратегії кабінету Ф. Кісиди полягають у трансформації економіки Японії на основі цифровізації, інвестицій у зелені технології та

людський капітал. Показовим у контексті розкриття ідей та напрямів реалізації політики Японії урядом Ф. Кісиди є його виступ на Давоському форумі у лютому 2022 р.

Разом з тим відзначимо, що зміни, які відбулися у світі під впливом пандемії COVID-19, зачепили Японію і вплинули безпосередньо на її соціально-економічний розвиток, збільшивши темп активізації тенденцій до змін, модернізації та трансформації як всередині держави, так і за її межами.

Уряд Ф. Кісиди оголосив політику «нового капіталізму», яка дещо була реорганізована у формат так званих «чотирьох стовпів»: 1) інвестиції в людський капітал; 2) стратегічні інвестиції в науку та технології; 3) прискорення екосистеми стартапів; 4) інвестиції в так звану зелену трансформацію для зменшення викидів вуглецю. Врешті-решт, «новий капіталізм» Кісиди мав на меті адаптувати «Абеноміку» шляхом заохочення нових підприємств і більшого використання цифрових технологій, включаючи політичну підтримку виробництва напівпровідників, забезпечення ланцюгів постачання найважливіших корисних копалин і вдосконалення транспортної та комунікаційної інфраструктури. Позитивом політики Кісиди стало підняття Банком Японії базової ставки до 0,25 %, що вказує на очікування покращення економіки. Як зазначає Р. Абе, економіст банківської корпорації «Sumitomo Mitsui», наразі, навіть незважаючи на завершення прем'єрства Ф. Кісиди, рано давати повну оцінку економічній політиці його уряду, але в порівнянні з попередніми урядами, вона принесе позитивні зміни для Японії. У свою чергу, економіка Японії залишається вразливою до зовнішніх шоків, включаючи ослаблення китайської економіки, геополітичну нестабільність на Близькому Сході та в Європі та можливе повернення нової адміністрації Трампа [15].

У вересні 2024 р. в Японії відбулися вибори і новим прем'єр-міністром став С. Ішіба, який у своїх заявах досить лояльно ставиться до продовження концепту «нового капіталізму» попереднього уряду. У експертному колі зазначають основні вектори майбутньої економічної політики С. Ішиби, яка

вже отримала назву «Ішібаноміка». По-перше, уряд Ішіби в основному дотримуватиметься економічної політики кабінету Кішіди, включаючи відмову від дефляції з одночасним підвищенням зарплат, розширенням інвестицій та енергетичною політикою. Зокрема, Ішіба пообіцяв збільшити субсидії на відродження регіонів. По-друге, основним механізмом стане керівництво монетарною політикою, яка може вплинути на курс валюти. Проте, на її ефективність будуть впливати зміни світової економіки та відносин із Сполученими Штатами, а також ринковий курс долара до ієни. Під час прем'єрства Кішіди Банк Японії вже припинив свою політику негативної процентної ставки. По-третє, планується реформувати податкову систему [16].

Можна стверджувати, що у ХХІ ст. Японія починає всеосяжну трансформацію та модернізацію (уряди Ф. Кішіди та С. Ішіби не можна вважати першими у цьому напрямі). Японія увійшла у ХХІ ст. вже реалізуючи модернізаційні зміни в економіці та сприяючи оновленню суспільства в усіх сферах, що обґрунтовується історично детермінованими та обумовленими факторами.

Різні соціально-економічні фактори викликали економічну стагнацію Японії. По-перше, протягом останніх десятиліть населення Японії безперервно скорочувалося, що призвело до скорочення приватного споживання, втрати робочої сили та збільшення фінансового тягаря для молоді. Зменшення чисельності населення негативно вплинуло на економіку Японії, оскільки внутрішнє споживання є її основною рушійною силою. По-друге, зростання кількості старіючого населення в Японії також посилює фінансове навантаження на економіку. Через те, що Японія посідає перше місце у світі за найдовшою тривалістю життя, відсоток людей похилого віку постійно зростає. Відповідно, величезні витрати на медицину та охорону здоров'я створюють серйозні фінансові проблеми для уряду Японії. По-третє, Японія також стикається з більш конкурентним зовнішнім економічним середовищем, ніж раніше. На економічному фронті японські корпорації

зіткнулися з жорсткою конкуренцією з боку інших країн, таких як Південна Корея та Китай.

Окрім внутрішньої турбулентної ситуації, на економічний розвиток Японії мали вплив і досить негативні зовнішні фактори. Зокрема, Азійська фінансова криза 1997–1998 років, криза в ІТ-сфері у 2001 р., глобальна фінансова криза в 2007–2008 рр., яка була особливо серйозною. Більше того, Японія також зіткнулася з природними катаклізмами, у першу чергу землетрусами (це землетрус у Кобе в 1995 р., Великий землетрус у Східній Японії та аварія на АЕС у Фукусімі в 2011 р.). Фізичні збитки від землетрусу в Кобе оцінили у 9,9 трлн ієн або 2,0 % ВВП, а бюджет відновлення склав 3 трлн ієн або 0,6 відсотка ВВП. Приблизний збиток від землетрусу у 2011 р. склав 16,9 трлн ієн або 3,6 відсотка ВВП, а бюджет відновлення за перші п'ять років становив від 19 до 23 трлн ієн або 4,0-4,9 % ВВП. Ці дані не враховують витрати, що пов'язані з аварією на АЕС у Фукусімі. Урядом Кана (Демократична партія Японії) для подолання наслідків цього землетрусу було реалізовано низку дій, які згодом критикувалися як досить неконструктивні (розробка плану реконструкції, реакція на радіаційну проблему, дефіцит електроенергії та майбутня енергетична політика). Звичайно, наслідки таких природних катаклізмів, які відчула на собі Японія, неможливо подолати за декілька років [9, р. 172].

Всі ці негативні процеси, що розвивалися на тлі зовнішньоекономічної ситуації як на регіональному, так і глобальному рівнях, безперечно, вплинули на стан соціальної та економічної сфер Японії.

Варто наголосити на тому, як саме Японія реагує на виклики соціально-економічному розвитку та проводить заходи модернізації.

У цьому контексті зазначимо, що традиціоналізм є базисом суспільного устрою японців. Це не лише суспільна значущість чоловіка-годувальника та жінки у сімейних відносинах, а й чітко детерміновані трудові відносини, значний колективізм, який майже нівелює особистісний рівень позиціонування громадянина. Варто згадати поняття «*кукутай*» – специфічну

японську концепцію державної спільноти, яка об'єднувала імператора, японський народ і Японські острови в єдине органічне ціле. Наразі японський уряд дещо трансформує усталене бачення суспільних ідеалів, зокрема, через збільшення ролі та участі жінок у суспільному житті, їх професійну зайнятість, а також важливість ролі кожного громадянина, дії якого мають сприяти загальному баченню японської нації як єдиної, цілої та неподільної.

Японське суспільство швидко старіє, тому що люди похилого віку живуть довше, а молодь не проявляє активності щодо одруження та народження дітей. Прем'єр-міністр С. Абе заявив, що швидке старіння населення є «найбільшою проблемою» Японії. Станом на 2018 р. чисельність працездатного населення Японії (віком 20–64 роки) скоротилася на 12 %. Прогнозується, що до 2050 р. кількість людей похилого віку сягне 79 % населення працездатного віку [17].

Оскільки Японія є лідером у боротьбі з проблемами старіння суспільства, решта світу спостерігає за політичними реформами, інноваціями та експериментами, які вона проводить. Одним із важливих викликів, спричинених демографічними змінами, є скорочення робочої сили. Припускається, що робоча сила Японії скоротиться на чверть з 67 млн до 51 млн до 2050 р.

Дефіцит робочої сили став очевидним в останні роки. Рівень безробіття стабільно знижувався з 5,1 % в 2009 р. до 3,1 % в 2016 р. Багатьом підприємствам, особливо малим, важко віднайти достатню кількість працівників. Дефіцит робочої сили широко поширений у всіх секторах, і особливо гостро в таких сферах послуг, як будівництво, транспорт, громадське харчування, догляд за людьми похилого віку та дітьми.

Ще однією серйозною проблемою є соціальні розриви. Після того, як відбувся колапс японської «фінансової бульбашки», поширилася тенденція розриву між багатими та бідними. Коефіцієнт бідності в Японії зріс за три десятиліття з 13,8 % у 1994 р. до 16,1 % у 2014 р. та 15,4 % у 2021 р. [18].

У ХХІ ст. Японія зіштовхнулася з тенденцією соціальної нерівності, яка проявляється у розривах сум заробітної платні, за ними йдуть відмінності в оплаті роботи постійних та непостійних працівників, диференційовані можливості працевлаштування, збільшення сімей з низьким рівнем доходу та розрив у соціальних послугах між містом і селом.

В Японії нерівність пов'язана в основному зі зростанням бідності, а не з існуванням багатих людей. Нерівність на робочих місцях найбільш проявляється у різному ставленні до працівників, які мають постійний статус, і непостійних працівників, таких, що працюють неповний робочий день або за короткостроковими контрактами. Частка нерегулярних працівників стрімко зросла з приблизно 20 % у 1990 р. до 40 % у 2014 р. Тривала рецесія посилила бажання керівництва скоротити витрати на робочу силу. Виникла ситуація, за якої, якщо посадова інструкція однакова, непостійні працівники отримують нижчу заробітну плату, що становить лише 63 % від заробітної плати звичайних працівників.

На порядку денному японського суспільно-економічного розвитку постали проблеми між особливостями функціонування фірм, бізнесу, трудовими відносинами та гендерними і віковими обмеженнями.

Жінки та молодь є основною частиною нерегулярної робочої сили, яка зазвичай потрапляє в умовну пастку і має невеликі шанси перейти на постійні посади. Це породжує соціальні проблеми, такі як неможливість одружитися з фінансових причин, меншу кількість дітей у сім'ї, низькі заощадження протягом усього життя, бідність, у якій люди перебувають до старості та передають її наступним поколінням. Неоплачувана надмірна праця є поширеною практикою, яка часто призводить до самогубств, спричинених роботою.

Ще у 2003 р. уряд Д. Коїдзумі проголосив однією з найбільш пріоритетних цілей збільшення до 2020 р. представництво жінок на керівних посадах до 30 %. У свою чергу, С. Абе неодноразово наголошував, що

покладає на жіночі таланти великі надії і хоче побудувати суспільство, де «жінка буде сяяти».

Незважаючи на такі амбітні плани щодо збільшення ролі жінок у японському суспільстві, вони не були реалізовані. У грудні 2020 р. кабінет Й. Суги прийняв новий п'ятирічний план гендерної рівності, який відкладає досягнення цілей розвитку жінок на десять років через те, що не вдалося досягти навіть половини цільового показника в 30 % до 2020 р. У звіті Всесвітнього економічного форуму 2020 р. Японія посіла 121 місце у світовому рейтингу гендерної рівності серед 153 країн, опустившись зі 101 місця, яке займала в 2012 р., у якому С. Абе прийшов на посаду [19].

Проблемним фактором в японському суспільстві є молодь, її позиціонування та зайнятість, що сприяло формуванню так званого «покоління *саторі*». У практиці дзен-буддизму слово «*саторі*» означає просвітлення, повне звільнення від бажань.

Усі вище зазначені процеси спонукали японську владу переглянути підходи до організації трудових відносин, які тривалий час були заручниками державно-корпоративного підходу. У ХХІ ст. поступова політика японського уряду щодо подолання проблем у соціальній сфері та сприяння росту економіки, має певні особливості та результати, їх можна прослідкувати на основі «Звіту щодо економічного розвитку Японії», підготованого Організацією економічного співробітництва та розвитку.

Демографічні зміни також мають великий вплив на фінансову ситуацію в країні. Державні соціальні витрати зросли вдвічі: з 11 % ВВП у 1991 р. до 22 % у 2018 р. Близько 80 % соціальних витрат припадає на пенсії, охорону здоров'я; 27 послідовних років дефіциту бюджету у 30 % призвели до зростання валового державного боргу з 60 % ВВП у 1991 р. до майже 226 % у 2018 р. У подальшому витрати з бюджету Японії на соціальні потреби для подолання наслідків старіння населення стали причиною зростання державного боргу Японії. У 2023 р. державний борг Японії становив 255,20 % ВВП. У середньому державний борг в Японії становив 148,49 %

ВВП з 1980 до 2023 р., досягнувши у 2022 р. найвищого, рекордного, рівня за весь час – 260,10 % ВВП [20]. У 2023 р. ВВП Японії оцінювався приблизно в 4,21 трлн дол. США [21].

Реформи ринку праці, які змінюють принципи роботи в Японії, мають покращити баланс між роботою та особистим життям і зменшити стрес від довгих годин праці. Так, у 2016 р. 22 % зайнятих на японських підприємствах і фірмах працювали понад 49 годин на тиждень.

З метою сприяння швидшому зростанню базової заробітної плати, уряд запровадив трирічні податкові пільги для компаній, які підвищують оплату праці робітників на 3 % на рік. Крім того, уряд запровадив податкові пільги для фірм, які збільшують інвестиції в основні фонди та людські ресурси.

Зазначені особливості та тенденції суспільного розвитку Японії є внутрішніми факторами модернізації держави і проведення відповідних реформ. У наш час Японія все більше відчуває на собі вплив зовнішнього конкурентного середовища, що змушує її проводити відповідні дії з метою утримання позицій економічного розвитку.

Діяльність малих та середніх підприємств, зміна у балансі державно-приватних відносин, які тривалий час мали традиційну форму в Японії, стали ще одним проявом модернізації економічної діяльності держави заради розвитку, і відповіддю зовнішньому світу.

На початку XXI ст. більшість малих і середніх підприємств (МСП) Японії можна охарактеризувати як пасивні виробництва, які отримували замовлення та креслення від великих клієнтів і виробляли та постачали продукцію швидко та ідеальної якості. Вони володіли високими навичками та технологіями, але мали мало можливостей для створення динамічних стратегій, таких як пропозиція та розробка нових продуктів, залучення нових клієнтів і ринків, пошук міжнародних партнерів, тощо. У 2010 р. Японське агентство з міжнародного співробітництва (відповідає за допомогу у розвитку) і Японська організація зовнішньої торгівлі (відповідає за сприяння торгівлі) вперше отримали завдання допомогти японським виробничим МСП

вийти на зовнішній ринок. Сам підхід, – вихід за кордон, для Японії з традиційно усталеною політикою ізоляціонізму або відособлення від зовнішнього світу, став вже проривом.

На міжнародній арені японські корпорації зіштовхнулися з гострою економічною конкуренцією з південнокорейськими та китайськими виробниками. Досягненнями японських підприємств у високих технологіях, електронній промисловості та науково-дослідних можливостях, які були їх перевагами, поступово оволоділи інші конкуренти. На закордонних ринках японські фірми також зіштовхнулися з жорсткою конкуренцією з боку іноземних конкуруючих фірм, перевагами яких є нижчі витрати та більш гнучкі та агресивні маркетингові стратегії.

Не меш важливими каталізаторами модернізації політики Японії в сфері економічних контактів стали регіональна економічна інтеграція в Південно-Східній Азії та зміни форматів співробітництва між державами. Вже на початку 2000-х рр. ставлення Японії до зон вільної торгівлі (ЗВТ) та регіональної інтеграції почало змінюватися, що було зумовлено різними внутрішніми та міжнародними факторами. Серед них – вплив на Японію зі сторони США, а також зменшення «пріоритетної ролі» СОТ на світовому економічному рівні з одночасною тенденцією до зростання регіональних інтеграційних форматів співробітництва в економічній сфері, зокрема, завдяки зонам вільної торгівлі.

Тенденція щодо створення зон вільної торгівлі підштовхнула Японію до регіональної інтеграції. Крім того, у відповідь на активні ініціативи Китаю щодо ЗВТ у Східній Азії, на початку 2000-х рр. Японія вжила активних заходів для прискорення темпів щодо створення зон вільної торгівлі, а також внутрішніх економічних реформ. Станом на 2017 р. Японія підписала 16 угод про ЗВТ, зокрема, з Австралією в 2014 р. та з Монголією в 2015 р. Крім того, Японія також завершила переговори по ЗВТ з Європейським Союзом у 2017 р.

Уряд Японії зробив регіональну інтеграцію і формат зон вільної торгівлі частиною своєї політики, яка дозволила стимулювати економіку. Іншими

словами, ЗВТ і регіональна інтеграція отримали політичну легітимність і внутрішню підтримку в економічній політиці Японії [22].

Проявом активізації Японії в інвестиціях є діяльність японських транснаціональних корпорацій на теренах Південно-Східної Азії. Японія протягом багатьох років була найбільшим інвестором у групі країн АСЕАН, оскільки тривалий час ці країни були основним бенефіціаром японських прямих іноземних інвестицій (ПІІ).

Одночасно з відомим «японським економічним дивом», Японія, на тлі усіх азійських держав, відрізняється на міжнародній арені позиціонуванням себе як самостійного суб'єкта – держави, що має статус одного з найбільших інвесторів у світі. Ще з 1985 р. збільшувалось інвестування японськими фірмами за кордон, і об'єктом такої діяльності, перш за все, виступили держави Південно-Східної Азії, а також Європа та США.

В Японії створено Раду сприяння прямим іноземним інвестиціям, – агентство, яке координує відповідні міністерства та політику інвестування. Значна увага приділяється діяльності малих та середніх підприємств. У свою чергу, потоки прямих іноземних інвестицій до Японії залишаються невисокими порівняно з більшістю інших розвинутих країн світу та є відносно нестабільними. Згідно зі Звітом про світові інвестиції ЮНКТАД за 2023 р., приплив прямих іноземних інвестицій зріс на 31,9 % у 2022 р. (найвищий рівень за всю історію) і склав 32,5 млрд дол. США, що зробило країну тринадцятою у світі. Вони, в основному, спрямовані у сфери фінансів та страхування, виробництва транспортного обладнання, електричних машин, зв'язку, а також хімічну та фармацевтичну промисловість. Загальний сприятливий бізнес-клімат Японії підтверджується рейтингом країни в Глобальному індексі інновацій 2023 р. (13 місце серед 132 економік) та в Індексі економічної свободи 2023 р. (38 місце з 184 країн). Крім того, Японія посідає 3 місце в індексі довіри прямих іноземних інвестицій Kearney 2023 р. [23].

Поступовий вихід економіки Японії на зовнішній простір створив умови для певної трансформації сприйняття регіонального розвитку Японії в контексті єдності суспільства з метою імплементації «держави розвитку» у регіоні. В умовах активізації регіональної конкуренції всередині та за межами держави, керівництво Японії розробляє умови та заходи для впровадження структурної економічної реформи та побудови розвиненої економіки, що забезпечує високий рівень життя та стабільної зайнятості. Тому, самоціллю виступає твердження «Відкрити націю світу», тобто зробити кожну частину Японії відкритою світу, коли кожен регіон країни має відігравати свою роль на міжнародній арені.

Крім того, кожен регіон Японії має своє призначення, бренд, пов'язаний з його потенціалом, історико-культурними, природно-географічними, соціально-економічними, геополітичними та іншими особливостями.

З метою внутрішнього регіонального розвитку в Японії широко використовуються промислові кластери, прийнято Національну кластерну програму, реалізацію якої координує Міністерство економіки, торгівлі та промисловості. Мета програми – створення нових підприємств та галузей за допомогою співпраці промислових підприємств, університетів, уряду, а також зміцнення конкурентоспроможності провідних галузей японської промисловості, таких як інформаційні технології, біотехнології, охорона навколишнього середовища та обробна промисловість.

Промисловий розвиток на основі науково-технічного прогресу стає ще одним вектором постійного розвитку держави. Японія тривалий час була лідером, якого важко наздогнати у царині науково-технологічного прогресу та інформаційних технологій. Адже японці дуже відповідально ставляться до реалізації ідей технологічного прогресу.

Більше того, прискорив рух до цифрової трансформації і став величезним каталізатором для бізнесу та уряду (як це не парадоксально) COVID-19. Пандемія різко виявила затримку Японії у цифровій сфері і

спричинила швидку реакцію уряду на цю проблему, що призвело до пошуку шляхів подолання цього відставання. Міністерство охорони здоров'я Японії зіткнулося з труднощами збору точних, надійних даних у режимі реального часу.

Основний закон про ІТ, прийнятий в Японії ще у 2000 р., визначав ІТ-стратегію країни протягом останніх 20 років. Це допомогло їй побудувати потужну інфраструктуру, що підтримує використання Інтернету, однак також виявило слабкі сторони. Щоб розв'язати застійну ситуацію, уряд Японії протягом останніх років провів кілька реформ, а у вересні 2021 р. ініціював «Основний акт про формування цифрового суспільства» [24], впроваджуючи нову політику та заходи з метою розгортання цифровізації в країні.

Необхідно підкреслити, що розроблена в Японії Концепція «Суспільство 5.0» містить бачення та прагнення країни щодо використання безперервної технологічної трансформації на усіх рівнях розвитку суспільства та успішного поступу на шляху до модернізованого розумного суспільства. Концепція була вперше представлена у 2016 р. в рамках 5-го «Базового плану розвитку науки, технологій та інновацій».

План описує прагнення уряду створити суспільство з високим ступенем конвергенції між кіберпростором (віртуальним простором) і фізичним простором (реальним простором). Це включає в себе інтеграцію цифрових технологій, таких як штучний інтелект, інтернет, робототехніка, які покликані слугувати економічному зростанню та вдосконаленню суспільства, яке зможе успішно вирішувати соціальні проблеми.

У 6-му «Базовому плані розвитку науки, технологій та інновацій» на 2021–2025 рр. детальніше розкриваються майбутні пріоритети цифрової політики Японії та формування суспільства 5.0, а саме: розвиток спільних даних, створення сфери запобігання катастрофам і розбудова розумних міст [25; 11, р. 10; р. 15].

Японія також є державою, з якою асоціюється високий рівень робототехніки та її успішного впровадження у світі. Наразі, держава є

першим у світі виробником промислових роботів – на неї припадає 45 % світових поставок. За останні роки постачальники роботів у країні значно збільшили свої виробничі потужності: їхня частка експорту зростає до 78 % у 2020 р., коли, відповідно до даних Міжнародної федерації робототехніки, було відвантажено 136 069 промислових роботів. За останні п'ять років експорт промислових роботів з Японії в середньому зростає на 6 %. Показово, що 36 % японського експорту робототехніки та технологій автоматизації призначені для Китаю, завдячуючи, зокрема японським заводам, що там діють. Варто зазначити, що COVID-19 створив багато негативних наслідків для економіки Японії, однак китайський ринок робототехніки став позитивним суб'єктом імпорту технологічної японської продукції, насамперед, роботів [26]. Підкреслимо, що ці сфери науково-технологічного розвитку Японії реалізують потенціал країни у розбудові інноваційної економіки та вдосконалюють класичну японську економічну модель.

Незважаючи на певну стагнацію, перепони у досягненні провідних економічних показників, Японія намагається бути активно задіяною на міжнародній арені. Як результатом, показовою складовою економічної політики Японії є підтримка держав-партнерів. Таким прикладом є японсько-українське співробітництво та стійка проукраїнська позиція держави щодо російсько-української війни. У аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень (Україна) робиться акцент на відповідних статистичних даних: «... У 2023 р. Японія стала третім найбільшим донором фінансової допомоги Україні, надавши 3,7 млрд дол. бюджетної підтримки. З лютого 2022 р. Японія сукупно надала Україні понад 7 млрд дол., здебільшого на гуманітарну допомогу та військову техніку нелетального характеру. У грудні 2023 р., під час саміту країн G7, прем'єр-міністр Японії Фуміо Кішіда оголосив про надання 4,5 млрд дол. допомоги Україні, зокрема 1 млрд дол. на придбання генераторів та іншого обладнання; кошти на фінансування заходів з розмінування територій, замінованих російськими

військами. Крім того, 3,5 млрд дол. підуть на фінансування кредитних гарантій для позик Світового банку Україні» [27].

Загалом, з початку повномасштабного вторгнення Росії до України, Японія надала Україні понад 10 млрд доларів різноманітної підтримки, з яких фінансово-економічна підтримка становить 8,5 млрд дол. У лютому 2024 р. в Японії відбулася японсько-українська конференція з економічного розвитку та відбудови, яку спільно організували уряди України та Японії. За словами прем'єр-міністра України, Д. Шмигала, Україна намагатиметься впровадити японський досвід модернізації економіки [28].

Разом з тим, відзначимо, що у XXI ст. Японія увійшла з колосальним досвідом економічного розвитку, що мав також низку негативних тенденцій та проблем, які постали перед урядом держави як беззаперечний факт певного зменшення рівня економічного зростання. Економічний спад, який Японія пережила ще у 1990-х рр., підсилювався існуючими в державі соціальними проблемами: старінням нації, зростанням розриву між багатими та бідними, традиційними підходами до організації трудових відносин, які стали несумісними з тенденціями нового тисячоліття. У зв'язку з цим, японське керівництво неодноразово застосовувало низку заходів та, навіть, кардинально змінювало політику, з метою нейтралізації деструктивних процесів у соціально-економічному розвитку держави. Прикладом політики реформування може бути «Абеноміка», яка дозволила значною мірою стабілізувати економічну ситуацію в державі, хоча деякі її заходи мають досить контроверсійний характер.

Великий вплив на соціально-економічний стан Японії мають географічні, природні та геополітичні фактори. Зокрема, значний негативний вплив чинять природні катаклізми та відсутність природних ресурсів. До незалежних від держави деструктивних факторів, або чинників, що впливають на економічний розвиток, відносяться зовнішнє середовище, світові та регіональні економічні та фінансові кризи, пандемія COVID-19 і загальна тенденція до глобалізації. Це, у свою чергу, спонукає традиційно

схильну до «закритості» японську націю вдаватися до певних трансформаційних змін та модернізації. Зокрема, більше розвивати експортно-імпорتنу взаємодію, двосторонню та багатосторонню співпрацю у формі зон вільної торгівлі, розширяти діяльність малого та середнього бізнесу та транснаціональних корпорацій за кордоном, що доволі ефективно реалізується у регіоні Південно-Східної Азії. На зовнішньому ринку конкурентна взаємодія з Китаєм, Республікою Корея (Південна Корея), на тлі змагання за регіональне лідерство, також стимулює японську економічну політику.

На прикладі Японії та японського суспільства можна прослідкувати тенденцію нововведень та наслідування зі сторони інших держав, насамперед азійського регіону, щодо впровадження елементів японської моделі економічного розвитку та соціального добробуту. Незважаючи на певну втрату лідерства у світовому економічному просторі, Японія залишається першою у сфері робототехніки, розвитку інформаційних технологій та високотехнологічної продукції.

Підсумовуючи, виокремимо основні фактори, що характеризують суть, напрями, особливості та специфіку, проблеми і перспективи у формуванні моделі соціально-економічного розвитку Японії та її поступу на шляху до постіндустріального суспільства та інноваційної економіки на межі XX – XXI ст:

- японська модель розвитку характеризується перманентним великим впливом традиціоналістського підходу до устрою та функціонування як японської держави, суспільства, так і економічних відносин на національному та міжнародному (регіональному) рівнях; однією з головних особливостей японської економічної моделі є великий вплив традицій, «закритість» японської нації, що регламентувало відповідні механізми розбудови економічних відносин як всередині держави, так і з зовнішнім світом;

- на зламі XX–XXI ст. Японія пережила низку спадів та стабілізації економічного розвитку, а також викликів у соціальній сфері; вплив географічних, природних (вкрай незначне забезпечення ресурсами) та геополітичних чинників став джерелом проблем у соціально-економічному розвитку країни; деструктивний вплив на розвиток держави мала пандемія COVID-19 та загальна тенденція глобалізації з огляду на традиційність моделі японського життя та світосприйняття;

- водночас, внутрішні проблеми соціального виміру, – старіння населення, регламентований традиціями підхід до розбудови трудових відносин та певний патріархальний вимір соціальних відносин, стали запорукою кардинальної модернізації політики держави;

- комплекс внутрішніх (соціальних та економічних), а також зовнішніх, чинників спонукав японський уряд до реформування існуючих інструментів та механізмів політики модернізації, зокрема, еволюційні зміни та трансформація, які були реалізовані в Японії на багатьох рівнях, сприяли виробленню низки заходів щодо реакції на економічний спад та формування економічної моделі на основі технологічного прогресу;

- Японії довелося поступово трансформувати методи і форми існуючої політики держави щодо економічного розвитку. Провідну роль у цьому процесі відіграла реалізація «Абеноміки» як політики стабілізаційних економічних та соціальних заходів, розширення підходів до розбудови соціальних відносин, розвитку експортно-імпоротної взаємодії, створення зон вільної торгівлі та виходу на зовнішній ринок за допомогою транснаціональної взаємодії малого та середнього бізнесу;

- незважаючи на проблеми, які спіткали Японію у її соціально-економічному розвитку, держава є прикладом реалізації всеосяжного процесу модернізації. Модель «японської держави добробуту» є певним гібридом теоретично та практично обґрунтованих існуючих моделей інших держав світу. Пандемія COVID-19 спонукала Японію до більшої інформатизації суспільства, удосконалення технологічних процесів, активного розвитку

робототехніки. Можна констатувати вдосконалення класичної японської економічної моделі та її трансформації у модель інноваційної економіки, становлення Японії як постіндустріальної держави із розвинутою інформатизацією та нанотехнологіями.

Використані джерела та література:

1. Городня Н. Д. Специфіка суспільно-економічної моделі Японії та її еволюція в умовах глобалізації. *Дослідження світової політики: Збірник наукових праць*. К., 2006. Вип.34. С.198–219.
2. Мирончук О. А. Японське товариство сприяння науці (JSPS) в системі міжнародного наукового обміну. *Роль Японії у сучасному світі: збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук., доц. В. О. Шведа / НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»* К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022.
3. Цикалюк О. Японська модель network-суспільства як альтернатива європейським моделям соціального суспільства. *Electronic Kyiv-Mohyla Academy Institutional Repository*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5722/Су%60kalyuk_YaPONS%60KA_MODEL%60_NETWORK-SUSPIL%60STVA.pdf
4. Яценко Б. П. Будова господарства Японії як постіндустріальної країни. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі*. Колективна монографія. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. С. 133–142.
5. Яценко Б. П. Японія як один із головних центрів економічної сили. *Східний світ*. 2007. №3. С.19–26.
6. Корсунський С. *Як нації відновлюються: досвід Східної Азії*. Vivat, 2023. 192 с.
7. Ito T. An Assessment of Abenomics: Evolution and Achievements. *Asian Economic Policy Review*. 2021. Vol. 16. P. 190–219.
8. Miamoto T. Dynamics of the Japanese Welfare State in Comparative Perspective: Between “Three Worlds” and the Development State. *The Japanese Journal of Social Security Policy*. 2003. Vol. 2. No.2. P. 12–24.
9. Ohno K. The history of Japanese Economic Development Origins of Private Dynamism and Policy Competence. London: Routledge, 2018. 208 p.
10. Tanaka T. Japanese Welfare State in Comparative Perspective: An Overview. *Hitotsubashi Bulletin of Social Sciences*. 2019. Vol. 11. P. 17–31.
11. Broeckaert L. Digital transformation in Japan. Tokyo: EU-Japan Center for Industrial Cooperation, 2022. 119 p.
12. Chiavacci D. The Social Basis of Developmental Capitalism in Japan: From Post-war Mobilization to Current Stress Symptoms and Future Disintegration. *Asian Business & Management*. 2007. Vol 6 (1). P. 35–55.
13. Housman J. K., Wieland J. F. Abenomics: Preliminary Analysis and Outlook. *Brookings*. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/2014a_Hausman.pdf
14. Spremberg F. From “Productivity Revolution” to “Digital Garden Cities”: Recent Shifts in the Dominant Political Discourse on Digitalisation in Japan. *Vienna Journal of East Asian Studies*. 2023. Vol. 15. P. 60-88.
15. Power J. After vowing to restore Japan’s economy, Kishida leaves unfinished business. *Al Jazeera*. 2024. September 23 <https://www.aljazeera.com/economy/2024/9/23/after-vowing-to-halt-japans-economic-decline-kishida-leaves-mixed-legacy>
16. Akimoto A. What Is Ishibanomics? *The Diplomat*. 2024. October 4. URL: <https://thediplomat.com/2024/10/what-is-ishibanomics/>

17. OECD Economic Surveys. Japan. *Organisation for Economic Cooperation and Development*. 2019. URL: <https://www.oecd.org/economy/surveys/Japan-2019-OECD-economic-survey-overview.pdf>
18. Poverty rate in Japan from 1994 to 2021. *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/1172622/japan-poverty-rate/>
19. Japan delays gender-equality goals in new five-year plan. *CNBC*. 2020. December 25. <https://www.cnbc.com/2020/12/25/japan-delays-gender-equality-goals-in-new-five-year-plan.html>
20. Japan General Government Gross Debt to GDP. *TRADING ECONOMICS*. 2024. URL: <https://tradingeconomics.com/japan/government-debt-to-gdp>
21. Japan: Gross domestic product (GDP) in current prices from 1980 to 2023, with projections until 2029. *Statista*. 2024. URL: <https://www.statista.com/statistics/263578/gross-domestic-product-gdp-of-japan/>
22. Chiou Y. Analysis of Japan's Trade and Economic Policy and Regional Integration. *Japan - Taiwan Exchange Association*. URL: <https://www.koryu.or.jp/Portals/0/nittaichiteki/fellow/2017/2017>
23. Japan. Foreign investments. *Santandertrade.com*. URL: <https://santandertrade.com/en/portal/establish-overseas/japan/foreign-investment>
24. Basic Act on the Formation of a Digital Society (Act No. 35 of May 19, 2021). *Japanese Law Translation Database System. Ministry of Justice of Japan*. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4447/en>
25. 6th STI Basic Plan // *Cabinet Office, Government of Japan*. URL: https://www8.cao.go.jp/cstp/english/sti_basic_plan.pdf
26. Japan is World's number one Robot Maker. *International Federation of Robotics*. 2022. March 10. URL: <https://ifr.org/news/japan-is-worlds-number-one-robot-maker>
27. Гриценко А. Позиція Японії щодо російсько-української війни. *НІСД*. 2024. 24 січня. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosynu/pozytsiya-yaponiyi-shchodo-rosiysko-ukrayinskoji-viyny>
28. Кацімон О, Пашко В., Сенів О. З початку вторгнення Японія надала Україні понад \$10 млрд підтримки – Шмигаль. *Суспільне.Новини*. 2024. 19 лютого. URL: <https://suspilne.media/687406-z-pocatku-vtorgnenna-aponia-nadala-ukraini-ponad-10-mlrd-dolariv-pidtrimki-smigal/>

РОЗДІЛ 9

ПОШУКИ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В'ЄТНАМУ ТА ПОБУДОВА СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЗАСАДАХ РИНКОВИХ РЕФОРМ

Є.О. Прип'ік

В історії світового національно-визвольного руху ХХ сторіччя найбільш помітне місце займає багаторічна боротьба в'єтнамського народу за набуття незалежності та тривалий захист від зазіхань зовнішніх сил. Перемога національно-визвольної революції у відсталій, напівфеодальній країні і утворення першої у Південно-Східній Азії народно-демократичної держави – Демократичної Республіки В'єтнам (2 вересня 1945 р.), перша війна опору французьким колонізаторам (1945–1954 рр.), друга війна спротиву агресії США (1964–1973 рр.), тривала політична, військова та дипломатична боротьба за звільнення півдня В'єтнаму і возз'єднання батьківщини, яка увінчалася повною перемогою (1960-1975 рр.) – це складові революційної та патріотичної звитяги в'єтнамського народу.

Після відновлення миру й створення у 1976 році Соціалістичної Республіки В'єтнам, в'єтнамський народ несподівано опинився перед новою, не менш небезпечною загрозою. Зруйнована за десятиліття кровопролитних воєн країна зіткнулась з глибокою соціально-економічною кризою, яка загрожувала звести нанівець великі перемоги у боротьбі за свободу та незалежність. У цих умовах Комуністична партія В'єтнаму на своєму VI з'їзді (грудень 1986 р.) висунула принципово новий стратегічний курс розвитку країни – політику «дой мой» (оновлення), яка швидко дала вражаючі результати. Завдяки послідовній реалізації політики оновлення й реформам ринкового характеру, В'єтнам, який ще не так давно входив у розряд найвідсталіших країн світу, встав на шлях динамічного й стабільного економічного розвитку і на сьогодні є однією з найбільш успішних країн Азії,

що розвиваються. Кардинально змінились і суттєво посилились його позиції й місце у міжрегіональних відносинах та на світовій арені. В'єтнам став авторитетним членом впливового регіонального угруповання АСЕАН та гідним, шанованим партнером міжнародної спільноти.

Серпнева революція 1945 року та становлення незалежної Демократичної Республіки В'єтнам.

В'єтнам, який починаючи з 1858 року став об'єктом колоніальної агресії з боку Франції, у 1884 р. був повністю окупований французами, які встановили там колоніальний режим. У 1887 р. В'єтнам, разом із Камбоджею, яка втратила незалежність у 1863 р., були об'єднані у складі французького Індокитайського союзу. Дещо пізніше туди були включені захоплені французами Лаос та арендована у Китаю територія Гуанчжоувань. В'єтнам у складі французького Індокитаю був розділений колонізаторами на три частини – колонію Кохінхіна та протекторати Аннам і Тонкін [4].

Вступ Франції у другу світову війну мав глибокі наслідки для подальшої історії В'єтнаму. Після капітуляції Франції у ході війни проти нацистської Німеччини у червні 1940 року, вже у вересні того ж року розпочалась окупація В'єтнаму японськими військами. Після 1940 року на плечі в'єтнамського народу лягло подвійне ярмо чужоземних загарбників. Японські окупанти об'єдналися з французькою вішистською адміністрацією для вилучення матеріальних багатств Індокитаю та збереження бажаного для них колоніального режиму. Французька влада погодилась на розміщення великих військових сил Японії у регіоні Тонкін (Північний В'єтнам), а також віддала у користування Таїланду, союзнику Японії, 70 тис. кв. км лаоської та камбоджійської територій. Так званий франко–японський оборонний договір, укладений 9 грудня 1941 року, фактично надав японським військовим право окупувати весь Французький Індокитай. Таким чином, до початку війни на Тихому океані Індокитай був перетворений у військовий плацдарм і сировинний придаток імператорської Японії [19].

Поступаючись японським вимогам, французькі колонізатори віддали японцям на розграбування всі ресурси продовольчих продуктів і технічної сировини у В'єтнамі: рис, цукор, олію, цемент, вугілля, джут та інше, встановивши монополію на купівлю і продаж величезного числа найменувань продукції. Примусові поставки рису лягли важким тягарем на місцеве населення. Під подвійним ярмом чужоземних колонізаторів життя в'єтнамського народу з кожним днем ставало все важчим. З 1940 по 1944 рр. ціни на продукти харчування і промислові товари підвищилися на 400 %, в той час як зарплата тільки на 20 %. У регіонах Тонкін (північна частина В'єтнаму) і Аннам (центральна частина В'єтнаму) лютував голод.

Тим часом, на початку 1941 року на батьківщину після багатьох років еміграції повернувся Хо Ші Мін. У травні того ж року в містечку Пакбо (провінція Каобанг) під його головуванням відбувся VIII пленум Центрального комітету Комуністичної партії Індокитаю. Центральний комітет вирішив розпочати активну підготовку до збройного повстання. З цією метою передбачалося створення та зміцнення партизанських загонів і груп самооборони, а також опорних баз. Відповідно до рішень пленуму була створена Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму («В'єтнам доклап лонг мінхой», скорочено фронт «В'єтмінь»). Основою В'єтміню були різні суспільні організації і товариства (робочі, селянські, молодіжні, жіночі), які об'єднали навколо себе всі верстви і категорії населення, включаючи національну буржуазію і патріотично налаштованих землевласників.

Проводячи політику широкого національного згуртування з метою вигнання загарбників та проведення демократичних перетворень, фронт В'єтмінь швидко зумів завоювати симпатії й підтримку народних мас, які страждали від франко-японського панування. Одночасно з діяльністю з розширення та зміцнення політичної бази в народі, В'єтмінь розгорнув велику роботу у напрямку організації збройних сил революції.

До кінця 1943 року збройні загони В'єтміню вже діяли на всій території північного району В'єтбак, розташованого на північ від дельти Червоної

ріки. У 1944 році В'єтбак по суті перетворився у звільнену зону. Опорні партизанські бази були створені також в Аннамі та Кохінхіні на півдні В'єтнаму.

На початок 1945 року перспектива повної поразки країн осі стала усім очевидною. У Франції впав вішистський режим, а японці терпіли одну поразку за іншою як в Китаї, так і на Тихому океані. В Індокитаї прихильники Ш. де Голля, особливо військові, вживали заходи для збереження французького панування. Виступаючи у Бразавілі (Французьке Конго) 8 лютого 1945 року, Ш. де Голль пообіцяв забезпечити часткову автономію французького Індокитаю. Завдяки зростаючому революційному руху і можливій стрімкій зміні у відносинах з Францією, Японія опинилась у складному становищі. Прагнучи запобігти удару з боку французів, японські війська 9 березня 1945 р. атакували французькі гарнізони по всьому Індокитаю і за кілька годин знищили або інтернували основні французькі збройні сили. 10 березня 1945 р. уряд Японії оголосив про скасування французького колоніального режиму в Індокитаї. У той же день японський представник зустрівся з маріонетковим в'єтнамським імператором Бао Даєм і запропонував йому співпрацювати з Японією.

За згодою японських окупантів імператор Бао Дай видав указ про ануляцію всіх угод з Францією і відновлення «суверенітету» В'єтнаму в рамках очолюваної Японією «великої східно-азіатської зони співпроцвітання». Всі ці політичні кроки не знайшли відгуку в народі, симпатії якого були цілком на боці В'єтміню. Новий маріонетковий уряд, як і старий, виявився безсилим у вирішенні нагальних проблем країни. На той момент, в результаті господарювання окупантів, економіка В'єтнаму перебувала у стані розрухи, в Тонкіні й північному Аннамі мільйони людей голодували. Населення країни, яке жорстоко страждало від голоду і репресій, вимагало рішучих дій проти окупантів. Назривала революційна ситуація. У цих обставинах Компартія Індокитаю і фронт В'єтмін'я закликали народ готуватися до загального виступу задля захоплення влади. Під керівництвом

Компартії Індокитаю в селах, повітах і провінціях В'єтнаму почали створюватися комітети звільнення, які представляли собою початкову форму революційної влади. У масштабі всієї країни передбачалося створення Комітету національного звільнення В'єтнаму. У квітні збройні сили революції об'єдналися у єдину Визвольну армію В'єтнаму під командуванням Військово-революційного комітету.

До червня 1945 року шість північних провінцій В'єтнаму (Лангшон, Каобанг, Баккан, Хазянг, Туенкуанг, Тхайнгуен) були звільнені і перетворилися у головну революційну базу країни. По всій країні партизани влаштовували засідки і наносили японським окупантам значні втрати. У той час, як у країні поширювався партизанський рух, в Тонкіні та у північних провінціях Аннаму голод досяг неймовірних масштабів. За кілька місяців майже два мільйони людей померло від виснаження. У багатьох районах на півночі країни голод забрав близько третини або половини жителів.

13 серпня 1945 р., після розгрому Квантунської армії і атомного бомбардування японських міст Хіросіма та Нагасакі, Японія капітулювала. 16 серпня 1945 р. представники різних масових патріотичних організацій, етнічних та релігійних об'єднань зібрались на Національний конгрес, скликаний фронтом В'єтмінь. Конгрес повністю схвалив рішення про загальне повстання, прийняте Компартією Індокитаю, наголосивши на необхідності “вирвати владу з рук японців і маріонеткового уряду до прибуття в Індокитай союзних військ, щоб зустріти їх як господарі країни”. Йшлося про те, щоб випередити союзні війська (китайські, англійські, французькі, американські), які виношували плани захопити Індокитай та підпорядкувати його своєму пануванню. Був створений Комітет національного визволення В'єтнаму, який виконував функції Тимчасового уряду на чолі з Хо Ши Міном. Цього ж дня він звернувся до народу із закликом до загального повстання.

У трьох найбільших містах країни, – Ханой, Хюе та Сайгоні, – повстання швидко завершилось перемогою, що мало величезне значення для

результату визвольної боротьби в'єтнамського народу. Щоб уникнути кровопролиття, В'єтмінь переконав імператора Бао Дая, який в цей час перебував у Хюе, столиці монархії і місці перебування прояпонського маріонеткового уряду, відректися від престолу, а прем'єр-міністра Ч.Ч. Кіма піти у відставку. Нарешті 23 серпня 1945 р. імператор Бао Дай зрікся престолу, а кабінет Ч.Ч. Кіма впав. 25 серпня з Ханойою прибула делегація народного уряду на чолі з Ч.Х. Льеу, яка прийняла з рук Бао Дая печатку і династичний меч, символи імператорської влади [11]. Так завершилося перемогою загальне повстання у В'єтнамі.

Серпнева революція 1945 року поклала кінець пануванню французького колоніалізму в країні, який тривав понад 80 років, скасувала монархію і відновила В'єтнам як незалежну державу. Вона завдала тяжкого удару по колоніальній системі у світі, започаткувавши разом з іншими національно-визвольними рухами епоху краху колоніальних імперій. Після перемоги Серпневої революції, 2 вересня 1945 р. в Ханойі на площі Бадінь у присутності десятків тисяч людей президент Хо Ши Мін оголосив Декларацію незалежності, що сповістила всьому світу про народження Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ). Країна знову стала незалежною і суверенною державою.

Існування народної влади стало тією головною умовою, за якої був можливий захист незалежності і просування вперед національної революції. Що стосується внутрішніх проблем країни, то на порядку денному стояв ряд невідкладних завдань, таких як боротьба проти голоду, розширення національного фронту, здійснення демократичних перетворень, зміцнення влади народу, ліквідація неписьменності. В результаті активних заходів, вжитих урядом, голод в країні був переможений. Завдяки активності населення, навесні і влітку 1946 року у В'єтнамі був зібраний надзвичайно багатий урожай рису. Одночасно з боротьбою проти голоду в'єтнамський уряд велику увагу зосередив на питанні ліквідації неписьменності в масштабі

всієї країни. Особливу увагу революційна влада приділяла також питанню зміцнення єдності різних народностей і релігійних громад в країні.

З метою розширення блоку національної єдності, у травні 1946 р. було створено В'єтнамський національний союз (скорочено фронт «Льєнв'єт»), в який увійшли партії, громадські організації та окремі особи, які з тієї чи іншої причини не були залучені до фронту В'єтмінь. Єдиний національний фронт представляв собою безпосередню опору нової влади на всіх щаблях. З початком Серпневої революції майже в усіх провінціях, повітах і селах країни стара адміністрація, – мандарини та старости, – без опору передала владу повсталому народові. За декретом, виданим новим урядом, у всіх районах країни були створені виборні ради, які потім обрали відповідні адміністративні комітети. Таким чином, за короткий термін була сформована система органів народної влади, яка взяла на себе всі функції держави і за підтримки народу успішно виконувала їх. Новий уряд негайно приступив до своїх обов'язків, приділяючи при цьому особливу увагу проведенню демократичних перетворень, зміцненню народних збройних сил і створенню стабільної державної фінансової системи.

Війна проти французьких агресорам (1945-1954 рр.) і підписання Женевських угод у 1954 році.

Влітку 1945 року, після поразки Японії, французький уряд вжив ряд екстрених заходів у спробі відновити французьке панування в Індокитаї. 16 серпня він направив до берегів В'єтнаму військове з'єднання на чолі з генералом Леклерком в якості головнокомандувача експедиційним корпусом, а також адмірала Тьєррі д'Аржанльє у якості французького Верховного комісара в Індокитаї. У перші дні вересня в Сайгоні висадилися англо-індійські війська. Вони випустили з в'язниць тисячі французів, які перебували там з моменту японського збройного перевороту, і дали їм зброю. 13 вересня 1945 р. представник французького Верховного комісару заявив, що у В'єтнамі має бути відновлений «порядок» і сформовано новий «уряд» відповідно до заяви де Голля від 23 березня 1945 р. Тим часом, перші

підрозділи французького експедиційного корпусу висадились на півдні країни, погрожуючи застосуванням сили. 21 жовтня франко–англійські війська повели наступ на дельту Меконгу, житницю півдня країни та місце розташування каучукових плантацій. До кінця січня 1946 р. за допомогою бронетанкових і військово–морських сил французам вдалося встановити свій контроль над головними містами і комунікаціями півдня, південної частини центрального В'єтнаму і плато Тейнгуен. Уникаючи нерівних боїв, в'єтнамські збройні сили залишили міста і почали приготування до опору у сільських районах. Економічна блокада і підіривні дії стали основними методами боротьби патріотів у містах. Були створені великі бази опору в дельті Меконгу та у лісах уздовж кордону з Камбоджею.

У перші місяці 1946 року на півдні В'єтнаму виникла складна ситуація як для французького, так і для в'єтнамського уряду. Французи зайняли головні міста на півдні країни і в південній частині центрального В'єтнаму, але були безсилі перед партизанами. Крім того, поки в Ханой існувала революційна влада, окупація півдня країни не могла бути міцною. Продовжуючи військові операції і отримуючи підкріплення з Франції, колонізатори приступили до розробки плану відділення Кохінхіни (південної частини В'єтнаму) та створення тут «автономного уряду», підпорядкованого французькій владі.

Нарешті 6 березня 1946 р. президент Хо Ши Мін і представник французького уряду Ж. Сентені підписали попередню угоду, в якій було заявлено, що французький уряд визнає В'єтнам як вільну державу, яка має власний уряд, парламент, армію і фінанси, а також як члена Індокитайської федерації і Французького союзу. Щодо долі Кохінхіни, то французький уряд зобов'язується підкоритися рішенням, яке прийме народ під час майбутнього референдуму. В'єтнамський уряд заявив, що він погоджується прийняти французьку армію, коли вона, відповідно до міжнародних угод, замінить китайські чанкайшистські війська на півночі країни і британські війська на півдні. Після підписання цієї угоди почалася військова, політична і

дипломатична боротьба за її виконання. Тим часом, 15 тисяч французьких солдатів вступили у Ханой, а 200 тисяч китайських військових покинули країну [20].

У липні 1946 р. почалися переговори у Фонтенбло, передмісті Парижа, які згодом зайшли у глухий кут. У той час, як представники Франції вели з в'єтнамською стороною переговори, 1 серпня 1946 р. у м. Далат французький Верховний комісар в Індокитаї скликав конференцію маріонеткових лідерів з метою створити Індокитайську федерацію. Водночас, у жовтні 1946 р. Національні збори ДРВ доручили президенту Хо Ши Міну сформувати новий уряд на базі широкого згуртування національних сил. На цій же сесії Національні збори країни прийняли Конституцію, яка затвердила, як основний принцип, гасло “Вся влада належить народу”. Вона проголосила демократичні права народу, рівноправність жінок з чоловіками та рівноправність усіх національностей. У Конституції також підкреслювалось, що В'єтнам є цілісною країною від півночі до півдня.

Війна опору французьким агресорам почалась 23 вересня 1945 р. на півдні В'єтнаму і охопила з 19 грудня 1946 р. всю країну, ознаменувавши один із вирішальних етапів боротьби в'єтнамського народу за національну незалежність, яка тривала понад століття. Розв'язавши агресивну війну, французькі колонізатори розраховували використати свою очевидну перевагу в озброєнні і чисельності регулярних військ для нанесення стрімких ударів з метою розгромити і знищити погано озброєні й малодосвідчені в'єтнамські військові загопи.

Після прибуття підкріплень французький експедиційний корпус з кінця лютого 1947 р. крок за кроком пересував військові дії на нові території, прагнучи захопити, у першу чергу, великі міста. Поки йшли бої, у важкодоступному гірському районі В'єтбак на півночі країни, куди евакуювався уряд ДРВ, створювались опорні бази для тривалої боротьби з агресорами. В'єтнамський опір вже на початку 1948 року виробив чітку політичну та військову лінію, що відповідала новій обстановці. Партизанська

війна залишалась, як і раніше, головною формою боротьби, натомість регулярні війська намагались перейти до маневреної війни. По всій країні ворожі військові бази і комунікації піддавалися безперервним атакам. За 1949–1950 рр. французи залишили понад 200 дотів і фортифікаційних пунктів, втративши близько 10 тисяч солдатів і офіцерів убитими [9].

Для зміцнілого в'єтнамського опору велике значення мала перемога китайської революції та створення Китайської Народної Республіки у жовтні 1949 р. На початку 1950 року Демократична Республіка В'єтнам була офіційно визнана КНР, СРСР, а пізніше й всіма іншими соціалістичними державами. З цього моменту ізольованість в'єтнамського національно-визвольного руху була остаточно подолана. У вересні 1950 року в'єтнамське командування вирішило провести превентивну наступальну операцію уздовж кордону з Китаєм. Не витримавши атак в'єтнамських військ, французи до кінця жовтня залишили міста Лангшон, Тхатхе, Локбінь, а також ключову базу на північному заході країни – місто Лаокай. Увесь північний район, що примикає до в'єтнамсько-китайського кордону, був звільнений від французьких окупантів. Демократична Республіка В'єтнам отримала вихід до кордону з КНР та шляхів сполучення з цією країною. Разом з військовими планами французів, зазнала краху й ідея створення маріонеткових «автономних» держав в гірських районах північного В'єтнаму.

Командування французьким експедиційним корпусом з кінця 1950 року було доручено генералу Ж. де Латр де Тассіньї, що вважався на той час найбільш видатним воєначальником і стратегом Франції. Зайнявши місце командувача, де Латр де Тассіньї здійснив низку заходів, спрямованих на збільшення чисельності підкріплень із Франції та французьких колоній в Африці, накопичення бойової техніки, зокрема нарощування авіації; збільшення чисельності маріонеткової армії; створення навколо дельти Червоної ріки “білого поясу”, в районі якого передбачалося стерти з лиця землі всі будівлі й рослинність та спорудити мережу залізобетонних дотів; активізацію каральних операцій на захоплених територіях. До кінця

1951 року дельта Червоної ріки виявилася у кільці оточення із 2200 блокгаузів і фортів. Чисельність особового складу маріонеткової армії була доведена до 112 тисяч чоловік. Американці поставили французам десятки літаків, сотні бронемашин і артилерійських гармат й планували нарощувати обсяги військових поставок.

У лютому 1951 року відбувся 2-й з'їзд Комуністичної партії Індокитаю, яка з цього часу стала називатись Партією трудящих В'єтнаму. У березні того ж року пройшли об'єднавчий з'їзд фронтів В'єтмінь і Льєнв'єт, який призвів до значного розширення рядів національного фронту, а також конференція представників національних фронтів В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі, на якій був проголошений бойовий союз народів Індокитаю у боротьбі проти спільного ворога, за національну незалежність і свободу. У 1951 році, незважаючи на всі зусилля французів зміцнити свої військові позиції, стратегічна і тактична ініціативи перейшли в руки в'єтнамських сил опору.

Тим часом, прагнення будь якою ціною виграти війну призводило до того, що французькі колонізатори з кожним днем потрапляли у все більшу залежність від Сполучених Штатів Америки. Американська допомога французам у 1953 р. зросла до 385 млн дол. США, покриваючи 60 % військових витрат Франції в Індокитаї. Поставки американського озброєння для французького експедиційного корпусу у тому ж році досягли 25 тис. т на місяць. З американських баз, розміщених у Франції, на Філіппінах і в Японії, по повітряних коридорах перекидалися в Індокитай зброя і військове спорядження. У веденні бойових операцій безпосередньо брала участь значна кількість американських льотчиків.

У травні 1953 р. французький уряд Ж. Ланьєля призначив головнокомандувачем французьких військ в Індокитаї генерала Анрі Наварра, який обіймав до цього посаду начальника штабу сухопутних військ НАТО у Центральній Європі. Спільно з Пентагоном А. Наварр розробив план, який передбачав захоплення стратегічної ініціативи і повне

знищення сил в'єтнамського опору за 18 місяців. Після цього передбачалося укласти вигідний мир. До кінця 1953 р. французький експедиційний корпус в Індокитаї налічував 250 тис. чоловік. Крім піхоти і мотопіхоти французи мали 26 артилерійських дивізіонів, 528 літаків, 390 військових суден і катерів. Чисельність місцевої маріонеткової армії, яка складалась із в'єтнамців та етнічних меншин регіону, становила близько 300 тисяч осіб. Свіжі підкріплення, які надійшли у розпорядження французького командування, і детально розроблені стратегічні плани сприяли активізації бойових дій експедиційного корпусу.

Водночас, національно–визвольна війна вимагала мобілізації все більших зусиль в'єтнамського народу, а це можна було зробити, лише прийнявши радикальні заходи щодо поліпшення життя народних мас, повністю звільнивши їх від ще подекуди існуючих форм експлуатації та пригноблення. Перед революційною владою ДРВ постало завдання здійснення аграрної реформи в країні. Закон про аграрну реформу, який скасував режим феодалної власності на землю, передбачав конфіскацію земель та майна у землевласників і реакціонерів, які прислужували колонізаторам, та примусовий викуп землі, робочої худоби і сільськогосподарського реманенту у демократично налаштованих землевласників, які брали участь у національно-визвольній боротьбі в'єтнамського народу, а також у тих, хто не вчиняв злочинів проти народу. Конфісковані й викуплені земля та майно передавалися у володіння біднякам і батракам. Місцем для експериментального проведення реформи були обрані провінції Тхайнгуен і Тханьхоа на півночі країни. На момент закінчення війни реформою були охоплені й багато інших звільнених районів В'єтнаму.

Тим часом в'єтнамське командування розробляло плани військових операцій на зимово–весняний період 1953–1954 рр. Головним театром військових дій був обраний Тейбак – стратегічно важливий гірський район, розташований на стику кордонів В'єтнаму, Лаосу і Китаю. Французи негайно перекинули у Тейбак додаткові війська та техніку, щоб зміцнити свої позиції

у цьому районі. У долину Дьєнб'єнфу, розташовану високо у горах Тейбака біля в'єтнамсько–лаоського кордону, був скинутий авіадесант у складі 6 батальйонів. Долина Дьєнб'єнфу незабаром зайняла особливе місце у планах французького командування. Тут противник розраховував влаштуватися на тривалий час, створити великий військовий комплекс, який би постійно загрожував позиціям в'єтнамських сил у північному Лаосі і на північному заході В'єтнаму, і з якого восени–взимку 1954 року планувалось нанести нищівний удар по центральній базі в'єтнамського опору у регіоні В'єтбак на півночі країни. Французи перекидали до Дьєнб'єнфу нові підкріплення – піхоту, артилерію, танкові, авіаційні та саперні підрозділи, будували бетонні укріплення, покривши долину Дьєнб'єнфу мережею траншей і ходів сполучення.

Тим часом в'єтнамське командування прийняло рішення почати підготовку до операції зі знищення французького угруповання у Дьєнб'єнфу. У березні 1954 року спеціальні підрозділи народної армії, проникнувши на аеродроми Катбі і Зялам, знищили десятки французьких літаків, що значно ускладнило перекидання повітрям зброї й продовольства оточеному у Дьєнб'єнфу французькому угрупованню. 13 березня 1954 р., коли всі приготування були закінчені, в'єтнамські війська почали штурм Дьєнб'єнфу. Як наслідок, стурбоване французьке командування відрядило своїх генералів у Вашингтон за американською допомогою. Для порятунку Дьєнб'єнфу був розроблений так званий план “Гриф”, схвалений президентом Ейзенхауером, який передбачав масовані бомбардування американською авіацією позицій в'єтнамської народної армії у цьому районі. 15 квітня у Ханой прибула група вищих офіцерів США для обговорення питань реалізації плану “Гриф”. У ході обговорень було визнано, що втручання американської авіації до значної зміни ситуації у Дьєнб'єнфу не призведе, крім того, протести французької та світової громадськості заважали французькому уряду реалізовувати спільні з Вашингтоном плани. Внаслідок цього операція “Гриф” так і не була втілена у життя.

1 травня 1954 р. розпочався вирішальний етап наступу в'єтнамських сил. 7 травня у результаті масованих атак в'єтнамські війська взяли центральну фортецю, де знаходився командний пункт французького експедиційного корпусу, захопивши у полон його командирів на чолі з генералом де Кастрі. Масштабна битва завершилася повною перемогою в'єтнамської народної армії. У полон було взято понад 16 тисяч солдатів і офіцерів противника, у тому числі 1 генерала і 16 полковників.

У підсумку, за всю війну французький експедиційний корпус та в'єтнамська маріонеткова армія втратили близько 110 тисяч солдатів та офіцерів, понад 100 літаків та багато іншої військової техніки. Поразки під Дьєнб'єнфу та на інших фронтах взимку 1953 р. та навесні 1954 р. змусили французький уряд сісти за стіл мирних переговорів.

У лютому 1954 р., на проведеній в Берліні нараді міністрів закордонних справ великих держав, було прийнято рішення скликати міжнародну конференцію для розгляду питання щодо припинення війни в Індокитаї, одночасно з розглядом проблеми мирного врегулювання в Кореї. Нарешті, 26 квітня 1954 р. розпочала свою роботу Женевська конференція з питань мирного врегулювання в Кореї та Індокитаї. В'єтнамську делегацію на переговорах очолив заступник прем'єр-міністра уряду ДРВ Ф.В. Донг. Незабаром правий уряд Ж. Ланьєля, після поразки при Дьєнб'єнфу, був відправлений у відставку Національними зборами Франції. Новим главою французького уряду став П. Мендес-Франс, який змушений був погодитись на перемир'я. В ніч з 20 на 21 липня 1954 р. було підписано угоди про припинення військових дій у В'єтнамі, Лаосі та Камбоджі і прийнята Заключна декларація Женевської наради [18].

Женевські угоди щодо В'єтнаму передбачали перегрупування й відведення сил воюючих армій у дві зони країни – північну та південну, які розмежовані по 17-й паралелі. Для завершення цього перегрупування був передбачений термін у 300 днів. У політичному відношенні Женевські угоди визнавали незалежність, суверенітет, єдність і територіальну цілісність трьох

країн Індокитаю – В'єтнаму, Камбоджі та Лаосу. Демаркаційна лінія по 17-й паралелі ні в якому разі не могла розглядатись як державний кордон між двома частинами В'єтнаму. Найпізніше до липня 1956 р., у В'єтнамі передбачалося проведення загальних та вільних виборів, які мали привести до формування єдиного уряду всієї країни. До возз'єднання країни обидві її зони не мали вступати ні в який військовий блок, допускати створення іноземних військових баз на своїй території, а також входження нового військового персоналу та ввезення озброєнь. Таким чином, після дев'яти років війни французькі імперіалісти були змушені визнати повний крах їх спроб знову підкорити В'єтнам.

Будівництво основ соціалізму в ДРВ та боротьба проти імперіалістичної агресії США (1955-1973 рр.).

Женевські угоди 1954 р. закріпили міжнародне визнання основних національних прав в'єтнамського народу – права на незалежність, суверенітет, єдність і територіальну цілісність. Але співвідношення сил між ДРВ і франко-американською коаліцією було на той час таким, що існувала можливість повністю звільнити тільки північну частину країни. Незважаючи на те, що у зазначених угодах поділ В'єтнаму на дві зони являв собою тимчасовий захід і у 1956 р. мали бути проведені загальні вільні вибори для возз'єднання країни й формування єдиного національного уряду, Сполучені Штати відразу ж після підписання угод, за згодою французів, встановили у Південному В'єтнамі маріонетковий режим, покликаний служити інструментом для втілення у життя політики розколу В'єтнаму і перетворення його південної частини в американську військову базу та колонію нового типу. У цих умовах в'єтнамський народ мав одночасно вирішувати два завдання – будувати нову країну на півночі, захищати її від зазіхань ззовні та боротися за звільнення півдня В'єтнаму від американських агресорів та їх ставлеників. Тому в'єтнамська революція, залишаючись об'єднаною в національно-історичному плані, прийняла форму

соціалістичної революції на півночі й національно–визвольного руху на півдні країни.

З відновленням миру та підписанням Женевських угод, перед народом Північного В'єтнаму постало питання про вибір подальшого шляху суспільного розвитку. У програмних документах Партії трудящих В'єтнаму було визначено план будівництва соціалізму в ДРВ, минаючи стадію капіталістичного розвитку. Однак головною перешкодою на шляху до побудови соціалізму в країні був надзвичайно відсталий стан економіки, який дістався у спадок від феодалізму й колоніалізму, та був посилений руйнуваннями, спричиненими багаторічною війною. У цій ситуації необхідно було швидко відновити економіку, що зазнала руйнувань під час війни, довести до кінця аграрну реформу, розпочату у 1953 р., та перейти до структурних перетворень соціалістичного характеру. У 1957 р. аграрна реформа була завершена, а виробництво в цілому досягло довоєнного рівня. Соціалістичні перетворення в ДРВ, розпочаті у 1953 р., вже до 1960 р. мали наступні результати:

- створений державний сектор економіки (промисловість, зовнішня й внутрішня торгівля, сільське господарство), який відігравав визначальну роль у народному господарстві країни;

- приватні підприємства націоналізовані або перетворені у державно–приватні. Завдяки слабкості в'єтнамської буржуазії ці заходи були порівняно легко проведені у життя;

- переважна більшість селянських господарств об'єднані у сільськогосподарські кооперативи (близько 85 % до кінця 1960 року);

- організована мережа ремісничих кооперативів, яка охопила значну частину кустарних працівників.

До кінця 1960 р. Північний В'єтнам вже мав певні соціально–економічні передумови для розгорнутого будівництва соціалізму. За допомогою СРСР та інших країн соціалістичного табору було побудовано кілька сучасних промислових підприємств, у тому числі первісток

вітчизняного машинобудування – Ханойський механічний завод. Залізниця та гідротехнічні споруди, зруйновані під час війни, здебільшого були відновлені.

У 1961–1964 рр. в ДРВ була проведена кампанія із завершення соціалістичних перетворень, удосконалення організації та управління діяльністю соціалістичних виробничих підприємств, включаючи сільськогосподарські кооперативи. Максимальне використання внутрішніх джерел накопичення та братньої допомоги соціалістичних країн дозволило за короткий час створити ряд нових галузей важкої промисловості та докорінно переоснастити та розширити існуючі. Було введено в дію нові електростанції; заново створена хімічна промисловість; відновлена, розширена та технічно переозброєна гірничодобувна промисловість. У роки першого п'ятирічного плану (1960–1965 рр.) почалося будівництво таких великих промислових об'єктів, як металургійний комбінат у місті Тхайнгуен і ГЕС Тхакба [1]. Одночасно із промисловістю загальнонаціонального значення, будувалися і підприємства місцевої промисловості, на яких найчастіше застосовувалась напівмеханізована та ручна праця. У сільському господарстві основні зусилля зосереджувались на вирішенні продовольчої проблеми, розширенні виробництва продовольчих культур та розвитку тваринництва. Однак агресія США змусила ДРВ змінити напрямок свого економічного розвитку.

Водночас, після відновлення миру в Індокитаї Вашингтон робив усе, щоб якомога швидше залучити у свою орбіту Південний В'єтнам й перетворити його у політичну й військову базу для встановлення свого панування в Південно–Східній Азії. За місяць до укладення перемир'я та напередодні початку роботи Женевської конференції з питань мирного врегулювання в Індокитаї, американцям вдалося домогтися від французів важливої поступки – на пост прем'єр–міністра маріонеткового уряду колишнього імператора Бао Дая був призначений Н.Д. Зьєм, прямий ставленик Вашингтону, який мав тісні зв'язки з високопосадовцями Сполучених Штатів Америки.

У вересні 1954 р. практична робота американської дипломатії завершилась створенням військового блоку СЕАТО, в який увійшли США, Великобританія, Франція, Австралія, Пакистан, Таїланд, Філіппіни та Нова Зеландія. У протоколі до договору про заснування цього блоку зазначалось, що «Лаос, Камбоджа і вільна територія, що знаходиться під владою держави В'єтнам (тобто під владою маріонеткового режиму), підпадають під дію цього договору». Таким чином, шлях до прямого військового втручання США у В'єтнамі був розчищений. Протягом перших місяців після припинення вогню, Вашингтон різко збільшив свій військовий, дипломатичний та економічний апарат у Південному В'єтнамі. Американські радники незабаром взяли в свої руки керівництво всією діяльністю сайгонського режиму, – від підготовки конституції до навчання армії та поліції.

У грудні 1954 р. в Парижі було підписано угоду, за якою США, по суті, брали на себе організацію всієї суспільно-політичної структури неоколоніалістського режиму в Південному В'єтнамі, а участь Франції обмежувалась галузями економіки і культури. 26 жовтня 1955 р. у Сайгоні було проголошено створення Республіки В'єтнам, яка відразу ж була визнана урядами США і Великобританії. Трохи пізніше до них приєдналась і Франція. Запланований заздалегідь референдум допоміг Н.Д. З'єму відсторонити Бао Дая і утвердитись в ролі одноосібного лідера Південного В'єтнаму.

У квітні 1956 р. останні французькі військові підрозділи залишили В'єтнам. До цього часу стало очевидним, що влада Південного В'єтнаму не має наміру виконувати Женевські угоди. Адміністрація Н.Д. З'єма саботувала всі пропозиції ДРВ щодо проведення консультацій з метою підготовки загальних вільних виборів та посилено нарощувала свою армію, налаштовуючи її до «походу на північ». Сполучені Штати Америки ввозили у Південний В'єтнам зброю і військову техніку та приступили до будівництва військово–морських і військово–повітряних баз, а також мережі стратегічних

комунікацій. За період з 1955 по 1960 рр. сайгонська маріонеткова армія отримала від Пентагону озброєння на суму близько 460 млн доларів США. Для того, щоб допомогти режиму Н.Д. Зьєма зміцнитися, Вашингтон надавав йому всіляку підтримку. Тільки в рамках комерційної допомоги Сполучні Штати за період 1955–1960 рр. надали Сайгону товарів на суму майже 1150 млн доларів США. Був відкритий широкий доступ і до іноземного капіталу, у першу чергу американського.

Таким чином, починаючи з 1954 р. американська політика у В'єтнамі переслідувала наступні цілі:

- витіснити Францію з цього регіону і встановити прямий контроль над Південним В'єтнамом;
- нав'язати Південному В'єтнаму диктаторський проамериканський режим, який би слугував виключно інтересам Вашингтону;
- ліквідувати у Південному В'єтнамі революційні сили та рух опору маріонетковому режиму Н.Д. Зьєма;
- підготувати та спровокувати війну проти ДРВ.

Придушення національно-визвольного руху було неодмінною умовою встановлення повного контролю над Південним В'єтнамом. Відразу ж після приходу до влади, Н.Д. Зьєм фактично встановив режим терору. Відмовившись від проведення загальних виборів, передбачених Женевськими угодами, сайгонська адміністрація, починаючи з липня 1958 р., розв'язала широкомасштабну за своїм розмахом і жорстокістю кампанію репресій проти усіх верств населення країни. Зважаючи на це, у народі Південного В'єтнаму не залишалося іншого шляху, як зі зброєю в руках піднятися на боротьбу проти диктаторського режиму Н.Д. Зьєма. Згодом обурення і протести народних мас переросли у збройну відсіч. У січні 1960 р. в провінції Бенче, розташованій у дельті Меконгу, повсталі селяни скинули провладну адміністрацію і проголосили народне самоврядування. Рух селян, які захоплювали владу на місцях, став швидко поширюватись у Південному В'єтнамі. Назривала криза маріонеткового режиму. 11 листопада 1960 р.

група офіцерів, на чолі з кількома армійськими підрозділами, спробувала вчинити державний переворот. Путч військових був придушений, однак він наочно продемонстрував хиткість режиму Н.Д. Зьєма.

У процесі спільної боротьби патріотично налаштовані представники різних класів, етнічних груп, релігійних громад і політичних організацій все тісніше об'єднувалися з тією частиною народу, яка вже мала значний досвід збройної та політичної боротьби. 20 грудня 1960 р. революційні та патріотичні сили Південного В'єтнаму проголосили створення Національного фронту звільнення, який поставив перед собою мету повалення режиму Н.Д. Зьєма, звільнення країни від будь-якого іноземного втручання, створення національного коаліційного уряду, встановлення демократичного ладу і поступового переходу до мирного об'єднання країни. Водночас, у лютому 1961 р. відбулось об'єднання масових військових патріотичних організацій в Армію визволення Південного В'єтнаму.

З приходом у Білий дім адміністрації Дж.Ф. Кеннеді відбулось значне посилення американського втручання у справи В'єтнаму. На початку 1962 р. у Сайгоні розпочали свою діяльність штаб американського оперативного командування і штат американських радників. У 1964 р. в Південному В'єтнамі налічувалось вже близько 25 тисяч американських радників. Водночас чисельність сайгонської маріонеткової армії була доведена до 500 тисяч чоловік, а її озброєння складалось із близько 500 бойових літаків, сотні танків і бронемашин, річкових бойових катерів, артилерії різних калібрів, сучасних електронних засобів розвідки. У Південному В'єтнамі, вперше в історії, режимом Н.Д. Зьєма були застосовані хімічні отруйні речовини для знищення рослинності й сільськогосподарських посівів у звільнених Армією визволення Південного В'єтнаму районах. США та режим Н.Д. Зьєма переслідували подвійну мету – знищити у ході військових операцій сили Армії визволення Південного В'єтнаму та одночасно зігнати сільське населення країни у 16 тисяч «стратегічних сіл», свого роду концентраційні табори, оточені колючим дротом, де сайгонська влада могла

б здійснювати жорсткий контроль над населенням. Масовані бомбардування з повітря, безперервні артилерійські обстріли та розпилення отрутохімікатів повинні були повністю зломити опір народу і примусити його переселитися в «стратегічні села» [16].

Однак народ Південного В'єтнаму і Армія визволення зуміли подолати труднощі й організувати спротив ворогу по всій країні. Вміло поєднуючи збройну й політичну боротьбу, створюючи осередки опору по всій країні, ведучи боротьбу у містах і в сільській місцевості, у гірських і рівнинних районах країни, використовуючи примітивну, а також захоплену у ворога сучасну зброю, населення й озброєні сили визволення Півдня зуміли стримати величезний військовий та адміністративний апарат сайгонського режиму та продовжували наносити по ньому удари. Одночасно була розгорнута широка агітаційно-роз'яснювальна робота серед солдатів і офіцерів сайгонської армії.

Постійні військові поразки, повний провал спроби насильницького переселення жителів у «стратегічні села» і наростаючий розбрат всередині сайгонської правлячої верхівки переконали Сполучені Штати у тому, що Н.Д. Зьєм більше не здатний контролювати ситуацію в країні. 1 листопада 1963 р. південнов'єтнамські генерали здійснили державний переворот. Н.Д. Зьєм і його брат Н.Д. Нью, головний радник з політичних питань, були застрелені. У Сайгоні, за згодою американців, до влади прийшла військова хунта на чолі з генералом З.В. Мінєм.

Прагнучи придушити боротьбу населення Південного В'єтнаму, президент США Л. Джонсон схвалив заходи щодо поступового посилення військового тиску на ДРВ, тобто взяв курс на подальшу ескалацію війни. Спричинений американською стороною інцидент у Тонкінській затоці на початку серпня 1964 р., призвів до того, що Конгрес США прийняв так звану Тонкінську резолюцію, що надавала президентові Л. Джонсону правові підстави для прямого застосування збройних сил США у В'єтнамі. 5 серпня 1964 р. американська авіація піддала бомбардуванню промислові об'єкти і

населені пункти у прибережних районах ДРВ. Це був перший наліт американської авіації на Північний В'єтнам. 6 березня 1965 р. у м. Дананг, на центральному узбережжі Південного В'єтнаму, висадилася перша бригада американської морської піхоти.

У той час, як бомбардування території Північного В'єтнаму посилювались, на Півдні продовжувалась масова висадка американських військ та військ країн-союзників США (Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія). У військових діях брали активну участь американський 7-й флот і авіація, що базувалася у Таїланді. До кінця 1965 р. у Південному В'єтнамі вже знаходився американський експедиційний корпус чисельністю 190 тисяч чоловік. Загальна чисельність військ США, Республіки В'єтнам та інших країн-союзників, включаючи сили 7-го флоту США і американські війська, розміщені на території Таїланду, досягла 800 тисяч осіб [8]. В'єтнамський народ на півночі й півдні постав перед необхідністю відбити американську агресію.

Розв'язавши війну проти ДРВ, американські стратеги розраховували досягти подвійної мети – зробити неможливою допомогу Півночі народу Південного В'єтнаму і одночасно завдати вирішального й потужного удару по ДРВ, відкинувши Північний В'єтнам «у кам'яний вік».

До кінця 1967 р. чисельність американських військ у Південному В'єтнамі зростає до 480 тисяч чоловік, а на початку 1968 р. становила понад півмільйона. Із швидким нарощуванням усіх категорій військ маріонеткового режиму і країн-сателітів, до кінця 1968 року американське командування мало у Південному В'єтнамі близько 1,2 млн військових. На озброєнні цієї армії були 4500 літаків і вертольотів, близько 3000 артилерійських гармат, 3500 танків і бронетранспортерів. У ході бойових дій щомісяця американські військові випускали близько 1,7 млн. снарядів, а американські літаки скидали на територію В'єтнаму до 50 тисяч тонн бомб. Непоодинокими були випадки масових вбивств мирного населення, а застосування хімічних отруйних речовин на той час стали у Південному В'єтнамі звичайним явищем [14].

Однак, і цих сил було недостатньо для того, щоб відбивати постійні атаки визвольної армії на півдні країни, яка захопила ініціативу, загрожуючи навіть передмістям Сайгону, в той час як партизанська війна посилювалась у дельті Меконгу і на плоскогір'ї Тейнгуен уздовж лаоського кордону. Водночас, у США різко посилювалися протести проти американської агресії у В'єтнамі. Світова і американська громадськість були особливо обурені безперервною ескалацією бомбардувань Північного В'єтнаму. Нарешті 31 березня 1968 р. президент США Л. Джонсон оголосив про припинення бомбардувань території ДРВ на північ від 20-ї паралелі і про намір не виставляти свою кандидатуру на майбутніх президентських виборах. Було також оголошено, що Сполучені Штати готові розпочати переговори з представниками ДРВ. Керівництво ДРВ погодилося на цю пропозицію і переговори розпочалися 13 травня 1968 р. в Парижі. 1 листопада 1968 р. Л. Джонсон був змушений віддати наказ про припинення повітряних бомбардувань і артилерійського обстрілу всієї території ДРВ. Однак цей передвиборний маневр не врятував демократів від поразки на виборах і президентом США був обраний республіканець Р. Ніксон, який обіцяв завершити війну. Ніксон вже більше не міг продовжувати нарощувати чисельність американського експедиційного корпусу у В'єтнамі і був змушений розпочати виведення американських військ. В'єтнамська авантюра занадто дорого обійшлася американському народу – десятки тисяч американців були вбиті, щорічні асигнування на війну у В'єтнамі досягли суми у 30 млрд дол. США, в той час як багато соціальних проблем у самих Сполучених Штатах залишалися невирішеними через брак коштів. По всій Америці, особливо серед молоді, ширився рух протесту проти війни. Але президент Ніксон продовжував затягувати війну, намагаючись її виграти. Проте, він прагнув звести до мінімуму людські втрати американців у В'єтнамі та скоротити витрати уряду на цю війну. Таку складну проблему Р. Ніксон розраховував розв'язати шляхом «в'єтнамізації» війни.

Програма «в'єтнамізації» війни передбачала:

- збільшення чисельності маріонеткової армії та оснащення її сучасною зброєю для того, щоб перетворити в головне знаряддя боротьби проти патріотичних сил, зробивши її опорою сайгонського режиму;
- поступове виведення американських наземних військ із В'єтнаму;
- збереження у В'єтнамі на невизначений термін американської авіації та артилерії для надання ефективної підтримки маріонетковій армії;
- інтенсифікацію програми «умиротворення», тобто створення нестерпних для життя населення умов за допомогою масованих бомбардувань й безперервного розпилення хімічних отруйних речовин, з тим щоб змусити його переселитися у контрольовані американцями й маріонетковою адміністрацією міста та селища.

Проте ані посилення американських бомбардувань, ані стрімко нарощувана міць маріонеткової армії, не змогли зломити патріотів Південного В'єтнаму у їх справедливій боротьбі, яка отримувала всебічну підтримку від співвітчизників на півночі країни та від усіх передових сил світу.

У спробі зламати опір в'єтнамського народу, американська адміністрація розпочала нову ескалацію військових дій проти Демократичної Республіки В'єтнам. 16 квітня 1972 р. літаки «В-52» бомбардували Хайфон, головний морський порт і друге за величиною місто ДРВ, а також інші міста Північного В'єтнаму. У ході повітряних атак використовувалися найефективніші сучасні засоби – бомби лазерного й магнітного наведення. В результаті цих повітряних атак американською авіацією повністю або частково були зруйновані всі міста і промислові об'єкти Північного В'єтнаму. Вашингтон методично знищував економіку ДРВ, бомбардуванням піддавалися промислові підприємства, шляхи сполучення і гідротехнічні споруди. На додаток до цього, об'єктом численних атак з повітря стала система захисних дамб уздовж річок і морського узбережжя Північного В'єтнаму з метою викликати повінь у сезон дощів. Прагнучи досягти більшого ефекту від бомбардувань та перешкодити постачанню ДРВ ззовні,

8 травня 1972 р. Р. Ніксон віддав наказ про мінування портів і внутрішніх водних шляхів ДРВ [15].

Однак і ці заходи не дали очікуваних результатів. Війська ППО і авіація ДРВ продовжували збивати все більше американських літаків, що вторгалися у повітряний простір країни. На всій території ДРВ продовжувало безперервно здійснюватися перевезення вантажів. Населення Північного В'єтнаму зберігало спокій і рішучість продовжувати боротьбу.

Нарешті 11 вересня 1972 р. тимчасовий революційний уряд Республіки Південний В'єтнам запропонував нове, тверезе рішення південнов'єтнамської проблеми, яке передбачало виведення американських військ, утворення тимчасового уряду національної згоди за участі трьох сторін – тимчасового революційного уряду Республіки Південний В'єтнам, сайгонської адміністрації та інших політичних сил Південного В'єтнаму. Водночас передбачалось, що Південному В'єтнаму не будуть нав'язані ані комуністичний режим, ані уряд, що знаходиться під впливом США.

У період чергової передвиборчої президентської кампанії Р. Ніксону ставало все важче відмовлятися від мирних пропозицій в'єтнамської сторони, і він був змушений почати новий тур переговорів з представниками ДРВ і Республіки Південний В'єтнам. У жовтні 1972 р. на переговорах у Парижі було досягнуто значного прогресу. Сторони домовилися, що 22 жовтня парафують досягнуту у Ханой угоду, а 30 жовтня у Парижі відбудеться офіційна церемонія її підписання міністрами закордонних справ.

Однак американська авіація і кораблі 7-го флоту США продовжували бомбити й обстрілювати, розташовані між 20-ю і 17-ю паралелями провінції на півдні ДРВ. Білий дім вимагав від уряду ДРВ перегляду низки статей угоди, підготованої у першій половині жовтня (США запропонували в цілому близько 125 змін), у тому числі тих статей, в яких йшлося про непорушні національні права в'єтнамського народу. Переконавшись, що йому не вдасться нав'язати свої умови в'єтнамській стороні, Р. Ніксон, після свого переобрання 18 грудня 1972 р., кинув проти ДРВ всю міць тактичної та

стратегічної авіації США, розміщеної у басейні Тихого океану. Протягом 12 діб сотні американських бомбардувальників різних типів безперервно бомбили Ханой, Хайфон та інші міста і промислові об'єкти Північного В'єтнаму. За цей період частини протиповітряної оборони та авіація ДРВ збили близько 80 американських літаків, у тому числі 34 стратегічних бомбардувальника В-52 [10]. Ця масована кампанія стратегічних бомбардувань Північного В'єтнаму отримала назву «Різдвяні бомбардування» у США та «Дьєнб'єнфу у повітрі» в ДРВ. Поразка тактики, заснованої на застосуванні бомбардувальників В-52, яка мала на меті посіяти паніку серед населення ДРВ, значні втрати літаків і пілотів та численні протести світової громадськості змусили Р. Ніксона припинити бомбардування та відновити переговори.

Нарешті 27 січня 1973 р. у Парижі було підписано Угоду про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі, яка, зокрема, передбачала, що Сполучені Штати повинні поважати незалежність, суверенітет, єдність і територіальну цілісність В'єтнаму, припинити всі військові дії проти ДРВ, вивести у двомісячний термін всі свої війська та військовий персонал, а також війська своїх союзників із Південного В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі та надалі утримуватися від будь-якого втручання у справи В'єтнаму та інших країн Індокитаю. Угода також передбачала закриття всіх військових баз США на території Південного В'єтнаму та обмін усіма військовополоненими.

Виведення американських військ мало відкрити шлях до мирного врегулювання. Паризька угода також визнала наявність у Південному В'єтнамі двох окремих адміністрацій (сайгонської адміністрації, яка на той час контролювала близько 80 % території Південного В'єтнаму, та адміністрації тимчасового революційного уряду Республіки Південний В'єтнам, яка контролювала близько 20 % території країни), а також наявність трьох політичних сил (прибічники сайгонського режиму, прибічники

прокомуністичних сил та нейтральні партії), які мали взяти участь у здійсненні національного примирення та згоди.

Для в'єтнамського народу Паризька угода стала важливим етапом на важкому й довгому шляху до незалежності і свободи. Укладення цієї угоди дало новий імпульс визвольній боротьбі у Південному В'єтнамі, яку вели як сили, які об'єдналися навколо Національного фронту звільнення та тимчасового революційного уряду, так й інші національні сили. Вона прискорила процес розкладання маріонеткової армії і адміністрації та посилила ізоляцію тих, хто перешкоджав просуванню до національного примирення і порозуміння, до незалежності і миру.

Таким чином, Демократична Республіка В'єтнам, яка фактично вийшла переможцем у війні і повернулася до мирного будівництва, служила революційним силам Півдня надійним тилом, а звільнені райони Південного В'єтнаму, що почали відроджуватись, являли тепер привабливий приклад для населення сайгонської зони.

Повалення проамериканського режиму у Південному В'єтнамі, возз'єднання країни та створення Соціалістичної Республіки В'єтнам.

28 березня 1973 р., згідно з Паризькою угодою про припинення війни та відновлення миру у В'єтнамі, останній американський солдат покинув Південний В'єтнам. З виведенням усіх американських військ боротьба в'єтнамського народу за національне визволення вступила у завершальну фазу. Однак це аж ніяк не означало, що Сполучені Штати відмовилися від задумів придушити патріотичні та революційні сили у Південному В'єтнамі й фактично нав'язати населенню своє панування. Це здавалося Вашингтону цілком реальним, бо на півдні В'єтнаму, ще задовго до підписання Паризької угоди, американцями і сайгонським режимом був створений колосальний апарат придушення будь-яких опозиційних проявів. Після виведення американських військових чисельність армії Південного В'єтнаму продовжувала збільшуватись і на середину 1973 р. становила понад

1 мільйон чоловік. Водночас чисельність поліції та жандармерії складала близько 120 тисяч чоловік.

Вашингтон після підписання Паризької угоди щорічно асигнував на допомогу сайгонському режиму приблизно 2,5 млрд дол. США. При цьому на гуманітарні цілі, реконструкцію та розвиток економіки виділялася незначна частина цих коштів; практично вся американська допомога призначалась для нарощування військового потенціалу сайгонського режиму та забезпечення його військово–поліцейського апарату. За даними американського центру з вивчення Індокитаю, військова підтримка складала 92 % всієї допомоги, наданої адміністрацією Р. Ніксона проамериканським режимам і силам в Індокитаї. Порушуючи Паризьку угоду, яка забороняла ввезення у Південний В'єтнам зброї та військового спорядження, окрім як для заміни того, що стало непридатним, США за два роки (1973–74 рр.) надали південнов'єтнамському режиму президента Н.В. Тхьєу додатково один мільйон тонн боєприпасів, 1100 танків і бронемашин, 800 артилерійських гармат, 700 літаків і вертольотів, 200 військових кораблів і катерів. Водночас, Вашингтон залишив у Південному В'єтнамі 25 тисяч переодягнутих у цивільну форму військових фахівців, які навчали солдатів маріонеткового режиму користуватися новітньою військовою технікою, керували їх військовими і репресивними діями проти в'єтнамських патріотів.

Таким чином, після виведення американських експедиційних військ ситуація у Південному В'єтнамі докорінно не змінилася. Сполучені Штати продовжували використовувати гібридний варіант війни, так звану «в'єтнамізацію», яка здійснювалась за підтримки США, під їх керівництвом і в їх інтересах. Також, з метою демонстрації сили та для надання проамериканському режиму у Сайгоні термінової допомоги у разі потреби, Вашингтон тримав на території Таїланду і в басейні Тихого океану величезні військово–морські та військово–повітряні сили чисельністю до 140 тисяч чоловік [17].

Тим часом, у контрольованій сайгонським режимом зоні влада Н.В. Тхьєу продовжувала чинити терор і насильство. У містах поліція проводила систематичні обшуки та облави, заарештовувала людей за першою підозрою і нещадно придушувала найменші спроби вільного волевиявлення. У сільських районах, розташованих поблизу від звільненої зони, сайгонська армія проводила жорстокі операції з «умиротворення», зганяючи сільське населення у так звані «стратегічні села», а фактично у концтабори. Протягом 1973–74 рр. ще півтора мільйона мирних жителів Південного В'єтнаму опинились за колючим дротом у цих сумнозвісних таборах. Для здійснення режиму тотального примусу й терору сайгонський режим покрив усю країну мережею з 10 тисяч блокпостів, об'єднаних у 250 військових округів, які охоронялись регулярними частинами і підрозділами маріонеткової армії. Кидаючи у тюрми десятки тисяч противників режиму, Н.В. Тхьєу, порушуючи Паризькі угоди, продовжував тримати в ув'язненні близько двохсот тисяч революціонерів і патріотів. Щоб обдурити громадськість в країні та за кордоном, їх оголошували кримінальними злочинцями; багатьох з них таємно знищували, жорстоко катували, піддавали тортурам.

Через свій антинаціональний і реакційний характер режим Н.В. Тхьєу зустрічав наростаючу відсіч не тільки з боку патріотичних сил, об'єднаних навколо Національного фронту визволення та Тимчасового революційного уряду Південного В'єтнаму, але й з боку ширших кіл населення, яке проживало у зоні, підконтрольній сайгонському урядові. Підписання Паризької угоди і виведення американських військ створювали сприятливі передумови для активізації народного руху боротьби проти війни і зовнішнього управління, за мир, незалежність і національне примирення, демократичні свободи і підвищення життєвого рівня, захист національної культури тощо.

У перші місяці після укладення Паризької угоди, Тимчасовий революційний уряд Південного В'єтнаму неухильно дотримувався духу й

букви цієї угоди і розраховував на те, що інша сторона також встане на шлях миру і національного примирення.

На консультативних зустрічах з представниками сайгонської адміністрації представники Тимчасового революційного уряду виступали з конкретними конструктивними пропозиціями, які мали забезпечити повне припинення вогню, звільнення політв'язнів, здійснення демократичних свобод, створення Ради національного примирення і злагоди за участі всіх політичних сил, вирішення питання про загальні вибори, двостороннє скорочення збройних сил тощо. Однак, за підтримки США президент Південного В'єтнаму Н.В. Тхьєу наполегливо ігнорував ці пропозиції і продовжував тиск на звільнену зону.

Зустріч голови північно-в'єтнамської делегації Л.Д. Тхо з Держсекретарем США Г. Кіссинджером у травні 1973 р. в Парижі та прийняття спільного комюніке, яке передбачало здійснення цілого ряду заходів для забезпечення повного виконання угоди про припинення вогню і відновлення миру, ніяк не позначились на операціях сайгонських військ проти звільнених районів на півдні В'єтнаму. А 18 липня 1973 р. міністр оборони США Д. Шлезінгер знову пригрозив відновити бомбардування Північного В'єтнаму.

У грудні 1974 р. Народні збройні сили визволення розгорнули наступальні дії у провінціях, розташованих в дельті Меконгу і на центральному плато Тейнгуен. Район плоскогір'я Тейнгуен, що простягнувся на 800 кілометрів від 17-ї паралелі на південь і межує на заході з Південним Лаосом і північними провінціями Камбоджі, багатий природними ресурсами і населений 30 етнічними групами, завжди мав велике стратегічне значення. Наприкінці березня 1975 р. в результаті запеклих бойових дій практично все центральне плато Тейнгуен було звільнено силами опору. Протягом місяця сайгонський режим втратив величезну територію площею 67 тис. кв. км, з населенням 650 тисяч жителів [7].

Наприкінці березня 1975 р. в оточенні сил опору опинилося місто Дананг. Морський порт Дананг з населенням 700 тисяч чоловік є другим містом за чисельністю населення у Південному В'єтнамі і був стратегічним об'єктом оборони. Сюди у 1965 р. американці висадили перші контингенти своїх експедиційних військ. Місто незабаром було перетворене у найбільшу військово–морську базу, звідки велося постачання прибережних провінцій центрального В'єтнаму і значної частини плато Тейнгуен. 30 березня місто Дананг було повністю звільнено силами опору, влада у місті перейшла в руки Тимчасового революційного уряду. Падіння Дананга, який обороняло стотисячне угруповання, остаточно підірвало бойовий дух сайгонських військ, змусило їх ще швидше відкочуватись на південь і прискорило звільнення решти прибережних провінцій центрального В'єтнаму.

4 квітня 1975 р. в руки патріотів перейшла найбільша військово–морська база Камрань з усіма майже недоторканими складами боеприпасів і військового спорядження. Загалом, за неповний місяць наступальних дій патріотичні сили звільнили більше 10 провінцій у центральній частині В'єтнаму. З падінням міста Нячанг на центральному узбережжі були повністю ліквідовані дві північних військових зони сайгонського режиму (всього у Південному В'єтнамі налічувалось 4 таких зони).

14 квітня 1975 р. народні збройні сили визволення повели наступ на місто Фанранг, де розташовувались три військових аеродроми і базувалась 6–та дивізія сайгонських ВВС. 16 квітня місто було повністю звільнено і весь парк літаків цієї дивізії перейшов в руки патріотів. 17 квітня вся провінція Ніньтхуан була звільнена, а через три дні під стрімким натиском збройних сил визволення пало місто Фантх'єт – адміністративний центр сусідньої провінції Біньтхуан. Втрата Фанранга і Фантх'єта помітно звузила кільце оборони навколо Сайгону [13].

Безуспішність спроб зупинити наступ патріотів критично загострила становище у Сайгоні. 4 квітня подав у відставку прем'єр–міністр Ч.Т. Кхієм. У правлячих колах посилювались вимоги відставки президента Н.В. Тхьєу.

21 квітня, у той день, коли збройні сили визволення повністю оволоділи містом Суанлок в 70 км на схід від Сайгону, на надзвичайному засіданні парламенту Н.В. Тхьєу також подав у відставку. Президентом був призначений Ч.В. Хионг, який виконував до того обов'язки віце-президента. В охопленому панікою Сайгоні не припинялись відчайдушні спроби врятувати становище. 27 квітня сайгонський парламент на спільному засіданні обох палат прийняв відставку Ч.В. Хионга і проголосив президентом генерала у відставці З.В. Міня. У той же день екс-президент Н.В. Тхьєу і екс-голова уряду Ч.Т. Кхієм на літаку втекли на Тайвань. Також втекли за кордон діючий прем'єр-міністр Н.Б. Кан і начальник генштабу сайгонської армії К.В. В'єн [8].

26 квітня 1975 р. розпочалась стратегічна операція зі звільнення Сайгону під кодовою назвою «Хо Ши Мін». Наступ на Сайгон розгорнувся одночасно з декількох напрямків. 29 квітня 1975 р. перші підрозділи військ визволення з'явилися у передмісті Сайгону Шолон, інші частини оволоділи портом Катлай на західній околиці Сайгону. Днем раніше пало місто Б'єнхоа, найбільший оборонний комплекс, який прикривав Сайгон зі сходу. Втрата Б'єнхоа і бомбардування аеродрому Таншоннят викликали у Сайгоні страшний переполюх. Президент США Дж. Форд віддав наказ про негайну евакуацію з Сайгону усіх громадян США, які перебували на той момент у місті. В ніч з 29 на 30 квітня 1975 р. понад 80 американських вертольотів вивезли всіх американців і багатьох офіцерів і чиновників сайгонського режиму на військові кораблі США, що стояли у територіальних водах Південного В'єтнаму. На світанку 30 квітня американський посол Г. Мартін разом з останньою групою американських радників покинув Сайгон. Його від'їзд ознаменував кінець 20-річного втручання США у справи В'єтнаму. Вночі 29 квітня Народні збройні сили визволення вибили частини противника з останніх оборонних позицій навколо Сайгону, оволоділи аеродромом Таншоннят та іншими важливими військовими об'єктами міста.

В самому місті повсталий народ роззброїв та нейтралізував останні підрозділи сайгонських військ.

Вранці 30 квітня 1975 р. глава маріонеткової адміністрації З.В. Мінь оголосив про повну і беззастережну капітуляцію. Через дві години в місто увійшли перші колони танків Народних збройних сил визволення і над президентським палацом у центрі Сайгону замайорів прапор Тимчасового революційного уряду. Після звільнення Сайгону в інших містах і провінціях Південного В'єтнаму війська і поліція маріонеткового режиму також швидко склали зброю і здалися повсталому народові і частинам Народних збройних сил визволення. Таким чином, навесні 1975 р. завершилась довготривала визвольна боротьба в'єтнамського народу. Із завоюванням незалежності та свободи в історії країни настала нова ера.

Програма економічних реформ і модернізації «дой мой» та побудова у В'єтнамі «соціалістичної ринкової економіки».

На початку травня 1975 р. Південний В'єтнам був повністю звільнений від влади проамериканського режиму. Ця вирішальна перемога поклала кінець 30-річній війні проти французьких колонізаторів і американських агресорів та багаторічному колоніальному пануванню. Революційна адміністрація Тимчасового уряду Республіки Південний В'єтнам була встановлена у країні на всіх рівнях. У квітні 1976 р. були проведені загальнодержавні вибори у Національні збори єдиного В'єтнаму.

Скликані у червні 1976 р. Національні збори прийняли рішення затвердити назву країни як Соціалістична Республіка В'єтнам та перейменувати місто Сайгон у місто Хошимін на честь видатного державного та політичного діяча, першого президента ДРВ Хо Ши Міна. Рішенням Національних зборів Президентом Соціалістичної Республіки В'єтнам був обраний Тон Дик Тханг, а прем'єр-міністром СРВ Фам Ван Донг.

У грудні 1976 р. пройшов IV з'їзд Партії трудящих В'єтнаму, який прийняв рішення про перейменування партії у Комуністичну партію

В'єтнаму. На IV з'їзді Компартії В'єтнаму були прийняті важливі рішення, які визначили напрями розвитку країни на новому історичному етапі: ліквідація важких наслідків багаторічної імперіалістичної агресії та панування неоколоніального режиму на півдні країни, проведення соціалістичних перетворень, розвиток продуктивних сил, підвищення добробуту населення тощо. Було вжито заходів для того, щоб швидко об'єднати економічні системи двох частин країни. Своє конкретне втілення широка програма дій знайшла у п'ятирічному плані СРВ, який був розрахований на 1976–1980 рр. Індустріалізація вважалася основною передумовою побудови соціалізму в країні, і пріоритет віддавався розвитку важкої промисловості.

Перш за все, нова влада намагалась вирішити найбільш актуальні питання, пов'язані з відновленням в'єтнамської економіки. Після виведення американських військ з півдня країни припинилась американська допомога, що становила 2 млрд дол. США на рік, і це викликало серйозну соціально-економічну кризу. Низка провінцій, особливо в Центральному В'єтнамі, більше не отримувала імпортований рис і їм загрожував голод. Кілька мільйонів людей на півдні країни втратили роботу (тільки серед адміністративних працівників, офіцерів, солдатів і поліцейських налічувалось понад 1 млн безробітних), що викликало загрозу створення небезпечних осередків заворушень, особливо у перенаселеному Сайгоні. Північні регіони В'єтнаму терміново відправили продовольчу допомогу центральним провінціям країни, а Радянський Союз протягом 1975–1976 рр. надав ще 2,5 млн т продовольчої допомоги.

Одним з найважливіших завдань відновлювальних робіт було відродження головної залізничної магістралі країни довжиною 1720 км, яка поєднувала Ханой на півночі країни з Сайгоном на півдні. У період 1945–1975 рр., через постійні війни і розділення країни уздовж 17-ї паралелі, ця магістраль не функціонувала і поступово руйнувалась. Понад сто тисяч добровольців взяли участь у відновлювальних роботах на залізниці. Їм

довелося заново побудувати мости загальною довжиною 20 км, прокласти 600 км колії, відновити або спорудити заново 185 залізничних вокзалів. У вирішенні цих завдань В'єтнаму допомагав Радянський Союз та інші соціалістичні країни, які постачали рейки, металоконструкції, паровози, вагони. У грудні 1976 р. по відновленій залізничній магістралі пішли перші потяги. Поступово підіймалася з руїн промисловість В'єтнаму. За перші три роки п'ятирічки в експлуатацію були передані більше ста великих промислових об'єктів.

Суттєві зрушення відбулись і в галузі соціальних відносин на півдні країни, який довго перебував під контролем іноземних окупантів. Протягом тривалого періоду економіка там розвивалась по капіталістичному шляху і нова влада змушена була докорінно її міняти. У 1976 році були націоналізовані великі промислові підприємства, торгові оптові фірми і компанії. Ці заходи торкнулися машинобудівних, текстильних, хімічних, цементних та інших заводів і підприємств. З кінця 1977 р. було зроблено подальші кроки з соціалістичного перетворення приватного капіталістичного сектору у південній частині країни. Середні й дрібні приватні підприємства були або перетворені у змішані компанії за участі державного капіталу, або залишились у приватному володінні, але там почали діяти нові розпорядження, відповідно до республіканського законодавства про працю. В основному, соціалістичне перетворення приватних капіталістичних торгово-промислових підприємств на півдні країни завершилося на початку 1980-х років. Півтори тисячі великих і середніх капіталістичних компаній були перетворені у 650 державних або змішаних підприємств, в них було зайнято понад дві третини робітників і службовців колишнього приватного сектору.

У 1977 році об'єднаний В'єтнам нарешті був прийнятий в Організацію об'єднаних націй. У Ханой почали відкриватись посольства західних країн. Проте 1978 рік видався надзвичайно складним для економіки В'єтнаму і приніс нові ускладнення в міжнародних відносинах.

Після того, як на півдні розпочалась кампанія з ліквідації приватного підприємництва та перетворення капіталістичних підприємств у державні або змішані, це викликало значні заворушення населення, особливо у Сайгоні, де налічувалось близько 300 тисяч сімей дрібних та середніх торговців і промисловців, класифікованих новою владою як «капіталісти». Ця кампанія ускладнювалась тим, що більшість сайгонських «капіталістів» становили хуацяо (в'єтнамці китайського походження). Загалом у В'єтнамі проживало близько мільйона хуацяо. В Сайгоні ж вони жили окремою згуртованою колонією, яка нараховувала майже 700 тисяч осіб і зосереджувалась, головним чином, у китайському кварталі Шолон з його власною адміністрацією, школами та лікарнями. Етнічні китайці-хуацяо, які жили у Шолоні, протягом десятиліть (до 1975 р.) були посередниками між великими французькими, а потім американськими, компаніями і в'єтнамським населенням. Хуацяо контролювали ключові галузі економіки не тільки у Сайгоні, а й у багатьох регіонах Південного В'єтнаму, зокрема у дельті Меконгу. Тож після 1975 р. вони відчували пряму загрозу з боку нової комуністичної влади [5].

Як наслідок, офіційний Пекін розгорнув потужну антив'єтнамську кампанію у Китаї, відкликав своїх спеціалістів та припинив економічну допомогу В'єтнаму, а також почав зосереджувати свої війська на китайсько-в'єтнамському кордоні. Водночас, озброєні та навчені китайськими військовими радниками, полпотівські війська посилили свої провокації вздовж в'єтнамо-кампучійського кордону. Китайці-хуацяо, які жили на півночі В'єтнаму уздовж китайського кордону (близько 200 тисяч осіб), почали масово перетинати кордон, залишаючи В'єтнам. Ті, які жили у Шолоні, Сайгоні та інших містах на півдні В'єтнаму, намагалися виїхати у країни Південно-Східної Азії, головним чином в Таїланд і Гонконг, де численні спільноти хуацяо пропонували їм притулок і захист. Потужні тайфуни влітку 1978 року, які спричинили втрати 3 млн т рису і від яких

постраждали 6 млн осіб у В'єтнамі, значно погіршили економічне становище країни, дестабілізоване масовим від'їздом хуацяо.

Тим часом, опинившись перед загрозою агресії з боку Китаю та полпотівського режиму в Кампучії, В'єтнам почав зміцнювати свій союз з СРСР та іншими соціалістичними країнами. У червні 1978 р. В'єтнам став офіційним членом Ради економічної взаємодопомоги, а у листопаді 1978 р. був підписаний довгостроковий договір про дружбу та всебічне співробітництво з СРСР, а також двосторонній договір про військову взаємодопомогу. Завдяки цій політичній, економічній та військовій підтримці в'єтнамське верховне командування було у змозі реалізувати відповідну стратегію – наступальну проти «червоних кхмерів» на південно–західному кордоні з Кампучією і оборонну проти китайських військ на північному кордоні.

Спочатку було вирішено покінчити із загрозою з боку «червоних кхмерів». Разом з кампучійськими народними силами, що повстали проти кривавого режиму Пол Пота і об'єдналися у єдиний фронт за національний порятунок Кампучії, в'єтнамська армія розгорнула масштабний наступ, який призвів до звільнення Пномпеня 7 січня 1979 р. Армія «червоних кхмерів» була розгромлена, її залишки сховались у Таїланді. За підтримки в'єтнамських збройних сил в Пномпені було створено новий уряд.

Пекін у відповідь в лютому 1979 р. сконцентрував на в'єтнамському кордоні 600 тисяч китайських військ і атакував в'єтнамські прикордонні провінції уздовж всього кордону довжиною 1500 км, захопивши і сплюндрувавши в'єтнамські міста Лангшон, Каобанг і Лаокай. В'єтнамський уряд оголосив загальну мобілізацію. Застосовуючи стару тактику і застарілу військову техніку, китайські війська, незважаючи на їх чисельну перевагу, понесли значні втрати у боях із загартованими в'єтнамськими солдатами та їх командирами. Серйозні військові поразки і майже одностайне засудження з боку світової громадськості змусили Пекін припинити військові дії у кінці березня 1979 р. та вивести свої війська із В'єтнаму.

Військові успіхи не запобігли посиленню соціальних та економічних труднощів. Навпаки, тепер потрібно було ще надавати значну допомогу Кампучії, спустошеній за чотири роки режиму «червоних кхмерів», а саме: надавати їй продовольство, медикаменти, відновлювати комунікації, вирішувати проблему сотень тисяч біженців [6]. Водночас потрібно було також відбудовувати зруйновані китайськими окупантами північні райони В'єтнаму.

У серпні 1979 р. Пленум ЦК КПВ змушений був визнати економічну кризу і вжити заходів з метою забезпечення інтересів сімейних та приватних господарств, а також підтримки робітників і державних службовців, які значно збідніли в умовах стрімкої інфляції та неефективної економічної політики уряду. Суворо критикувались негативні явища в суспільстві, передусім корупція, яка швидко поширилась серед державних та партійних працівників. В ідеологічному відношенні обурення, викликане китайським нападом, призвело до широкої критики маоїстських поглядів, які ще переважали у в'єтнамській компартії.

Наприкінці п'ятирічного плану 1976–1980 рр. став очевидним економічний провал – продовольче виробництво склало лише 14,4 млн т замість запланованих 21 млн т. В'єтнаму доводилось імпортувати рис та інші види продовольства. Протягом цієї п'ятирічки приріст виробництва сільськогосподарської та харчової продукції становив 6,45 %, в той же час приріст населення В'єтнаму склав 9,27 %. За період 1976–1980 рр. було видобуто 5,3 млн т вугілля замість запланованих 10 млн т. Загалом зростання промисловості у цей період склало лише 0,1 %.

Торговельний баланс також мав значний дефіцит. Надходження від експорту покривали лише третину імпорту (в середньому, вартість експорту становила 500 млн рублів проти 1,5 млрд рублів вартості імпорту). Найсерйозніші проблеми спостерігались у фінансовій сфері, в області цін, зарплат та грошей. Індекс роздрібних цін у 1985 р. збільшився в 17,3 рази у порівнянні з 1980 р. На один і той же продукт могли існувати різні ціни в

залежності від сектору, де він вироблявся. Державні витрати набагато перевищували надходження. Інфляція зростала, вартість грошової одиниці у 1985 р. становила лише 7,5 % її вартості у 1981 р. Така ситуація сприяла зростанню чорного ринку, корупції та контрабанди. Зарплата покривала лише третину мінімальних витрат сімей робітників та службовців.

Кризові явища частково були обумовлені тим, що через триваючу міжнародну напруженість неможливо було суттєво скоротити військові витрати. Відчуваючи ворожість з боку Китаю та країн Заходу, В'єтнам повинен був приділяти значні ресурси національній обороні.

Сесія Національних Зборів СРВ, яка проходила у грудні 1985 р., зазначила, що завдання економічної та соціальної стабілізації, поставлені на V з'їзді КПВ, а також заплановані показники на 1981–1985 рр. не були досягнуті. На тій же сесії деякі впливові члени уряду були звільнені з посади. Такого роду заходи були запроваджені вперше, що свідчило про серйозний характер соціально-економічної кризи в країні і про те, що розчарування все більше охоплювало різні верстви населення.

Разом з тим, в країні спостерігалось й нове явище. У цей період розгорнулася широка критика, особливо серед політично обізнаних верств населення. Партійні працівники і численні безпартійні брали участь у бурхливих обговореннях щодо соціально-економічних проблем та нагальних ідеологічних питань. Події в Радянському Союзі, де в той час розпочався процес перебудови і гласності, ідеї XXVII з'їзду КПРС та зміни у партійному керівництві СРСР надихнули також і в'єтнамський народ [12].

Після смерті Генерального секретаря ЦК КПВ Ле Зуана у липні 1986 р., новий генсек Чионг Тінх проголосив нову політику партії – політику оновлення («дой мой»). Цей новий напрям викликав значний інтерес у рядах комуністичної партії та серед населення, вдихнув нове життя у суспільство, в'єтнамська преса вперше прямо заговорила про помилки й недоліки існуючого ладу в країні, відкрито засуджуючи бюрократизм, корупцію і консерватизм партійної еліти.

15 грудня 1986 р. відкрився VI з'їзд Комуністичної партії СРВ. У доповіді з'їзду зазначалось, що «період переходу до соціалізму у В'єтнамі буде тривалим і пов'язаним з труднощами, він складатиметься з багатьох етапів. Резолюція, прийнята на VI з'їзді Компартії СРВ, підтверджує необхідність збереження існуючих приватного, індивідуального та капіталістичного секторів економіки з такими ж правами, які має державний сектор. Управління всіма економічними секторами, включаючи державний, більше не має ґрунтуватись виключно на політичних умовах, а лише на їх прибутковості. Політична та ідеологічна мобілізація має бути замінена матеріальними стимулами». У доповіді також наголошувалось на необхідності радикальної реформи економічної структури та управління, ліквідації бюрократичного централізованого управління та поступового переходу до ринкової економіки. Таким чином, нова економічна політика, проголошена на VI з'їзді Компартії СРВ, дозволяла здійснювати низку реформ у найближчу п'ятирічку, різко змінюючи традиційні економічні структури В'єтнаму і відкриваючи новий шлях для ринкової економіки.

В рамках реалізації нової економічної політики СРВ, у 1987–1988 рр. була прийнята низка законів та впроваджені наступні заходи:

- прийнято закон про іноземні інвестиції; уряд СРВ створює сприятливі умови іноземним інвесторам і реалізує політику відкритих дверей;

- резолюція Політбюро №10 про довготривалу передачу землі селянам, яким дозволяється вирощувати будь-які сільськогосподарські культури на своїх ділянках та продавати свою продукцію за ціною, узгодженою з державою, а не нав'язаною нею.

- збільшення процентних ставок на вклади населення в ощадкасах, лібералізація ринку іноземної валюти та золота

Ці заходи значно стимулювали сільськогосподарське виробництво в СРВ, яке на той час переживало занепад. Антиінфляційні заходи уряду поступово знижували темпи інфляції в країні. Залучення іноземного капіталу дало поштовх розвитку легкої промисловості та сфери послуг у містах

Хошимін і Вунгтау на півдні країни. У грудні 1989 р. в'єтнамський уряд презентував Національним зборам позитивний економічний баланс, який, зокрема, надавав можливість щорічно експортувати понад 1 млн т рису, оскільки продовольче виробництво перевищило заплановані 20 млн т. Це істотне поліпшення сільськогосподарського виробництва становило основну передумову для подальшого економічного розвитку.

Міста В'єтнаму, особливо такі як Хошимін, Ханой, Хайфон, Дананг та Вунгтау, тепер були пов'язані зі світовим ринком і набували нового сучасного вигляду завдяки будівництву численних нових будівель – банків, офісів іноземних фірм, туристичних готелів. Постійно зростав і потік іноземних туристів, включаючи в'єтнамських емігрантів, які почали відвідувати свою колишню батьківщину. Суттєво виросла й купівельна спроможність місцевого населення, яке тепер мало можливість купувати товари як місцевого виробництва, так і імпортні товари. Наприкінці 1988 р. В'єтнам безповоротно ступив на новий економічний шлях, проголошений VI з'їздом Компартії СРВ.

Виведення в'єтнамських військ із Камбоджі у вересні 1989 р. і відкрита економічна політика В'єтнаму поклали край міжнародній ізоляції та додали нових позитивних рис країні напередодні VII з'їзду Компартії СРВ, який закріпив та продовжив лінію на оновлення, започатковану попереднім VI з'їздом. Компартія В'єтнаму усіляко підтвердила всі свої економічні, політичні та ідеологічні засади на VII з'їзді, який відбувався в червні 1991 р. у більш складній внутрішній та міжнародній обстановці. В країні, хоча загальне економічне становище покращилося, залишились серйозні диспропорції та відхилення, деякі з них навіть посилювались. Корупція, контрабанда, ухилення від податків, приплив іноземних товарів, зростання злочинності та загроза наркоманії ускладнювали становище. У 1992 р. Національні Збори СРВ обрали нову раду міністрів і одностайно зажадали від нового уряду проведення рішучої боротьби з корупцією.

На VII з'їзді КПВ були також сформульовані принципи внутрішньої та зовнішньої політики В'єтнаму. Ханой, зокрема, заявив про готовність вести переговори щодо вирішення проблемних питань, які існували між СРВ та КНР, «для відновлення дружби між В'єтнамом та Китаєм, за мир у Південно-Східній Азії і в усьому світі». У відповідь китайська сторона також висловила бажання узгодити питання, які стосуються сухопутного кордону і пом'якшити напруженість між двома країнами. У підсумку все це дозволило поступово відновити відносини між КНР та СРВ, які були нормалізовані у 1991 р.

У листопаді 1991 р. делегація В'єтнаму на чолі з Генеральним секретарем КПВ До Миоєм та Головою Ради міністрів СРВ Во Ван К'єтом відвідала Китай з офіційним візитом. Це був перший візит в'єтнамської делегації такого високого рівня після більш ніж десяти років загострення й напруження у китайсько-в'єтнамських відносинах. Обидві сторони виступили зі спільною заявою, в якій погодились відкрити нову сторінку у відносинах між КНР та СРВ. Наприкінці 1992 р. було прийнято угоду про «Основні принципи вирішення питань щодо прикордонних територій між Китайською Народною Республікою і Соціалістичною Республікою В'єтнам». Вона передбачала врегулювання наявних розбіжностей щодо демаркації сухопутного кордону між двома країнами, а також розмежування у водах Тонкінської затоки.

Але невирішеним залишалось питання щодо суверенітету над Парасельськими островами та островами Спратлі у Південно-Китайському морі. Наприкінці 1991 р. КНР та СРВ підписали комюніке, яке зобов'язувало обидві країни врегулювати прикордонні та інші територіальні питання мирно – шляхом переговорів. Були сформовані експертні групи з представників В'єтнаму і Китаю для розгляду зазначених питань, але представники обох країн усвідомлювали, що проблема вирішення територіальних суперечок щодо приналежності Парасельських островів та островів Спратлі вимагатиме від сторін тривалих перемовин.

На міжнародній арені, хоча стрімко розвивалися відносини з країнами АСЕАН, Західної Європи та Індією, Сполучені Штати Америки вперто продовжували ембарго по відношенню до В'єтнаму, а становище у сусідній Камбоджі, незважаючи на пряме втручання ООН, залишалось нестійким. Перебуваючи біля керма держави, Генеральний секретар ЦК КПВ До Миой та Голова Ради міністрів СРВ Во Ван К'єт, починаючи з 1993 р. спромоглися просунути економічний розвиток країни, але, в той же час, зіткнулися і з численними труднощами та складними проблемами.

Курс на оновлення, який було визначено рішеннями VI (1986 р.) і VII (1991 р.) з'їздів Компартії В'єтнаму, полягав у допущенні розвитку всіх соціально-економічних устроїв, заохоченні особистої ініціативи, послабленні механізмів державного управління та активізації політики «відкритих дверей» у зовнішньоекономічних зв'язках. Швидкими темпами стали проводитись важливі реформи: вже у 1987 р. був прийнятий закон про іноземні інвестиції, який відкрив В'єтнам зарубіжному капіталу. За перші п'ять років, з часу його прийняття, країна отримала 5 млрд дол. США інвестицій. Серед інвесторів на початку 1990-х рр. перші місця посіли Тайвань, Сінгапур та Японія.

Протягом 1990-2005 рр. залучення у В'єтнам іноземних інвестицій відбувалось швидкими темпами. Після опублікування у 1987 р. Закону про іноземні інвестиції, в'єтнамський уряд неодноразово вносив до нього поправки та доповнення для більш широкого залучення інвесторів. До 2005 р. у В'єтнамі було зареєстровано понад 600 інвестиційних проектів із загальним залученим іноземним капіталом у 65,6 млрд дол. США. Тільки у 2005 році прямі іноземні інвестиції у в'єтнамську економіку становили понад 5,8 млрд дол. США, збільшившись на 45,2 % у порівнянні із попереднім 2004 роком. Загалом іноземні інвестиції становили приблизно 15 % від усіх інвестицій в економіку В'єтнаму у 2005 році.

Завдяки залученню прямих іноземних інвестицій в економіку СРВ, відчутно зростав її ВВП у звітному періоді, збільшився обсяг експорту та

продовжували створюватись робочі місця. У 2005 р. економічний сектор В'єтнаму, в якому основну роль відігравали прямі іноземні інвестиції, приніс загальний дохід у 21 млрд дол. США (крім видобутку сирої нафти). Вартість в'єтнамського експорту галузей, в які були залучені іноземні інвестиції, у 2005 р. становила 10,3 млрд дол. США, збільшившись майже на 27 % порівняно з 2004 р., та водночас становила 35 % від обсягів всього в'єтнамського експорту (або 56 %, якщо враховувати й експорт сирої нафти). Економічний сектор В'єтнаму з прямими іноземними інвестиціями приніс у держбюджет СРВ 1,29 млрд дол. США у 2005 р., що на 40 % більше у порівнянні з попереднім роком, та становив 12 % загального доходу держбюджету СРВ. Водночас, зазначений сектор економіки СРВ залучив на роботу приблизно 870 тисяч людей станом на 2005 рік.

Переведення економіки на ринкові засади супроводжувалось структурними зрушеннями і трансформацією відносин форм власності. Приватний підприємець легалізувався у торгівлі, як в роздрібній, так і в оптовій, в аграрному секторі та промисловості, а також активно входив у банківсько-кредитну систему. Все це дало В'єтнаму можливість упродовж 1990-х років на 80 % збільшити ВВП при середньорічному зростанні на 7 %, довести обсяг іноземних інвестицій до 32 млрд дол. США, вступити до Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), а незабаром до форуму Азійсько-Тихоокеанського співробітництва (АТЕС). У 1996 р. В'єтнам став членом міжрегіонального інтеграційного угруповання АСЕМ (ASEM – Asia-Europe Meeting), до складу якого на першому етапі увійшли 10 європейських і 5 азійських країн (наразі до міжрегіонального угруповання входять понад 50 країн). Водночас В'єтнам підписав Рамкові угоди з Європейським союзом, В'єтнамсько-Американську торговельну угоду (набула чинності з 11 грудня 2001 р.). З 1995 р. В'єтнам активно готувався і робив кроки для того, щоб стати дійсним членом Світової організації торгівлі (СОТ) і нарешті у 2007 році він був прийнятий до СОТ. Злиття зі світовою економікою позитивно позначилось на розвиткові в'єтнамської економіки.

Найбільш істотними були результати економічного розвитку в період 1990-1995 рр. Середньорічні темпи зростання ВВП перевищили 8 %, середньорічне збільшення промислового виробництва становило більше 13 %, сільського господарства – 4,5 %, експорту товарів – 20 %. Відбулися позитивні зміни в економічній структурі: питома вага сільськогосподарської продукції у ВВП знизилась на 10 %, а промислової продукції та сфери послуг зросла відповідно на 16 % і 3 %. Щодо іноземних інвестицій, то їх сукупний обсяг у 1996 р. становив 19 млрд дол. [3].

За десять років політики «оновлення» (1991-2000 рр.) сукупний середньорічний показник зростання економіки перевищив 7 %. За цим показником серед десяти країн Південно-Східної Азії В'єтнам посів перше місце. До того ж, структура в'єтнамської економіки радикально перебудувалась. Так, за підсумками виконання плану розвитку народного господарства, питома вага промисловості й будівництва у ВВП зросла на 40 %, частка сфери послуг збільшилась до 38 %, аграрного сектору зменшилась до 21 % [2]. Такі значні успіхи в економічному розвитку стали можливими не тільки завдяки припливу значної маси іноземних інвестицій та раціональному управлінню, але й колосальній працьовитості в'єтнамського народу, здатного мобілізуватися для виконання державних завдань. Темпи соціально-економічного розвитку В'єтнаму випереджали аналогічні показники інших країн ПСА: з 1996 по 2006 рр. ВВП на душу населення збільшилось удвічі – з 1,3 тис. дол. до 2,6 тис. дол. Водночас, частка бідного населення значно скоротилась. Так, якщо в 2000 р. 14 % населення В'єтнаму жило на 1,25 дол. на день, то в 2013 р. їх число становило всього 3 %. При цьому середньорічні темпи зростання сукупного ВВП країн субрегіону, починаючи з 2000 р., не опускалися нижче 5 %.

Головні соціально-економічні результати, які були досягнуті в період оновлення, мали такі показники: в 1986-2014 рр. ВВП в цінах 1994 року збільшився у 8 разів, ВВП на душу населення в 2015 р. становив 2100 дол. США, структура економіки швидко змінювалась у напрямку

індустріалізації та модернізації. У 1990-2015 рр. частка сільського, лісного та рибного господарства у ВВП знизилась з 38 % до 18 %, частка промисловості та будівництва збільшилась з 23 % до 40 %, послуг – з 40 % до 44 %; структура робочої сили у період 2005-2015 рр.: зайнятих у сільському, лісному та рибному господарстві знизилась з 55 % до 47 %, у промисловості та будівництві збільшилась з 18 % до 22 %, а у сфері послуг – з 27 % до 32 %. Зовнішній товарообіг у період 1990-2015 рр. збільшився з 5 млрд до 264 млрд дол., тобто відбулось зростання майже у 58 разів, експорт виріс з 2,4 млрд до 132 млрд дол. – в 63 рази, імпорт з 3 млрд до 132 млрд дол. – зростання в 54 рази. Варто зазначити, що наведені показники соціально-економічного зростання В'єтнаму є, насамперед, результатом раціонального державного управління, а також колосальних зусиль населення країни.

До зовнішніх чинників успішного розвитку в'єтнамської економіки треба віднести членство В'єтнаму в АСЕАН. Завдяки багатьом політичним і соціокультурним чинникам, що є спільними для В'єтнаму і держав-членів АСЕАН, до якої він вступив у 1995 р., а також тривалій політичній стабільності країна домоглась особливої прихильності інвесторів і торговельних партнерів цього інтеграційного угруповання. Ухвалене в 1992 р. на саміті Асоціації в Сінгапурі рішення створити зону вільної торгівлі країн-членів АСЕАН відіграло роль потужного стимулу для торговельно-економічного та інвестиційного розвитку всього субрегіону. Вже у 1996 р. обсяг торгівлі В'єтнаму з країнами АСЕАН збільшився у 5 разів і досяг 6,3 млрд дол. США, причому в'єтнамський експорт становив 3,8 млрд дол. США.

З метою створити «велику сім'ю АСЕАН», до складу якої наразі входять 10 держав субрегіону, В'єтнам на першому етапі свого членства закликав прийняти в Асоціацію такі країни як Камбоджа, Лаос і М'янма. Водночас, членство В'єтнаму в АСЕАН дозволило значно підвищити ефективність регіональної економічної інтеграції, а також сприяло вдосконаленню системи державного управління в країні, відповідно до

міжнародних стандартів. Крім того, В'єтнаму стало набагато легше вирішувати регіональні проблеми, такі як екологія, стихійні лиха, епідемії, а також підвищувати кваліфікацію дипломатичних кадрів в рамках багатосторонніх та глобальних міжнародних форумів. Так, важливим успіхом стало обрання В'єтнаму абсолютною більшістю голосів непостійним членом Ради Безпеки ООН на 2020 – 2021 рр. Дедалі більше зростання ролі В'єтнаму в АСЕАН є стимулом для посилення стратегічної ваги країни та розвитку її двосторонніх відносин з партнерами поза межами АСЕАН, зокрема з великими державами, – Японією, США та Китаєм. Так, колишній віцепрем'єр країни Ву Кхоан зазначив: «Дивлячись на пройдений більш ніж 20-річний шлях, хочу сказати, що приєднання нашої країни до АСЕАН було правильним рішенням і принесло В'єтнаму велику користь. Завдяки членству в АСЕАН позиції нашої країни зросли до безпрецедентного рівня. Через АСЕАН ми також приєднались до низки важливих механізмів міжнародної взаємодії і зараз знаходимось нарівні з великими країнами світу».

25-й саміт АСЕАН, який відбувся у листопаді 2019 р. у м. Бангкок, наголосив на зростаючій ролі В'єтнаму в регіональних економічних процесах. На порядку денному ділового саміту АСЕАН було обговорення угоди про створення зони вільної торгівлі, з ініціативою якої виступив Китай. Проект документу стосувався 10 країн-членів АСЕАН, а також Австралії, Індії, КНР, Нової Зеландії, Південної Кореї та Японії. Угода потенційно охоплює країни, на які припадає третина світової економіки і майже половина населення планети. І хоча сторони не дійшли згоди, і угоду не вдалось підписати, питання про необхідність розвитку всеохоплюючого економічного партнерства для забезпечення стабільності та процвітання регіональної економіки не втратило своєї актуальності. Роль В'єтнаму, як одного з головних локомотивів регіонального розвитку, у вирішенні цього питання важко переоцінити. Не тільки Індія, але й Китай зважає на позицію Ханюю, про що свідчать результати саміту у м. Бангкок.

Варто зазначити, що з 1 січня 2020 р. В'єтнам знову посів пост голови АСЕАН за ротацією. У ситуації, коли цей субрегіон переходить до нового етапу розвитку з якісно новими можливостями та викликами, В'єтнам продовжить брати на себе важливі обов'язки щодо підвищення ефективності регіонального співробітництва та міжнародної інтеграції.

Використані джерела та література

1. Вьетнам (справочник). М.: Изд-во «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1969. 432 с.
2. Вьетнам после 20 лет «Đổi Mới». Ханой: Тхезьой, 2008. 366 с.
3. Вьетнамская экономика. 20 лет обновления (1986–2006 гг.). Достижения и поставленные проблемы. Ханой: Тхезьой, 2014. 280 с.
4. Нгуен К.В. Очерки истории Вьетнама. Ханой: Тхезьой, 1998. 614 с.
5. Скворцов В.Н. Конец дороги мандаринов. М.: Изд-во: Мысль, 1979. 238 с.
6. Шергін С.О. Зоря над Меконгом. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1986. 168 с.
7. Appy C.G. Vietnam. The definitive oral history, told from all sides. Publisher: Ebury Press, 2008. 574 p.
8. Baker M. Nam. Publisher: Abacus, 1987. 238 p.
9. Bezacier L. Le Viet-Nam. Paris: Picard, 1972.
10. Cawthorne N. Vietnam. A war lost and won. Publisher: Arcturus Publishing Limited, 2008. 256p.
11. Đỗ Đức Thịnh. Vietnam. A Chronological History. Nhà Xuất Bản Thế Giới. Hanoi, 2020. 232 p.
12. Elliott D.W.P. Changing worlds: Vietnam's transition from cold war to globalization. Publisher: Oxford University Press. Reprint edition, 2014.
13. Greiner B. War without fronts. The USA in Vietnam. London: The Bodley Head, 2009. 518 p.
14. Hastings M. Vietnam. An epic tragedy, 1945-1975. New York: Harper Collins Publishers, 2018. 896 p.
15. Karnow S. Vietnam. A history. The first complete account of Vietnam at war. New York: The Viking Press, 1983. 750 p.
16. Maclear M. Vietnam: The ten thousand day war. Publisher: Thames Methuen, 1981. 492 p.
17. MacPherson M. Long time passing. Vietnam and the haunted generation. Publisher: Indiana University Press, 1984. 770 p.
18. Ly Bang. Diplomatic diary and cooperation for peace. URL: <http://vietnam.org/chengdu-1990/ly-bang-tiet-lo-hoi-nghi-thanh-do-1990.html>
19. Nguyen K.V. Vietnam. A long history. Hanoi: The Gioi Publishers, 2009.
20. Papin P. Histoire de Hanoi. Paris: Fayard, 2001.

ПІСЛЯМОВА

Вражаюче підвищення ролі азійських країн у світових геополітичних та гео економічних процесах у сучасну епоху, що отримало влучну характеристику «азіанізація» глобального світу, поставила перед вітчизняними та закордонними дослідниками низку актуальних, і в той же час, недостатньо опрацьованих завдань. Серед них є і аналіз тих ключових моделей історичного розвитку, які сформувалися та трансформуються в азійському просторі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, внутрішніх і зовнішніх чинників її становлення та подальшої еволюції.

Комплексний аналіз моделей історичного розвитку, які були досліджені у запропонованій монографії, дозволили виявити та дослідити характер унікального співвідношення історичних традицій та цінностей зі світовим досвідом, у тому числі й західної цивілізації, що заклали фундамент тієї чи іншої моделі історичного розвитку.

Субрегіон Західної Азії представлений такими моделями історичного розвитку, як турецька та іранська. Аравійська модель сформувалася у форматі Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) – інтеграційне об'єднання шести аравійських монарій, яке було створено у травні 1981 року. За більш ніж 41-річний період існування це об'єднання перетворилося на найбільш успішну структуру арабського світу, що дозволило країнам-членам РСАДПЗ стати провідною групою країн на арабському сході.

Вирішальним чинником, який забезпечив аравійським монархіям їхній успішний історичний поступ, став процес впровадження стратегічних широкомасштабних і комплексних реформ упродовж всього ХХІ століття. Поява цих реформ обумовлювалася як необхідністю протистояння новим хвилям Арабської весни, так і задачею створення власної мобілізаційної моделі, яка б успішно протистояла іранській.

Основою цих реформ став початок переходу до нової моделі економіки, яка базується не на видобутку й продажу вуглеводневих енергоносіїв, а на розвитку високотехнологічного виробництва та індустрії знань. Нинішні перетворення в арабських монархіях відбуваються на основі переосмислення та реформування ісламської ідентичності у напрямку більшої поміркованості, формуванні у межах РСАДПЗ так званої «пан-заливної ідентичності».

Впровадження нової моделі історичного розвитку дозволило союзу арабських монархій досягти вражаючих успіхів у своєму поступі і забезпечити міцний фундамент їхнього виходу на передові позиції в арабському світі.

Сьогодні РСАДПЗ відіграє важливу роль не лише у регіональній, а й у світовій політиці, що переконливо засвідчила й та увага, яку приділяють цьому об'єднанню глобальні актори.

В контексті аналізу розвитку країн Леванту в умовах сучасних геополітичних викликів досліджено особливості такої унікальної моделі історичного розвитку як ліванська. Політичну основу цієї моделі склав принцип консоціативної демократії, яка чітко розподіляла головні політичні посади в країні між представниками найбільш впливових конфесійних громад в країні, створюючи тим самим певний політичний баланс і стабільність.

На основі такої політичної конфігурації влади, країна протягом майже 30 перших років свого існування досягла значних успіхів в економічному розвитку й отримала назву «Близькосхідна Швейцарія». Однак, із середини 1970-х років міжконфесійний баланс і побудована на цьому структура політичної влади були порушені. Головними чинниками, що призвели до порушення такого балансу, стали демографічні тенденції, а також поява в країні близько 500 тисяч палестинських біженців після Шестиденної війни 1967 року, що різко порушило співвідношення між християнами і мусульманами.

Наступним чинником, що негативно вплинув на існуючий баланс сил у Лівані, стали наслідки американської інтервенції в Ірак та повалення режиму Саддама Хусейна. Ці події призвели до значного посилення ролі шіїтського впливу в регіоні, відкрили двері іранському режиму до реалізації експансіоністських задумів на Близькому Сході через створення так званого «шіїтського півмісяця». У Лівані однією з провідних військово-політичних сил країни стає Хезболла, як ефективна іранська проксі-сила, за допомогою якої іранський режим й донині намагається перетворити Ліван на підпорядковану собі формально незалежну шіїтську теократію. Поступово відбулося сповзання Лівану у сирійсько-російсько-іранську сферу впливу.

Внаслідок цих подій Ліван протягом останнього часу перебуває у стані глибокої перманентної кризи, яка загрожує самому існуванню країни. Ліван опинився на перехресті зіткнення геополітичних інтересів як таких глобальних гравців як США, Росія, Франція, Євросоюз, Китай, так і регіональних лідерів – Іран, Ізраїль, Саудівська Аравія, Туреччина. Водночас, політична еліта та громадянське суспільство країни кедрів не лише зберегли реальну можливість для маневрів між двома світовими полюсами, а й спромоглися не позбавити свою державу найрозвиненіших в арабському світі демократичних інституцій.

Становлення сучасної моделі історичного розвитку Туреччини невід’ємно пов’язано з опорою на «неоосманський» проект зовнішньополітичної стратегії країни, який став одним із важливих чинників перемоги Партії Справедливості та Розвитку на чолі з Р.Т. Ердоганом, яка вже близько 20 років є правлячою партією в Турецькій Республіці. Неоосманізм фактично надав традиційному кемалістському розвитку держави додатковий імпульс через об’єднання зусиль з місцевими поміркованими ісламістами, турецькими етнічними націоналістами, а також, по можливості, національними меншинами. За допомогою консолідації внутрішніх політичних ресурсів Анкара сподівалася відродити свій вплив на теренах колишньої османської імперії, а також вийти за її межі. У результаті

була створена досить ефективна політична платформа, спираючись на яку Ердогану вдалося інтенсифікувати процес культурно-економічної інтеграції нових тюркських країн під егідою Туреччини. Помітно посилилась роль Анкари на Близькому Сході та в інших регіонах мусульманського світу. На початку 20-х років ХХІ ст. відбулася нова активізація зазначеного курсу, який отримав назву «постнеоосманізм», спрямованого на значне покращення відносин із Саудівською Аравією, ОАЕ, Йорданією, Єгиптом та іншими провідними арабськими країнами.

З огляду на те, що нинішній іранський режим надає пряму військово-технічну допомогу Росії у здійсненні прямої військової агресії проти України, є надзвичайно актуальним аналіз іранської моделі розвитку після перемоги ісламської революції й донині. Таке дослідження дозволило більше зрозуміти витоки та підмурівок ірансько-російського альянсу двох антидемократичних та експансіоністських диктаторських режимів.

В основі нинішньої іранської моделі розвитку лежить доволі специфічна модель устрою суспільства і держави. Основою політичної системи є система духовного управління країною: державний устрій побудований на основі поєднання теократичних принципів та демократичних процедур. Домінуючою в системі влади є релігійна складова, яка забезпечується принципом «вілаєт-е факіх», згідно з яким вищим керівником держави оголошується релігійна особа, духовний лідер – рахбар. У його компетенції визначення головних напрямів розвитку країни, особливо питання релігії та ідеології, контроль діяльності всіх гілок влади. За конституцією рахбар також є головнокомандувачем збройних сил, призначає виконавців на ряд вищих державних посад, має широкі можливості для управління і політичної мобілізації населення через видання розпоряджень з релігійних питань та указів, які мають преорітет перед перед розпорядженнями та указами будь-яких органів влади.

У цьому контексті нинішня модель управління Росією все більше нагадує іранську теократичну модель. Якщо іранський режим живиться ідеєю

«світової ісламської революції» то російський – ідеєю «розповсюдження русского мира». Їх єднає вороже ставлення до західних цінностей і демократії.

Нинішня ситуація в Ірані доводить, що вкрай антидемократична диктаторська модель політичного устрою Ірану, яка нездатна адекватно реагувати на виклики часу, подолати соціально-економічні труднощі, здійснює експансіоністську політику у Близькосхідному регіоні, прийшла у пряме зіткнення з вимогами самого іранського народу і призвела до фактично загальнонаціонального повстання проти нинішнього іранського режиму.

Нинішня модель історичного розвитку Китаю, яка отримала назву «соціалізму з китайською специфікою в нову епоху» була розроблена і взята на озброєння внаслідок багатолітніх пошуків такої моделі, яка б оптимально поєднала керівну роль Комуністичної партії Китаю з особливостями, традиціями та цінностями китайського суспільства, а також з ринковими механізмами в економіці. Пошук власного шляху розвитку в Китаї був складний. Китайське керівництво усвідомлювало важливість проведення негайних соціально-економічних перетворень, проте відразу віднайти вірний шлях щодо розвитку було складно. Усі намагання швидкими темпами забезпечити економічне зростання та покращити добробут населення були неефективними. Майже 30 років Китай витратив на пошук дієвої моделі розвитку, яка б вивела країну з економічної прірви та забезпечила економічний розвиток. В результаті багатьох економічних експериментів, активного залучення науки й політичної волі лідера Ден Сяопіна було розроблено програму реформ з акцентом на відкритість до зовнішнього світу, яка найпізніше увійшла в історію як політика «реформ і відкритості». Зазначена політика стала фундаментом для розробки концепції «побудови соціалізму з китайською специфікою». Вперше на XVIII з'їзді КПК у листопаді 2012 року в Статуті КПК було зафіксовано положення про те, що в Китаї «встановлено соціалістичний лад із китайською специфікою».

Характерно, що впровадження у життя «соціалізму з китайською специфікою у нову епоху» супроводжується значним підвищенням ролі нинішнього генерального секретаря ЦК КПК та голови КНР Сі Цзінпіна. 6-й пленум ЦК КПК 19-го скликання у листопаді 2021 року ухвалив резолюцію, яка закріпила статус Сі Цзінпіна як ядра ЦК та всієї партії, який має «вирішальне значення для просування до великого відновлення китайської нації». Його також було визнано архітектором нової епохи. У жовтні 2022 року XX з'їзд КПК остаточно затвердив голову КНР Сі Цзінпіна у ролі «керманіча» китайського відродження на рівні з Мао Цзедунем і відкрив йому шлях до пожиттєвого перебування при владі.

Свою неповторну специфіку має індійська модель історичного розвитку. Безпосередньо в межах індійської економічної моделі досить органічно поєднуються важливі риси країн з різними системами – розвинених капіталістичних, соціалістичних та тих, що розвиваються, тобто всіх «трьох світів», представлених у сучасній геоекономіці. Такого унікального поєднання, очевидно, немає в жодній іншій країні, саме воно багато в чому визначає особливості індійської моделі розвитку.

Індійська політична система побудована на поєднанні англійської (вестмінстерської) моделі з елементами інших демократій. Індійська держава впродовж 1950-1980-х років використала поєднання західного лібералізму та радянської соціалістичної планової економіки для перетворення колоніальної економіки, а в результаті економічних реформ 1990-х років вона поступово переводила країну на рейки вільного ринку.

Японська модель розвитку характеризується перманентним великим впливом традиціоналістичного підходу до устрою та функціонування як японської держави й суспільства, так й економічних відносин. Однією з головних особливостей японської економічної моделі є вплив традицій, «закритості» японської нації, що регламентували відповідні механізми розбудови економічних відносин як всередині держави, так і з зовнішнім світом.

Комплекс внутрішніх (як соціальних, так й економічних), а також зовнішніх чинників, спонукав японський уряд на зламі ХХ-ХХІ століть до реформування існуючих інструментів та механізмів політики модернізації, зокрема, еволюційних змін та трансформацій, які були реалізовані в Японії на багатьох рівнях; вони сприяли виробленню низки заходів щодо реакції на економічний спад та формуванню економічної моделі на основі технологічного прогресу.

Велику роль відіграла реалізація «Абеноміки», як політики стабілізаційних та соціальних заходів розширення підходів до розбудови соціальних відносин, розвитку експортно-імпоротної взаємодії, створення зон вільної торгівлі та виходу на зовнішній ринок за допомогою транснаціональної взаємодії малого та середнього бізнесу.

Враховуючи певні недоліки «Абеноміки», нинішній уряд Ф. Кісиди розробив і впровадив стратегію «нового капіталізму», який, на його думку, більш пристосований до розбіжностей між багатими та бідними. Основні ідеї стратегії кабінету Ф. Кісиди полягають у трансформації економіки Японії завдяки цифровізації, інвестиціям у зелені технології та людський капітал. Лейтмотивом політики уряду Ф. Кісиди є проголошення відродження Японії через нову форму капіталізму. Проголошується, що Японія стане піонером нової системи державно-приватного партнерства завдяки тому, що лідери уряду, промисловості та профспілок працюватимуть разом, щоб розробити нову політику. Необмежений державний капіталізм, без адекватних систем стримування і противаг, породжує розриви у доходах, диспропорції між селом і містом, соціальну напругу, яку має подолати Японія.

Формування основних контурів моделі історичного розвитку В'єтнаму стало результатом глибокого осмислення всього колосального досвіду боротьби в'єтнамського народу за свою національну незалежність і утворення сучасної держави – Соціалістичної Республіки В'єтнам. В'єтнамський народ прийшов через першу війну опору французьким колонізаторам (1945-1954) та агресії США (1964-1973), тривалу політичну,

військову та дипломатичну боротьбу за звільнення Півдня В'єтнаму, возз'єднання Батьківщини, яка увінчалася повною перемогою у 1975 році.

Після відновлення миру і створення у 1976 році Соціалістичної Республіки В'єтнам, в'єтнамський народ опинився перед новою, не менш небезпечною, загрозою. Зруйнована за десятиліття кровопролитної війни країна зіткнулася з глибокою соціально-економічною кризою, яка загрожувала звести нанівець всі перемоги у боротьбі за свободу й незалежність. У цих умовах Комуністична партія В'єтнаму на своєму VI з'їзді (грудень 1986 р.) висунула принципово новий стратегічний курс розвитку країни - політику "Дой Мой" (оновлення), яка швидко дала вражаючі результати. Фактично VI з'їзд Компартії В'єтнаму заклав підвалини моделі історичного розвитку В'єтнаму, яка отримала назву «побудова соціалістичного суспільства на засадах ринкових реформ».

Нова економічна політика, проголошена на VI з'їзді Компартії В'єтнаму, відкрила двері і розбудувала шляхи для становлення ринкової економіки, широкого використання матеріальних стимулів із збереженням керівної ролі Компартії В'єтнаму. Наступні з'їзди постійно вдосконалювали зазначену модель розвитку, збагачуючи її новими рішеннями щодо особистої ініціативи, послаблення державного управління економікою та активізації політики «відкритих дверей» у зовнішньоекономічних зв'язках. XIII з'їзд Компартії В'єтнаму (січень-лютий 2021 р.) встановив завдання до 2030 року перетворити В'єтнам у розвинену країну, яка має сучасну промисловість і середньо-високий рівень доходів, а до 2045 року перетворити В'єтнам на країну з високим рівнем доходів.

Отримані висновки та результати запропонованої колективної монографії можуть бути використані українською дипломатією для вирішення тих масштабних і складних завдань, що постали перед Українською державою на азійському напрямку. Російська агресія проти України, завдання створення і зміцнення міжнародної антипутінської коаліції з особливою гостротою постали перед Україною та її союзниками у

демократичному світі, привернули на свій бік значну частину азійських країн. В силу низки причин історичного, ціннісного, військово-технічного, економічного та політичного характеру, російська федерація й донині зберігає в азійському просторі достатньо сильні позиції. Фактично сьогодні відбувається грандіозна битва за азійських ресурс між міжнародною антипутінською коаліцією та вкрай обмеженим альянсом антидемократичних, диктаторських та авторитарних режимів, на які спирається режим Путіна.

У цьому контексті перед Українською державою постало завдання якісного оновлення зовнішньополітичного курсу на азійському напрямі у відповідності до тих викликів, які наявні сьогодні. Нові завдання, проблеми і перспективи зовнішньої політики в Азії потребують вироблення концептуальних засад азійського напрямку зовнішньої політики України, надання йому чітких стратегічних орієнтирів. У зв'язку з цим доцільно на основі вже ухваленої Стратегії зовнішньополітичної діяльності України опрацювати на державному рівні стратегічні орієнтири зовнішньої політики України щодо країн Близького та Середнього Сходу, Центральної та Південної Азії, Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Склад авторського колективу

Аулін Олександр Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу обслуговування інформаційними ресурсами Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Зелінський Андрій Леонідович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лукаш Ольга Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мхитарян Наталія Ігорівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник; старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», вчений секретар відділу.

Олійник Олег Миколайович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Прип'ік Євген Олександрович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Пророченко Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник; доцент кафедри тюркської філології факультету сходознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Тихоненко Ірина Вікторівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Швед В'ячеслав Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», керівник авторського колективу.

Наукове видання

**АЗІЙСЬКИЙ ФЕНОМЕН
ПОЛІВАРІАНТНОГО РОЗВИТКУ
НАПРИКІНЦІ ХХ — ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

монографія

За загальною редакцією

Шведа В.О.

Науковий та літературний редактор

Мхитарян Н.І.

Комп'ютерний дизайн, верстка

Рябець О.О.